ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ (ΕΠΙΛΟΓΗΣ)

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Συντονιστής: Ιωσήφ Περάκης

Επιτροπή κρίσης: Χρίστος Καρδαράς
Θεόδωρος Κατσουλάκος
Λάουρα Μαράτου
Εμμανουήλ Μικρογιαννάκης
Άλκης Ρήγος

Γ. Γρυντάκης, Γ. Δάλκος, Α. Χόρτης

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

ΑΘΗΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι αυτονόητο ότι η συγγραφή ενός βιβλίου σχολικής ιστορίας που παρουσιάζει ορισμένες μόνο όψεις του ιστορικού γίγνεσθαι αποτελεί ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα. Γιατί συγκεκριμένες καταστάσεις (πολιτικές, κοινωνικές κ.τ.λ.) δεν είναι δυνατόν να απομονωθούν από τις γενικότερες ιστορικές εξελίξεις, τα γεγονότα και τα πρόσωπα που έπαιξαν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωσή τους. Γι' αυτό και στις σελίδες αυτού του βιβλίου, αν και σκοπός είναι η παρουσίαση της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης στην αρχαία Ελλάδα, συχνά γίνονται αναφορές σε συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, σε μια προσπάθεια σύνδεσης των επιμέρους με το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο.

Από τις δύο επιλογές που υπήρχαν, της "κάθετης" και της "οριζόντιας" ανάπτυξης της ύλης, προτιμήθηκε η πρώτη, παρ' όλες τις επιπλέον δυσχέρειες που δημιουργούσε ο κίνδυνος επαναλήψεων. Θεωρήσαμε ότι αυτή η επιλογή περιόρισε αρκετά τα προβλήματα κατανόησης που θα υπήρχαν σε ορισμένα κεφάλαια του βιβλίου. Επιπλέον, εκτιμήσαμε ότι σημαντικό στοιχείο είναι η παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος της αρχαίας Ελλάδας, που δεν θα ήταν δυνατόν να παρουσιαστεί με ευκρίνεια, αν επιλεγόταν η "οριζόντια" ανάπτυξη. Έτσι, το βιβλίο έχει την εξής δομή:

1. Στο πρώτο κεφάλαιο με τον τίτλο "Η κοινωνική οργάνωση στην αρχαία Ελλάδα" παρουσιάζονται:

α. η εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας από την ομηρική εποχή ως τα ελληνιστικά χρόνια ως εξής:

- η πορεία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας (περιληπτική παρουσίαση).
- από την κρητομυκηναϊκή κοινωνία στην κοινωνία της πόλης-κράτους.
- η κοινωνία της πόλης-κράτους στην αρχαϊκή και κλασική εποχή.
- η κοινωνία κατά την κλασική εποχή.
- η κοινωνία στην ελληνιστική εποχή.

β. η μορφή και οι λειτουργίες ορισμένων σημαντικών για την αρχαία Ελλάδα κοινωνικών θεσμών (οικογένεια, εκπαίδευση, στρατός, θρησκεία και λατρεία).

γ. ορισμένες όψεις της καθημερινής ζωής των αρχαίων Ελλήνων (εργασία και επαγγέλματα, ψυχαγωγία, μόδα).

2. Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο "Η πολιτική οργάνωση στην αρχαία Ελλάδα" παρουσιάζεται η εξέλιξη των πολιτικών συστημάτων από την ομηρική εποχή ως τα ελληνιστικά χρόνια ως εξής:

- η πορεία προς την πόλη-κράτος.
- η πόλη-κράτος (αριστοκρατική και δημοκρατική).
- άλλοι τύποι πολιτικής οργάνωσης (μοναρχίες, κοινά-συμπολιτείες).

Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στις πρωτογενείς πηγές, που παρουσιάζονται στο βιβλίο με τη μορφή παραθεμάτων και εικόνων. Η επιλογή τους έχει γίνει με σκοπό να αποτελέσουν υλικό βοηθητικό για τη διδασκαλία. Οι δείκτες που υπάρχουν στην αφήγηση παραπέμπουν σε συγκεκριμένες πηγές, προτείνοντας έτσι έναν τρόπο διδακτικής προσέγγισης που ο διδάσκων μπορεί κατά την κρίση του να ακολουθήσει. Βοηθητικό επίσης υλικό είναι ο χρονολογικός πίνακας και οι χάρτες.

Στο τέλος κάθε επί μέρους ενότητας παρατίθενται ερωτήσεις και προτείνονται δραστηριότητες, οι οποίες στοχεύουν στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου. Σε αρκετές ερωτήσεις γίνονται αναφορές στις γραπτές πηγές ή την εικονογράφηση, που πρέπει να θεωρούνται συμπληρωματικά της ιστορικής αφήγησης στοιχεία. Η επιλογή τους έγινε με βάση τους γενικότερους σκοπούς του μαθήματος της ιστορίας.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν ήταν δυνατόν στην παρούσα συγγραφή να αποφευχθεί ο «αθηνοκεντρισμός» που χαρακτηρίζει την ιστοριογραφία για την αρχαία Ελλάδα. Η αδυναμία αυτή οφείλεται, όπως είναι γνωστό, στην ανεπαρκή πληροφόρηση που παρέχουν οι πρωτογενείς πηγές για τις άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ωστόσο, έγινε προσπάθεια να περιοριστεί αυτή η αδυναμία.

Οι συγγραφείς

Γιάννης Γρυντάκης, δ.φ.
Γιώργος Δάλκος, δ.φ.
Άγγελος Χόρτης, δ.φ.

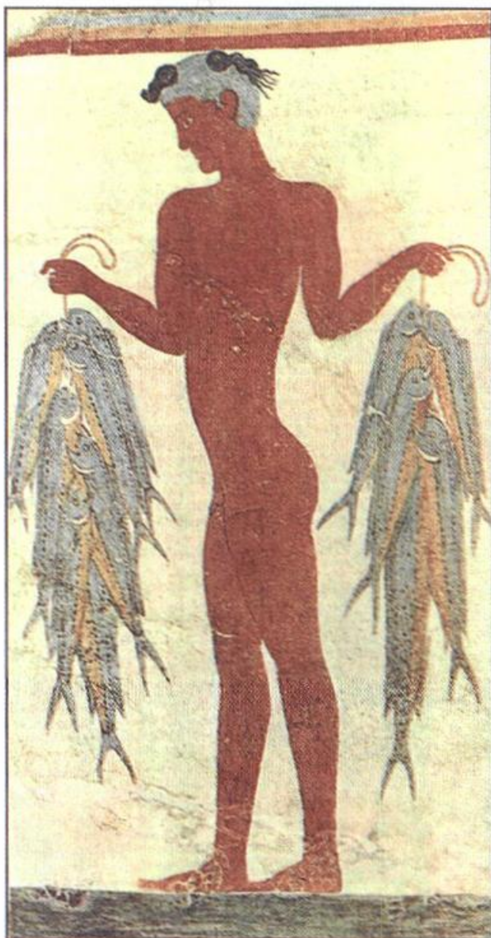
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

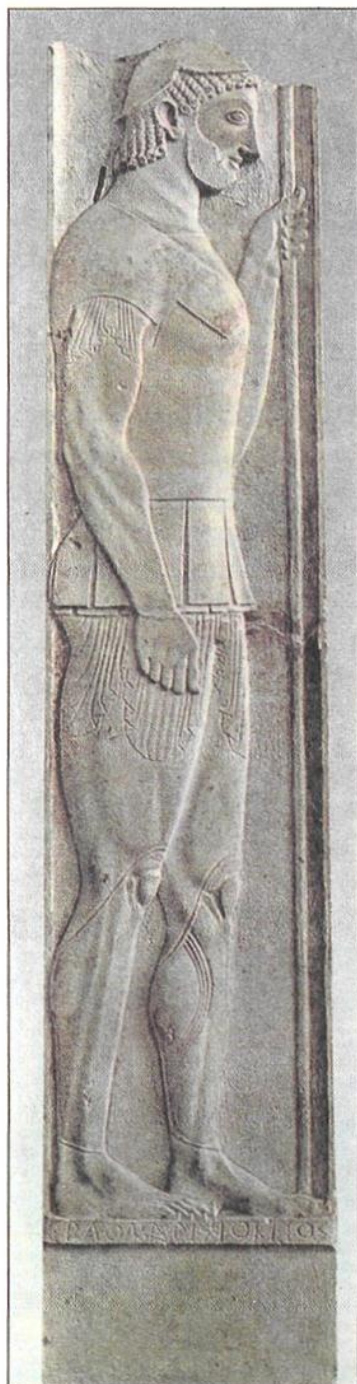
Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Οι αρχαίες ελληνικές κοινωνίες είναι αγροτικές και εξελίσσονται άλλοτε με βραδείς και άλλοτε με ταχείς ρυθμούς. Η προτεραιότητα που δίνεται στη γεωργία, και επομένως στην κατοχή της γης, προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τύπο και το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται. Κατά την προ-ομηρική εποχή, στις κοινωνίες του μινωικού και μυκηναϊκού κόσμου, φαίνεται ότι γεωργοί, έμποροι και τεχνίτες διαφοροποιούνται, όχι μόνο με κριτήριο τον οικονομικό παράγοντα αλλά και σε σχέση με τη θέση τους στη διοικητική ιεραρχία και το βαθμό εξάρτησής τους από τους βασιλείς, οι οποίοι συγκεντρώνουν στα χέρια τους όλες τις εξουσίες.

Στην **προ-ομηρική και ομηρική κοινωνία**, παρά το γεγονός ότι η απουσία σχετικών πηγών δεν επιτρέπει να συμπε-

Ο ψαράς (από τις τοιχογραφίες της Θήρας, Εθν. Αρχ. Μουσείο). Οι κάτοικοι των Κυκλάδων και της Κρήτης ασχολούνται με τη γεωργία και το ψάρεμα, γρήγορα όμως θα επιδοθούν και στο εμπόριο και τη βιοτεχνία.

ράνουμε με βεβαιότητα τον τύπο των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, μπορούμε να φανταστούμε κοινότητες στις οποίες, ενώ υφίσταται ο θεσμός της δουλείας, οι περισσότεροι μη δούλοι δεν βρίσκονται σε κατάσταση πλήρους ελευθερίας. Καθώς η κρατική οργάνωση βρίσκεται ακόμη σε εμβρυακή μορφή, σημαντικό είναι το κριτήριο της καταγωγής για την ένταξη σε ευρύτερες ομάδες, τη φυλή, τη φρατρία και το γένος, που διαμορφώνονται με βάση τη συγγένεια. Οικογένειες ευγενών που ανάγουν την καταγωγή τους σε ήρωες αποκτούν κοινωνικό κύρος και δύναμη.

Ο **ελληνικός αποικισμός** δημιουργεί νέες οικονομικές συνθήκες που έχουν ποικίλες κοινωνικές προεκτάσεις. Η γεωργική παραγωγή αυξάνει, όπως και οι εμπορικές δραστηριότητες, από τις οποίες επωφελούνται και αποκτούν πλούτο νέες κοινωνικές ομάδες. Μολονότι η κοινωνική και πολιτική δύναμη των ευγενών δεν αμφισβητείται ακόμη, στο προσκήνιο εμφανίζεται η τάξη των εμπόρων, που διεκδικεί μια προνομιακή θέση στην κοινωνία. Η **αρχαϊκή εποχή** αποτελεί περίοδο σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, ιδίως μετά τη δημιουργία της πόλης-κράτους. Οι κάτοχοι μικρών κτημάτων σταδιακά μετατρέπονται σε δούλους, καθώς υποχρεώνονται να δανείζονται από τους ευγενείς με ενέχυρο το ίδιο τους το σώμα. Η κοινωνική πόλωση που δημιουργείται προκαλεί την έντονη δυσφορία μεγάλου μέρους του κοινωνικού σώματος και οι συνακόλουθες αντιδράσεις οδηγούν σε σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις. Οι πολίτες που έχουν χάσει την ελευθερία τους αποκαθίστανται σταδιακά, ενώ σε πολλές πόλεις επιχειρείται η εισα-

Η στήλη του Αριστίωνος (6ος π.Χ. αι., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Η συμμετοχή όλο και περισσοτέρων ανδρών στην οπλιτική φάλαγγα θα σηματοδοτήσει κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις κατά την αρχαϊκή εποχή.

γωγή δούλων, που χρησιμοποιούνται σε όλες τις παραγωγικές εργασίες ως φθηνό εργατικό δυναμικό.

Στην **κλασική περίοδο** η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων συνεχίζεται και μάλιστα, μετά την οριστική επικράτηση των Ελλήνων στους περσικούς πολέμους, η οικονομική κυριαρχία τους στο μεσογειακό χώρο είναι αναμφισβήτητη. Τα δημοκρατικά καθεστώτα που καθιερώνονται σε πολλές ελληνικές πόλεις ευνοούν τον οικονομικό ανταγωνισμό και η περαιτέρω ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας αυξάνει το κοινωνικό κύρος της αριστοκρατίας του πλούτου. Παρόλα αυτά, οι ευγενείς που έλκουν την καταγωγή από παλαιά αριστοκρατικά γένη συνεχίζουν να διατηρούν την υψηλή κοινωνική τους θέση, που τους εξασφαλίζει την πιο άνετη πρόσβαση στην πολιτική και διοικητική ιεραρχία. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού αποτελούν τα μεσαία και κατώτερα στρώματα, που έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα και στις δημοκρατικές πόλεις μπορούν να φτάσουν, θεωρητικά τουλάχιστον, στα ανώτερα αξιώματα. Το κριτήριο της καταγωγής συνεχίζει να έχει μεγάλη σημασία για το ποσοστό της ελευθερίας των ανθρώπων. Έτσι, η τάξη των μετοίκων αποκλείεται από την πολιτική ζωή, παρά το γεγονός ότι συνήθως διαθέτει σημαντική οικονομική δύναμη. Τέλος, οι δούλοι βρίσκονται στη χειρότερη μοίρα, εφόσον εξαρτώνται απόλυτα από τους κυρίους τους, και τους αναγνωρίζονται ελάχιστα δικαιώματα.

Κατά την **ελληνιστική εποχή**, οι μεγάλες κατακτήσεις δημιουργούν ένα νέο ελληνικό κόσμο και παράλληλα προκαλούν ποικίλες κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις στον παλαιό. Τα νέα ελληνιστικά βασίλεια αποκτούν τη δική τους φυσιογνωμία: οι βασιλείς, περιστοιχιζόμενοι από Έλληνες αξιωματούχους, εφαρμόζουν στη διοίκηση και την οικονομία συστήματα που χαρακτηρίζονται από έντονο συγκεντρωτισμό. Οι ιθαγενείς, αν εξαιρέσει κανείς τα θρησκευτικά, ελάχιστα προνόμια απολαμβάνουν.

Οι κάτοικοι των κρατών της μητροπολιτικής Ελλάδας δέχονται τα ευνοϊκά ή δυσμενή αποτελέσματα των κατακτήσεων. Η ύπαιθρος ερημώνεται, οι αγρότες μετακινούνται στις πόλεις, τα κτήματα και ο πλούτος περιέρχονται στην κατοχή μιας μικρής μειονότητας. Η συρρίκνωση των μεσαίων στρωμάτων που είχε αρχίσει από την κλασική περίοδο συνεχίζεται με εντονότερο ρυθμό. Η παραγραφή των χρεών και ο αναδασμός της γης αποτελούν μόνιμα αιτήματα των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Παράλληλα, το δημοκρατικό πολίτευμα ατροφεί, καθώς η εξουσία ουσιαστικά ασκείται από τους οικονομικά ισχυρούς. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες οι κοινωνικές συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες.

ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
2 000 - 1 400 π.Χ.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Πολύ νωρίς η μινωική κοινωνία έπαψε να στηρίζεται αποκλειστικά στην αγροτική παραγωγή, με συνέπεια να οδηγηθεί σε πιο σύνθετη κοινωνική οργάνωση. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Περί το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ. οι Μινωίτες εισάγουν χαλκό από την Κύπρο και κασσίτερο από τη Μ. Ασία, με αντάλλαγμα προϊόντα της εγχώριας παραγωγής. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη της μεταλλουργίας, της κεραμικής και της μικροτεχνίας έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του όγκου των εξαγωγών[1]. Συνέπεια των εξελίξεων αυτών είναι η διαφοροποίηση της κοινωνικής σύνθεσης του πληθυσμού. Παράλληλα δηλαδή με τους γεωργούς και τους κτηνοτρόφους, εμφανίζονται τώρα οι νέες κοινωνικές ομάδες των εμπόρων, των ναυτικών και των ειδικευμένων τεχνιτών. Η οικονομική διαφοροποίηση και υπεροχή

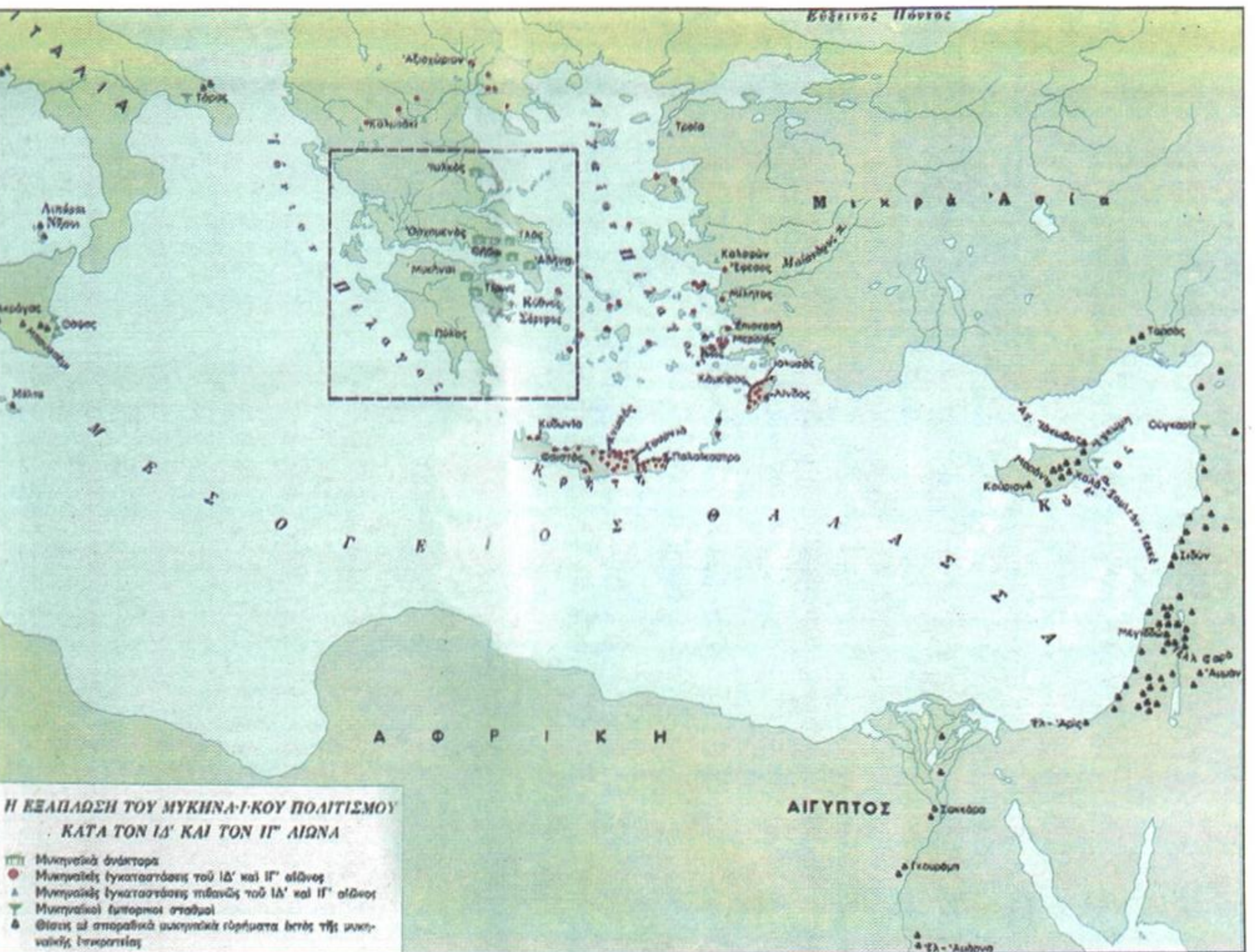

Σκηνή από το αγγείο των θεριστών (15ος π.Χ. αι., Μουσείο Ηρακλείου). Η γεωργία αποτελεί σημαντική οικονομική δραστηριότητα στη μινωική Κρήτη. Οι μινωίτες φαίνεται να απολαμβάνουν τη ζωή όχι μόνο κατά τις εορταστικές εκδηλώσεις αλλά και στις καθημερινές τους ασχολίες.

1. Οι οικονομικές δραστηριότητες

Η οικονομική δραστηριότητα είναι εξαιρετικά αναπτυγμένη σε όλα τα πεδία. Η γεωργία ακμάζει: παράγονται σε αφθονία σιτάρι και κριθάρι, όσπρια, κολοκυνθοειδή. Η ελιά, το αμπέλι, η συκιά, η χουρμαδιά, η κυδωνιά είναι ευρέως διαδεδομένα. Η κτηνοτροφία έχει την ίδια σπουδαιότητα με τη γεωργία: βόδια, αιγοπρόβατα και χοίροι, και ακόμη μελίσσια. Το κυνήγι και προπάντων το ψάρεμα συμπληρώνουν τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Η βιοτεχνική δραστηριότητα ασκείται με επιτυχία τόσο στα ανακτορικά εργαστήρια όσο και στις πόλεις: στα Γουρνιά ανακαλύφθηκε ένας ολόκληρος βιοτεχνικός οικισμός με τα ελαιοτριβεία του, τα σιδηρουργεία του, τα ξυλουργεία του. Οι βιοτεχνίες υφασμάτων ακμάζουν αλλά οι πληροφορίες που έχουμε είναι πιο πολλές για τις βιοτεχνίες κεραμικής και προϊόντων τέχνης. Εμπορική δραστηριότητα αναπτύσσεται όχι μόνο με τις Κυκλάδες, αλλά και με την Αίγυπτο, Κύπρο, Συρία, Μ. Ασία, ελλαδικό χώρο. Τα μινωϊκά αγγεία διαδίδονται σε όλη την ανατολική Μεσόγειο.

P. Leveque, L' aventure greque, p. 43-44.

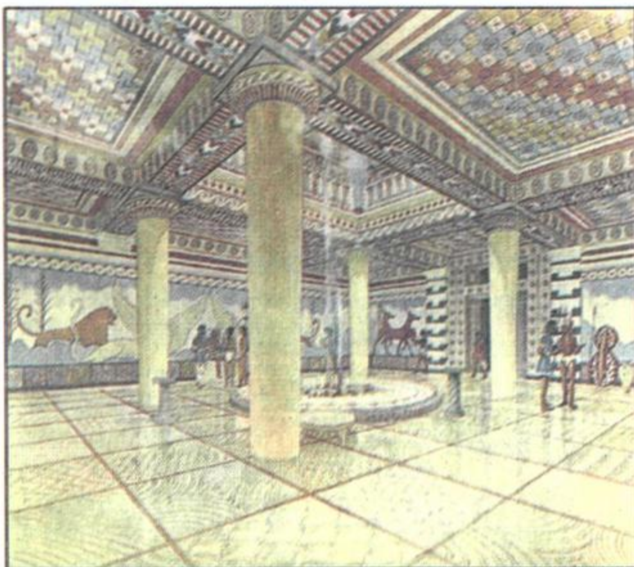

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΔ' ΚΑΙ ΤΟΝ ΙΓ' ΑΙΩΝΑ
Μυκηναϊκά ανάκτορα
Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος
Μυκηναϊκές εγκαταστάσεις πιθανῶς τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος
Μυκηναϊκοὶ ἐμπορικοὶ σταθμοὶ
Θέσεις μὲ σποραδικὰ μυκηναϊκὰ εὑρήματα ἐκτὸς τῆς μυκηναϊκῆς ἐπικρατείας
Εὔξεινος Πόντος
Ἰταλία
Μικρὰ Ἀσία
Αἰγαῖον Πέλαγος
Ἰόνιον Πέλαγος
Μεσόγειος Θάλασσα
ΑΦΡΙΚΗ
ΑΙΓΥΠΤΟΣ
Κρήτη
Κύπρος
Τροία
Μίλητος
Ταρσός
Σιδών
Μάλτα

των νέων αυτών κοινωνικών ομάδων σε σχέση με τους αγρότες αποτυπώνεται στη διαφορά των παραλιακών σε σχέση με τους αγροτικούς οικισμούς.

Οι νέες οικονομικές συνθήκες και οι σχετικές ανάγκες έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πόλεων, τη συγκεντρωτική οργάνωση της διοίκησης και την εμφάνιση ανακτορικών κέντρων (Κνωσός, Φαιστός, Μάλια, Ζάκρος), τα οποία ελέγχουν όχι μόνο τη διοίκηση αλλά και, σε μεγάλο βαθμό, τη βιοτεχνική παραγωγή και το θαλάσσιο εμπόριο. Οι εξελίξεις αυτές οδηγούν στη διαμόρφωση μιας ιεραρχημένης κοινωνίας στην κορυφή της οποίας βρίσκεται ο βασιλιάς, η οικογένειά του και οι ευγενείς. Οι έμποροι και οι ναυτικοί θα αποτελέσουν προοδευτικά την καινούρια αριστοκρατία, ενώ οι τεχνίτες συνιστούν το αμέσως κατώτερο κοινωνικό στρώμα. Οι αγρότες, παρόλο που είναι οι οικονομικά ασθενέστεροι, έχουν ένα ανεκτό επίπεδο διαβίωσης, το οποίο σταδιακά βελτιώνεται. Οικήματα της νεοανακτορικής περιόδου (1700-1450 π.Χ.) που έφεραν στο φως οι ανασκαφές υποδηλώνουν την εμφάνιση, κατά την εποχή αυτή, ισχυρών τοπικών αρχόντων με σημαντική οικονομική ισχύ και, προφανώς, κοινωνική θέση.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η μυκηναϊκή κοινωνία κατά τους χρόνους της ακμής της (14ος και 13ος αιώνες π.Χ.) βρίσκεται σε εξαιρετικό στάδιο ανάπτυξης. Η κατάρρευση της μινωικής Κρήτης έχει ως αποτέλεσμα την κυριαρχία των Μυκηναίων στο θαλάσσιο εμπόριο. Το εμπόριο διεξάγεται προς την Ανατολή μέσω των θαλάσσιων οδών που είχαν ακολουθήσει οι Μινωίτες για προμήθεια μετάλλων αλλά και προς τη Δύση (Ν. Ιταλία). Κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. οι Μυκηναίοι εγκαθίστανται στην Κύπρο. Σε μεγάλη ανάπτυξη έχει φτάσει επίσης η βιοτεχνία με την αγγειοπλαστική και την επεξεργασία του μετάλλου για κατασκευή όπλων, εργαλείων, σκευών αλλά και αντικειμένων από χρυσάφι και ασήμι με μοναδι-

Αναπαράσταση της αίθουσας του θρόνου του ανακτόρου της Πύλου. Ο πλούτος και η μεγαλοπρέπεια των μυκηναϊκών ανακτόρων αντανακλούν τη δύναμη των μυκηναίων ανάκτων.

κή καλλιτεχνική αξία. Οργανωμένη είναι επίσης η κτηνοτροφία και η γεωργική παραγωγή με καλλιέργειες ελιάς, αμπελιού, δημητριακών και οπωροφόρων.

Τον έλεγχο, σε μεγάλο βαθμό, όχι μόνο της διοίκησης αλλά και της οικονομικής ζωής ασκούν οι Μυκηναίοι ***άνακτες*** μέσω μιας διοικητικής γραφειοκρατίας. Ο *άναξ* βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας ως επικεφαλής της διοίκησης και του στρατού, ρυθμιστής της οικονομικής ζωής και δικαστής των υπηκόων του. Τον ακολουθούν οι ευγενείς που είναι οι ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους με πρώτο τον *λααγέταν* (ανώτατο, όπως φαίνεται, στρατιωτικό αξιωματούχο) και τους *επέτας* (μέλη της βασιλικής ακολουθίας). Υψηλή κοινωνική θέση έχουν επίσης και άλλες κατηγορίες λειτουργών, όπως οι *κορέται και υποκορέται* (επικεφαλής της διοίκησης στις διάφορες περιφέρειες των μυκηναϊκών κρατών) *και οι τελεσταί* (γαιοκτήμονες για τα καθήκοντα των οποίων δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες). Σημαντική θέση στη μυκηναϊκή κοινωνία κατέχουν οι *ιερεῖς* και οι *ιέρειες* που είναι υπεύθυνοι για τη λειτουργία των ιερών και την οργάνωση της λατρείας.

Ο λαός (*δῆμος*) στη μυκηναϊκή κοινωνία ζει σε οικισμούς. Εκτός από τους γεωργούς και τους κτηνοτρόφους υπάρχει ένα πλήθος επαγγελματιών, όπως χαλκουργοί, ξυλουργοί, αγγειοπλάστες, υφαντουργοί, γιατροί, αρτοποιοί κ.ά. Η υψηλή εξειδίκευση αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας. Μεγάλο μέρος του λαού είναι εξαρτημένο από τα ανάκτορα, για λογαριασμό των οποίων εργάζεται[2].

Στη βάση της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκονται **οι δούλοι**, που ανήκουν σε πρόσωπα ή σε ιερά, προέρχονται από αιχμαλωσία, από αγορά ή είναι παιδιά δούλων. Σε ό,τι αφορά τη νομική τους θέση, μπορούν να έχουν κάποια ιδιοκτησία και να συνάπτουν γάμους, ενδεχομένως και με ελεύθερες γυναίκες. Εκείνο πάντως που καθορίζει κατά βάση την κοινωνική θέση του ατόμου δεν είναι η δουλεία αλλά η σχέση εξάρτησης ή μη από τα ανάκτορα.

2. Οι ελεύθεροι εξαρτημένοι από τα ανάκτορα

Οι εξαρτημένοι ελεύθεροι εργάτες εμφανίζονται στα ανακτορικά κατάστιχα λόγω της ρητής υποχρέωσης των ανακτόρων να τους συντηρεί, αν και οι σωζόμενες πινακίδες που περιέχουν τις διανομές των μεριδίων συσσιτίου είναι εμφανώς ελλιπείς. Η εξάρτηση συνεπάγεται μια αναγκαστική και άμισθη εργασία προς το κράτος.

M. Ruiperez-J. Melena, Οι μυκηναίοι Έλληνες, σ. 144.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ $11^{ο}$ ΩΣ ΤΟΝ $8^{ο}$ ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Η κατάρρευση των μυκηναϊκών κρατών έχει σοβαρότατες συνέπειες και οριοθετεί σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία και την οικονομία. Το ανακτορικό γραφειοκρατικό σύστημα εξαφανίζεται, τα ανακτορικά εργαστήρια παραγωγής πολυτελών βιοτεχνικών προϊόντων διαλύονται και οι τεχνίτες διασκορπίζονται. Η διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου προς την Ανατολή αλλά και προς τη Δύση σταματά. Τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα αποκαλύπτουν μια γενική οικονομική παρακμή. Οι εξε-

λίξεις αυτές είναι ένας από τους λόγους που προκαλούν τις μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών προς τα νησιά του Αιγαίου και τις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας.

Κοινωνίες με μυκηναϊκό παρελθόν (Αττική, Εύβοια, Κυκλάδες) αρχίζουν να εισέρχονται με αργούς ρυθμούς στο δρόμο της οικονομικής ανάπτυξης. Σε μια πορεία σύγκλισης μ' αυτές οδηγούνται οι δωρικές κοινωνίες της Πελοποννήσου που επίσης εκμεταλλεύονται τη μυκηναϊκή εμπειρία. Οι κοινωνίες άλλων περιοχών θα παραμείνουν στάσιμες για μεγάλο χρονικό διάστημα (π.χ. Αιτωλία).

Οι μεταμυκηναϊκές κοινωνίες είναι κοινωνίες με αγροτικό χαρακτήρα. Η γεωργία και η κτηνοτροφία οργανώνονται σε επίπεδο *οἴκου*, που είναι μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης και περιλαμβάνει την οικογένεια, τα κτήματα, τα ζώα, καθώς και όσους εργάζονται και καταναλώνουν στα πλαίσιά του. Οι γεωργικές καλλιέργειες είναι οι μεσογειακές καλλιέργειες των δημητριακών, του αμπελιού και της ελιάς αλλά και των οπωροφόρων, ενώ οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες σχετίζονται με την εκτροφή βοδιών, προβάτων και χοίρων. Την επίβλεψη των αγροτικών και κτηνοτροφικών εργασιών έχει ο κύριος του *οἴκου*, ενώ τις οικιακές εργασίες διευθύνει η σύζυγός του[3]. Μερικά βιοτεχνικά προϊόντα, όπως π.χ. έπιπλα και ενδύματα, παράγονται στα πλαίσια του *οἴκου*. Στους μεγάλους *οἴκους*, που διαθέτουν τα μεγαλύτερα και ευφορότερα κτήματα και ανήκουν στο βασιλιά ή τους ευγενείς, προσφέρει εργασία ένα πλήθος ανθρώπων. Είναι οι *θῆται*, ελεύθεροι που έχουν χάσει την περιουσία τους ή ξένοι που για διάφορους λόγους εκπατρίζονται και χρησιμοποιούνται, κατά κανόνα, στις γεωργικές εργασίες, καθώς και οι δούλοι[4].

Έξω από το χώρο του *οἴκου* κινούνται και δρουν τεχνίτες (*δημιουργοί*), των οποίων οι κλάδοι και οι δραστηριότητες καθορίζονται από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν. Είναι οι αγγειοπλάστες, που απλοποιούν την εργασία τους, εφόσον δεν υπάρχει ζήτηση λόγω των νέων οικονομικών συνθηκών, οι σιδηρουργοί, οι χαλκουργοί, οι βυρσοδέψες, οι αμαξοποιοί κ.λπ., που η παραγωγή τους αποσκοπεί στην κάλυψη βασικών αναγκών της κοινωνίας. Οι βασιλείς και οι ευγενείς προσκαλούν, όταν έχουν ανάγκη, τον αρμόδιο τεχνίτη για την κατασκευή διαφόρων αντικειμένων, παρέχοντάς του την πρώτη ύλη και δίνοντάς του ως αμοιβή τροφή και προϊόντα από την παραγωγή τους. Πλην των τεχνιτών, υπηρεσίες παρέχουν ακόμα ιατροί, μάντεις, αοιδοί, κήρυκες κ.ά.

3. Περιγραφή μέρους του οίκου του Οδυσσέα από τον Εύμαιο

Ήταν αλήθεια εκείνου αμέτρητο το βιος. Κανένας τόσα από τους ήρωες δεν απόχτησε. Κι είκοσι άντρες να μαζευτούν πάλι δεν θα 'φταναν τα πλούτη του. Αντίκρυ έχει δώδεκα μαντριά για βόδια, άλλα τόσα κοπάδια γίδες, τόσα κοπάδια αρνιών και τόσα χοίρων, που τα βόσκουν δικοί μας άνθρωποι και ξένοι ρογιασμένοι.

Οδύσσεια, ξ, 96 κ.ε.

4. Θήτες. Ο μνηστήρας Ευρύμαχος μιλά στο μεταμφιεσμένο Οδυσσέα

Θα 'θελες ξένε, αν σ' έπαιρνα,
να μπεις στη δούλεψή μου,
μακριά στην εξοχή –κι η ρόγα
σου θα ναι αρκετή– λιθάρια
να κουβαλάς για φράχτες, ψηλά
να μου φυτεύεις δέντρα;
Ολοχρονίς θα σου 'δινα να
τρως την πάσα μέρα,
και για τα ρούχα σου θα φρόντιζα και για την ποδεμή σου.

Οδύσσεια, σ, 357 κ.ε.

Σκηνή από γεωμετρικό αγγείο (Μουσείο Ελευσίνας). Η ναυτική δραστηριότητα των Ελλήνων στις μεταμυκηναϊκές κοινωνίες δεν είχε μόνο εμπορικό χαρακτήρα. Οι επιδρομές αυξάνουν τον πλούτο των ευγενών.

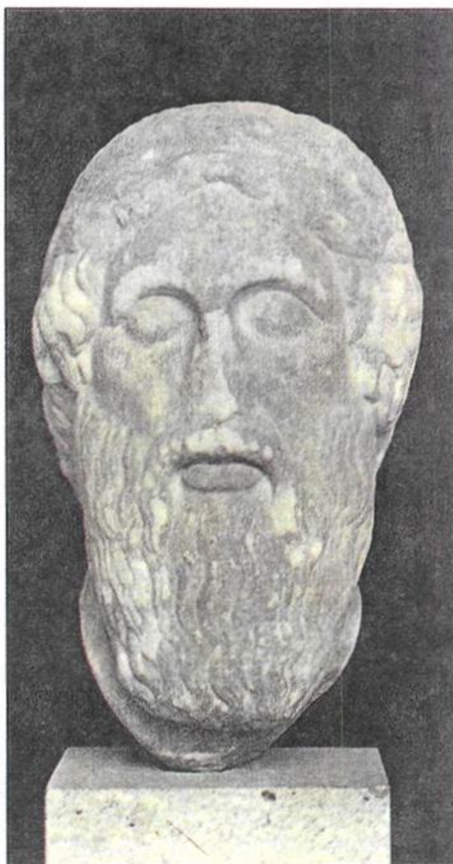
Από τις δραστηριότητες και τις σχέσεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο των μεταμυκηναϊκών κοινωνιών προκύπτει ότι **η κοινωνική δομή** έχει την ακόλουθη μορφή: στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκεται ο βασιλιάς και οι ευγενείς, αρχηγοί των μεγάλων *οἴκων* (*άριστοι*), που διαχωρίζονται σαφώς από το λαό, το δήμο, τους πολλούς. Βασιλείς και ευγενείς ανταλλάσσουν δώρα, δέχονται εισφορές από το λαό και αυξάνουν τον πλούτο τους με επιδρομές. Ο πλούτος και η άσκηση της εξουσίας καθορίζουν την ξεχωριστή κοινωνική τους θέση. Πλούτος σημαίνει κυρίως κατοχή γης και κοπαδιών. Σημαίνει ακόμα πολυτελείς κατοικίες και ενδυμασίες, συμπόσια και ένα πλήθος υπηρετών. Στον κώδικα των αξιών τους την πρώτη θέση κατέχουν η ανδρεία και η τιμή, ενώ ένα άγραφο δίκαιο ρυθμίζει τις σχέσεις τους. Η εργασία δεν είναι κάτι ασυμβίβαστο με την κοινωνική τους θέση. Ο Λαέρτης π.χ. καλλιεργεί ο ίδιος τα κτήματά του με τη βοήθεια δούλων, ενώ ο Οδυσσέας γνωρίζει να οργώνει και να κατασκευάζει πλοία.

Τα όρια μεταξύ ελευθέρων και δούλων δεν είναι σαφή. Οι ελεύθεροι άνθρωποι, όταν προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους *οἴκους* των ευγενών, δεν φαίνεται ότι διαφοροποιούνται σημαντικά από τους μη ελεύθερους. Μελετητές έχουν παρατηρήσει π.χ. ότι οι λέξεις *δρηστήρ* και *οἰκεύς* χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για δούλους και ελεύθερους. Ο μη ευγενής δεν ήταν νοητό να ξεπεράσει τα όρια που καθόριζαν την κοινωνική του θέση. Χαρακτηριστικό για την κοινωνική θέση των ελευθέρων είναι στην Ιλιάδα το επεισόδιο του Θερσίτη που, όταν τόλμησε να αμφισβητήσει τις αποφάσεις των αρχόντων, αντιμετωπίστηκε με σκαιότητα από τον Οδυσσέα.

Οι δούλοι προέρχονται από αιχμαλωσία ή αγορά και χρησιμοποιούνται, κατά κανόνα, στην κτηνοτροφία οι άνδρες και σε οικιακές εργασίες οι γυναίκες. Είναι περι-

ουσιακά στοιχεία του κυρίου τους, αλλά η μεταχείρισή τους είναι ανθρώπινη και συχνά σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης αναπτύσσονται με τους κυρίους τους. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις, η κοινωνική θέση ενός δούλου, π.χ. του Εύμαιου, που ο κύριός του τον εμπιστεύεται, είναι ανώτερη από εκείνη ελεύθερων ανθρώπων, π.χ. ενός θήτη που προσφέρει την εργασία του έναντι μισθού. Γενικά, η σχέση των εργαζομένων στον *οίκο* με τον κύριο του *οίκου* καθορίζει και τη θέση τους στην κοινωνία.

Η κύρια διαχωριστική γραμμή στις μεταμυκηναϊκές κοινωνίες δεν είναι εκείνη που διαχωρίζει τους δούλους από τους ελεύθερους αλλά εκείνη που διαχωρίζει τους ευγενείς από το λαό. Οι όποιες διαφοροποιήσεις στο σώμα των ευγενών ή του λαού δεν αναιρούν το βασικό αυτό σχήμα.

Ο Όμηρος (Ρωμαϊκό αντίγραφο, Γλυπτοθήκη Μονάχου). Τα ομηρικά έπη αποτελούν τη σημαντικότερη γραπτή πηγή για τη μεταμυκηναϊκή κοινωνία. Οι αξίες που προβάλλονται σ' αυτά θα αποτελέσουν βασικά στοιχεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να διερευνήσετε κατά πόσο ο πλούτος, στις προ-ομηρικές και ομηρικές κοινωνίες, συνδέεται με τη θέση των ατόμων στην κοινωνία.

2. Ποιές ομοιότητες και διαφορές διακρίνετε μεταξύ των προ-ομηρικών και ομηρικών κοινωνιών;

3. Κύρια πηγή άντλησης πληροφοριών για την κοινωνία της περιόδου 1100-800 π.Χ. είναι τα ομηρικά έπη. Ποιά προβλήματα αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί από το γεγονός αυτό;

4. Να συζητήσετε τους λόγους για τους οποίους απλοποιείται η εργασία των τεχνιτών στην ελληνική κοινωνία από τον 11º μέχρι τον 8º π.Χ. αιώνα.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Από τον 8ο π.Χ. αιώνα σημαντικά γεγονότα οδηγούν σε κοινωνικές εξελίξεις και μετασχηματισμούς. Πρόκειται κυρίως για τον αποικισμό που διευρύνει το χώρο της εγκατάστασης και δραστηριότητας των Ελλήνων και για τη δημιουργία και προοδευτική ανάπτυξη της πόλης-κράτους. Ο αποικισμός συμβάλλει στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί καθοριστικό για την εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων. Στις πόλεις-κράτη της αρχαϊκής εποχής οι ομάδες αυτές αμφισβητούν την κοινωνική και πολιτική κυριαρχία των ευγενών. Κατά την ίδια περίοδο, οι αντιδράσεις των κατώτερων στρωμάτων προκαλούν κοινωνικές αναταραχές και ανακατατάξεις. Οι κοινωνικές εξελίξεις θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση ενός κοινωνικού συστήματος που θα επικρατήσει στο μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού χώρου κατά την κλασική εποχή. Στο τέλος της περιόδου αυτής αρχίζει η σταδιακή φθορά του.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Το γαιοκτητικό καθεστώς στις ελληνικές πόλεις

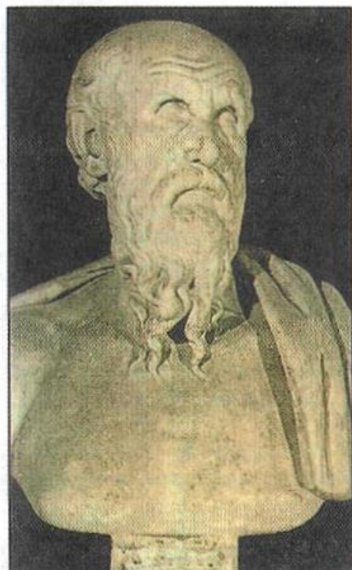
Το γαιοκτητικό καθεστώς στις περισσότερες ελληνικές πόλεις κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία μεγάλων κτημάτων με τη συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων γης στα χέρια των ευγενών. Αυτό προϋποθέτει ότι η γη είναι αλλοτριώσιμη και μεταβιβάσιμη, ότι δηλαδή αποτελεί ατομική ιδιοκτησία, την οποία ο κάτοχος μπορεί να διαθέσει σύμφωνα με τη θέλησή του, και δεν ανήκει σε ευρύτερη οικογενειακή ή συγγενική ομάδα. Ήδη από την ομηρική εποχή είναι γνωστή η ατομική ιδιοκτησία στα πλαίσια του οίκου. Στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., ο Ησίοδος συμβουλεύει τον αδελφό του να τιμά τους θεούς για να τον βοηθήσουν να αγοράσει την περιουσία των άλλων και όχι εκείνοι τη δική του. Η πώληση λοιπόν της γης εκ μέρους των μικροϊδιοκτητών έχει ως συνέπεια τη συγκέντρωση της γης στα χέρια των ευγενών[1].

1. Η συγκέντρωση της γης σε λίγα χέρια

Συναντάμε σε διάφορες περιστάσεις πόλεις που παίρνουν μέτρα για να περιορίσουν τη συγκέντρωση της γης: για παράδειγμα, απαγορεύουν την πώληση του τμήματος της πατρικής κληρονομιάς (Λευκάδα) ή δεν επιτρέπουν την πώληση παρά σε περίπτωση προφανούς ανάγκης (Λοκροί). Αντίθετα, βλέπουμε τον Ησίοδο να συμβουλεύει τον αδελφό του Πέρση να φροντίζει ώστε να αγοράζει την περιουσία των άλλων. Επίσης, στις αρχές του 6ου αιώνα, όταν διαδόθηκε στην Αθήνα ότι ο Σόλων θα καταργήσει τα χρέη, κερδοσκόποι, μας λέει ο Πλούταρχος, επωφελούνται για να αγοράσουν πολλά κτήματα επί πιστώσει (σημ: δανείστηκαν χρήματα για την αγορά), ελπίζοντας ότι το χρέος τους θα διαγραφεί με τη μεταρρύθμιση.

P. Lonis, La cité dans le monde grec, p. 197.

Το εμπόριο και η βιοτεχνία

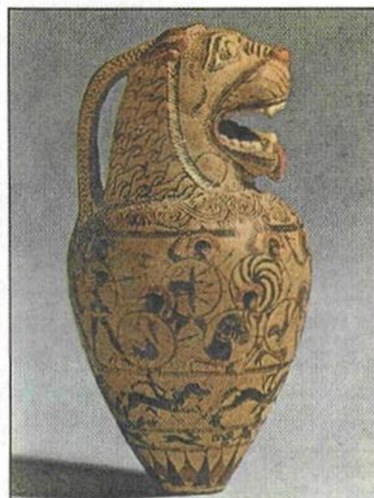

Ο Ησίοδος (Ρώμη, Αρχαιολογικό Μουσείο). Από το ποίημά του "Έργα και ημέραι" αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για τη δομή της κοινωνίας της αρχαϊκής εποχής.

Η αρχαϊκή εποχή σημαδεύεται από τη στροφή πολλών ελληνικών πόλεων στην εμπορική δραστηριότητα, η οποία είχε διακοπεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, μετά την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου, λόγω των αναστατώσεων και της ανασφάλειας στην ευρύτερη περιοχή του μεσογειακού χώρου.

Ευβοείς και Ρόδιοι στρέφονται στην Ανατολή προς τη Συρία και την Κιλικία (Αλ-Μίνα και Ταρσός) για εισαγωγή μετάλλων και συγκεκριμένα χαλκού, σιδήρου, χρυσού. Σε αντάλλαγμα φαίνεται ότι εξάγουν αγγεία, λάδι και κρασί. Οι Ευβοείς είναι επίσης οι πρώτοι που θα στραφούν προς τη Δύση και θα αποικίσουν τις Πιθηκούσες και την Κύμη στις ακτές της Ετρουρίας, για να εκμεταλλευτούν τα πλούσια μεταλλεία σιδήρου της περιοχής. Η εισαγωγή μετάλλων συντελεί στην ανάπτυξη της σχετικής βιοτεχνίας και η ανάγκη για την κάλυψη της αξίας των εισαγόμενων προϊόντων οδηγεί στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Σημαντικότατη είναι επίσης η ανάπτυξη της αγγειοπλαστικής που καλύπτει τόσο τις ανάγκες προμήθειας χρηστικών αγγείων όσο και τις ανάγκες απόκτησης αγγείων με καλλιτεχνική αξία, που αποτελούν περιζήτητο προϊόν στις μεσογειακές αγορές.

Η σημασία της **εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας** σε κοινωνίες που υπάρχει έλλειψη βασικών ειδών διατροφής, όπως τα δημητριακά, αλλά και πρώτων υλών είναι καθοριστική. Οι δραστηριότητες αυτές θα λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς την αγροτική παραγωγή, καθώς η τελευταία εξακολουθεί να είναι η κύρια πηγή πλούτου. Για παράδειγμα, η βιοτεχνική παραγωγή της Κορίνθου στην κεραμική, που κατακτά τις μεσογειακές αγορές από τον 8ο μέχρι περίπου τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, είναι μια υπολογίσιμη πηγή προσόδων για μια πόλη με λίγες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Ο αποικισμός ευνόησε τη

Κορινθιακός αρύβαλλος (Βρετανικό Μουσείο). Η παραγωγή αγγείων με καλλιτεχνική αξία αποτελεί βασικό παράγοντα για την επικράτηση της Κορίνθου στις αγορές της Μεσογείου κατά την αρχαϊκή εποχή.

βιοτεχνία και το εμπόριο. Στα πρώτα τουλάχιστον στάδια που ακολούθησαν την ίδρυσή τους, και μέχρι να αναπτύξουν δική τους παραγωγή, οι αποικίες εισάγουν βιοτεχνικά προϊόντα και εξάγουν πρώτες ύλες, τρόφιμα και δούλους. Το σχήμα αυτό είναι γενικά το σχήμα των εμπορικών ανταλλαγών των ελληνικών πόλεων, αν προσθέσουμε στις εξαγωγές το λάδι και το κρασί.

Νόμισμα Αίγινας (στατήρ). Στα νομίσματα των ελληνικών πόλεων υπάρχει το έμβλημά τους. Της Αίγινας είναι η χελώνα, της Αθήνας η γλαύκα, της Κορίνθου το άλογο κ.τ.λ.

Την εμπορική δραστηριότητα ευνοεί η **εμφάνιση του νομίσματος**. Ανεξάρτητα από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το σκοπό της κοπής των πρώτων νομισμάτων, είναι βέβαιο ότι η κυκλοφορία τους έδωσε τεράστια ώθηση στις ανταλλαγές, αρχικά σ' εκείνες διαμεσογειακού επιπέδου. Όπως φαίνεται, τα πρώτα νομίσματα κόπηκαν τον 7ο αιώνα π.Χ. στη Λυδία, ήταν από φυσικό μίγμα χρυσού και αργύρου (ήλεκτρο) και είχαν σταθερό βάρος. Πρώτη στην Ελλάδα κόβει νομίσματα η Αίγινα στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., ακολουθεί η Κόρινθος περί το 600 π.Χ. και η Αθήνα λίγο αργότερα. Σύντομα το ασημένιο νόμισμα θα υιοθετηθεί από όλες τις εμπορικές πόλεις της Ελλάδας και αργότερα, όταν θα αποκτήσει υποδιαιρέσεις, θα χρησιμοποιηθεί και στο λιανικό εμπόριο[2].

Η δυνατότητα επένδυσης σε εμπορικές δραστηριότητες, σ' αυτή την περίοδο, ήταν ανύπαρκτη για όσους δεν διέθεταν κτηματική περιουσία που, όπως έχει σημειωθεί, ήταν η κύρια πηγή πλούτου. Έτσι, στις εμπορικές δραστηριότητες εμπλέκονται οι κάτοχοι κτηματικής περιουσίας, ευγενείς ή μη, ταξιδεύοντας οι ίδιοι ή αντιπρόσωποί τους. Φροντίζουν για τη ναυπήγηση του πλοίου, την επάνδρωσή του και τη συγκέντρωση του φορτίου. Αργότερα θα αρχίσουν να επενδύουν παρέχοντας δάνεια στους εμπόρους και πλοιο-

2. Η διάδοση του νομίσματος

Οι Έλληνες τελειοποίησαν την εφεύρεση των βασιλιάδων της Λυδίας και απέκτησαν ένα πολύτιμο μέσον, απαραίτητο για την ανάπτυξη ενός μεγάλου διαμεσογειακού εμπορίου. Χάρη στο νόμισμα, τολμηροί έμποροι θα δημιουργήσουν μεγάλες περιουσίες, που για πρώτη φορά είναι περιουσίες κινητές και όχι κτηματικές. Μερικοί ανάμεσά τους είναι ευγενείς, αλλά πολλοί άλλοι είναι απλοί άνθρωποι του λαού, των οποίων ο πλουτισμός θα δημιουργήσει μεγάλα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα.

P. Leveque, L' aventure greque, p. 159-160.

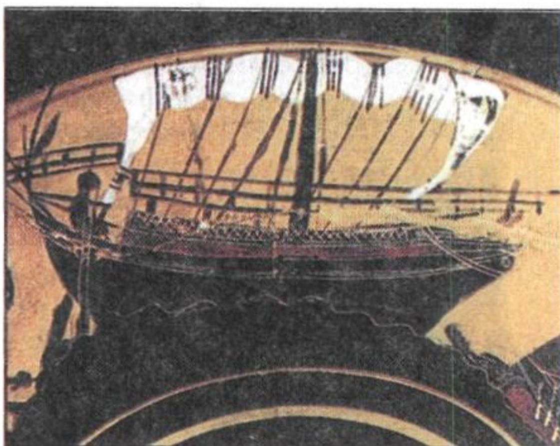
3. Η εμπορική δραστηριότητα

Ένα σαμιώτικο καράβι με κυβερνήτη τον Κωλαίο που έπλεε για την Αίγυπτο, παρασύρθηκε και προσορμίστηκε στο νησί της Πλατέας (σημ: βρίσκεται στη Λιβύη). Ο Κορώβιος (σημ: ψαράς από την Κρήτη που είχε οδηγήσει τους Θηραίους στη Λιβύη) είπε στους Σαμιώτες την ιστορία του. Αυτοί του άφησαν τρόφιμα και έφυγαν από το νησί προσπαθώντας να φτάσουν στην Αίγυπτο, αλλά εμποδίζονταν από τον ανατολικό άνεμο. Και καθώς ο αέρας δεν έπεφτε, τους παρέσυρε πέρα από τις Ηράκλειες στήλες και τους έφερε στην Ταρτησσό. Το εμπορικό αυτό κέντρο ήταν ανεκμετάλλευτο και οι Σαμιώτες κέρδισαν από το φορτίο τους περισσότερα από όσα είχαν κερδίσει Έλληνες ποτέ, με εξαίρεση τον Αιγινίτη Σώστρατο, γιο του Λαοδάμαντος, με τον οποίο κανείς δεν μπορεί να συγκριθεί.

Ηρόδοτος, Δ, 152.

κτήτες. Οι γαιοκτήμονες λοιπόν ωφελούνται από την εμπορική δραστηριότητα, τόσο γιατί αναμειγνύονται σ' αυτή, όσο και γιατί διαθέτουν στην αγορά το περίσσευμα της αυξημένης αγροτικής παραγωγής τους[3].

Σε ό,τι αφορά **το εσωτερικό εμπόριο**, αρχικά διεξαγόταν χωρίς μεσάζοντες. Η διάθεση των τοπικών προϊόντων γινόταν απευθείας από τους παραγωγούς, ενώ των εισαγομένων από τους εμπόρους που τα εισήγαν. Από τον 6ο αιώνα π.Χ. εμφανίζονται οι *κάπηλοι*, οι οποίοι συγκεντρώνουν στο κατάστημά τους διάφορα προϊόντα και τα διαθέτουν. Η *ἀγορά*, δηλαδή ο τόπος συγκέντρωσης των πολιτών, αποκτά έτσι και οικονομική λειτουργία, πλην της πολιτικής και της θρησκευτικής. Δεν είναι μόνο ο τόπος της συνέλευσης και των εορταστικών εκδηλώσεων, αλλά και ο τόπος των συναλλαγών και της διεξαγωγής του λιανικού εμπορίου. Έντονη εμπορική δραστηριότητα συναντά κανείς και στις ζώνες των λιμανιών, τα οποία θα εξελιχθούν προοδευτικά σε κέντρα οικονομικής δραστηριότητας.

Εμπορικό πλοίο από αγγείο (6ος π.Χ. αι., Βρετανικό Μουσείο). Τα πλοία που ναυπηγούνται κατά το τέλος της αρχαϊκής εποχής είναι κατάλληλα για μακρινά ταξίδια.

"ΣΤΑΤΙΚΕΣ" ΚΑΙ "ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ" ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Στην αρχαία Ελλάδα διαπιστώνουμε την ύπαρξη δύο τύπων παραγωγικού συστήματος, που υπηρετούνται σε μεγάλο βαθμό από αντίστοιχη κοινωνική οργάνωση: **Το ένα σύστημα** είναι παλαιότερο, σταθερό και αποτελεσματικό αλλά εσωστρεφές, με βασικότερο χαρακτηριστικό ότι δεν επεκτάθηκε σε άλλες περιοχές, από εκείνες που αρχικά επικράτησε. Πρόκειται για το σύστημα της Θεσσαλίας και της Λακωνικής, το οποίο στηριζόταν σε έναν περίπου σταθερό αριθμό εξαρτημένων παραγωγών (*πενέσται* στη Θεσσαλία και *εἵλωτες* στη Λακωνική), που καλλιεργούσαν συγκεκριμένους και σχετικά σταθερούς γεωργικούς κλήρους. Το εσωτερικό εμπόριο και η βιοτεχνία αποτελούσαν οικονομικές δραστηριότητες που αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών στο στενό πλαίσιο της πόλης-κράτους. **Το δεύτερο σύστημα** είναι πιο δυναμικό και εξωστρεφές, και το υιοθέτησαν περισσότερες πόλεις, αυτές που εισέρχονταν σε φάση οικονομικής ανάπτυξης. Η κατοχή γεωργικών κλήρων αλλά και το μέγεθός τους δεν ήταν σταθερά, ενώ πολλές φορές το βάρος μεταφερόταν στο εξαγωγικό εμπόριο και τη βιοτεχνία. Το πρώτο σύστημα βασιζόταν αποκλειστικά στην εργασία των δούλων, ενώ το δεύτερο κυρίως στην εργασία των ελεύθερων ανθρώπων,

γνήσιων πολιτών ή μετοίκων.* Στις περισσότερες περιπτώσεις, ελεύθεροι και δούλοι, δεσπότες και υπηρέτες εργάζονταν στον ίδιο χώρο και παρήγαν μαζί, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει και εξίσωση ως προς τις αμοιβές. Από την άλλη μεριά, άτομα που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων, και επομένως βρίσκονταν στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, μπορεί να είχαν πολύ μεγαλύτερα εισοδήματα από τους ελεύθερους, με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, πολίτες.

"ΣΤΑΤΙΚΕΣ" ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Το κοινωνικό σύστημα της Σπάρτης και η πολιτική της οργάνωση δεν ευνοούσαν δομικούς μετασχηματισμούς. Η σαφώς ιεραρχημένη κοινωνία της αποτελείται από τρεις τάξεις: τους Σπαρτιάτες **ομοίους**, τους **περιοίκους** και τους **είλωτας**.

Οι Σπαρτιάτες *όμοιοι* βρίσκονταν στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Ακολουθούσαν έναν κοινό τρόπο ανατροφής και επαγγελματικής εξέλιξης, εφόσον προορίζονταν να υπηρετήσουν όλοι στο σπαρτιατικό στρατό ως οπλίτες ή αξιωματικοί. Ταυτόχρονα, απολάμβαναν πλήρη οικονομική ασφάλεια, αφού η σπαρτιατική πολιτεία τούς χορηγούσε έναν κλήρο γης, που τον καλλιεργούσαν οι είλωτες, και έτσι είχαν ένα μάλλον σταθερό εισόδημα, αρκετό για την ισότιμη συμμετοχή τους στα κοινά συσσίτια της πόλης[4]. Η ρύθμιση αυτή τους απαγόρευε να επιδίδονται σε άλλες δραστηριότητες εκτός από τις πολεμικές. Η καθημερινή ζωή των *όμοιων*, η ζωή του στρατώνα, μέσα σε μια αποκλειστικά ανδρική κοινότητα, είχε ένα μάλλον δημόσιο χαρακτήρα, που προωθούσε την ομοιομορφία και την ομαδικότητα περισσότερο, παρά την ελευθερία και τον ατομικισμό. Παρόλα αυτά, για διάφορους λόγους, δεν ήταν δυνατόν να εξασφαλιστεί πλήρης ισότητα μεταξύ των *ομοίων*. Υπήρχαν Σπαρτιάτες που εξαιτίας διαφόρων οικονομικών συγκυριών δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν στα κοινά συσσίτια, και έτσι δεν συμμετείχαν στην κοινή καθημερινή ζωή και έχαναν, έστω και προσωρινά, τα πολιτικά τους δικαιώματα. Ακόμη, η αποτυχία σε μια μάχη, η έλλειψη θάρρους και ανδρείας ήταν αιτία για απώλεια της κοινωνικής εκτίμησης. Ο Αριστόδημος, που ήταν ίσως ο μόνος Σπαρτιάτης από τους 300 του Λεωνίδα που δεν πήρε μέρος στη μά-

4. Οι όμοιοι

Δεύτερη πολιτική πράξη του Λυκούργου και πιο θαρραλέα ήταν η νέα διανομή της γης. Πραγματικά επικρατούσε φοβερή ανωμαλία, πολλοί ακτήμονες και άποροι συσσωρεύονταν στην πόλη και ο πλούτος είχε συγκεντρωθεί ολοκληρωτικά σε λίγους. Επιδιώκοντας λοιπόν να απομακρύνει την αλαζονία, το φθόνο, τη μοχθηρία και την ακολασία και τα ακόμα μεγαλύτερα και παλαιότερα απ' αυτά νοσήματα κάθε πολιτείας, δηλαδή τον πλούτο και τη φτώχεια, έπεισε τους πολίτες να μοιράσουν από την αρχή τη χώρα και να ζουν όλοι ίσοι και εξομοιωμένοι στην περιουσία ... Συνοδεύοντας δε τους λόγους του με έργα, την υπόλοιπη Λακωνική διαίρεσε σε τριάντα χιλιάδες κλήρους για τους περιοίκους, και τη χώρα που ανήκει στο άστυ, δηλαδή στη Σπάρτη, σε εννιά χιλιάδες (σημ: για τους Σπαρτιάτες πολίτες).

Πλούταρχος, Λυκούργος, 8.

* Μέτοικοι: οι Έλληνες που ζουν μόνιμα σε άλλες (ελληνικές) πόλεις.

χη των Θερμοπυλών λόγω ασθενείας, προκάλεσε την περιφρόνηση των συμπατριωτών του. Λέγεται ότι για το λόγο αυτό, τον επόμενο χρόνο, στη μάχη των Πλαταιών, ζήτησε να τοποθετηθεί στην πρώτη σειρά, ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες να θυσιαστεί για την πατρίδα, γεγονός που θα αποκαθιστούσε την τιμή του.

Οι περίοικοι ζούσαν σε μικρότερες πόλεις και χωριά γύρω από τη Σπάρτη. Είχαν το δικαίωμα κατοχής ακίνητης περιουσίας και ασχολούνταν τόσο με τη γεωργία όσο και με το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Αν και αυτοδιοικούνταν και είχαν δικαίωμα να θεσπίζουν δικούς τους νόμους, βρίσκονταν κάτω από την άμεση επίβλεψη των Σπαρτιατών, υποχρεώνονταν να υπακούουν στους νόμους της Σπάρτης και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο σπαρτιατικό στρατό, χωρίς να έχουν δικαίωμα στην πολιτική ζωή της πόλης. Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις εξέγερσης των περιοίκων, εφόσον η παντοδυναμία του σπαρτιατικού στρατού από τη μια μεριά αποθάρρυνε τέτοιες σκέψεις και, από την άλλη, εξασφάλιζε την ειρήνη στην περιοχή που ζούσαν. Γι' αυτό οι Σπαρτιάτες τους εμπιστεύονταν και ορισμένες φορές τους έστελναν μόνους τους σε εκστρατείες. Ο φόρος που κατέβαλλαν οι περίοικοι ήταν μάλλον φόρος για την ακίνητη περιουσία που είχαν.

Χάλκινο αγαλμάτιο Σπαρτιάτη (6ος π.Χ. αι., Μουσείο Ολυμπίας). Η ζωή στους στρατώνες δημιουργεί ασκημένους και ικανούς πολεμιστές προσηλωμένους στα ιδανικά της Σπάρτης: λιπόσαρκο σώμα και προσήλωση στο καθήκον.

Οι είλωτες αποτελούσαν περιουσία του σπαρτιατικού κράτους. Μπορούσαν να αποκτήσουν οικογένεια και παιδιά χωρίς ουσιαστικούς περιορισμούς, καλλιεργούσαν τα κτήματα όπως επιθυμούσαν και δεν ζούσαν κάτω από τον καθημερινό έλεγχο των Σπαρτιατών, εφόσον έδιναν ένα τμήμα της παραγωγής στο Σπαρτιάτη που το κράτος είχε ορίσει ως κύριό τους. Η εισφορά αυτή ονομαζόταν *ἀποφορά* και ανερχόταν σε 82 μεδίμνους* σιτηρών το χρόνο και σε κάποια ποσότητα υγρών προϊόντων (λάδι, κρασί, γάλα). Την υπόλοιπη παραγωγή την κρατούσαν για τη συντήρηση της οικογενείας τους. Ο Πλούταρχος υποθέτει ότι, εφόσον η εισφορά των ειλώτων ήταν σταθερή, τους δινόταν ένα ισχυρό κίνητρο να εργάζονται περισσότερο, για να αυξάνουν τα κέρδη τους από την καλλιέργεια της γης.

Σε αντίθεση με τους δούλους άλλων πόλεων, οι είλωτες δεν ήταν δυνατόν να απελευθερωθούν από τους κυρίους τους. Το δικαίωμα της **χειραφέτησης** το είχε αποκλειστικά η πόλη και το ασκούσε μόνο στην περίπτωση που κάποιοι είλωτες, σε περίοδο πολέμου, επιδείκνυαν ανδρεία και αφοσίωση στη Σπάρτη. Τότε οι είλωτες ονομάζο-

---

* Μέδιμνος: μονάδα μέτρησης σιτηρών, ίση με 53,5 λίτρα.

νταν *νεοδαμώδεις* (ελεύθεροι πολίτες χωρίς πολιτικά δικαιώματα, αλλά με την υποχρέωση να υπηρετούν στο στρατό).

Οι είλωτες υποχρεώνονταν να κυκλοφορούν φορώντας ένα σκούφο από δέρμα σκύλου και ένα δερμάτινο χιτώνιο. Ακόμα και αν δεν είχαν υποπέσει σε κανένα παράπτωμα, ήταν καθιερωμένο να δέχονται κάθε χρόνο ένα ορισμένο αριθμό κτυπημάτων, για να μη λησμονούν ότι είναι δούλοι. Ο μεγαλύτερος όμως κίνδυνος που διέτρεχαν οι είλωτες προερχόταν από το θεσμό της *κρυπτείας*. Εφαρμόζοντας το θεσμό αυτό, οι νεαροί Σπαρτιάτες κρύβονταν για ένα χρονικό διάστημα στην ύπαιθρο και είχαν εντολή να σκοτώνουν οποιονδήποτε είλωτα. Τα θύματα ήταν συνήθως οι απείθαρχοι είλωτες, για τους οποίους υπήρχαν υπόνοιες εξέγερσης.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΣΤΙΣ "ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ" ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Η δημιουργία της πόλης και η διαμόρφωση νέων οικονομικών και πολιτικών όρων έχει ως συνέπεια τη βαθμιαία διαφοροποίηση της κοινωνικής δομής κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής εποχής. Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας βρίσκονται οι ευγενείς γαιοκτήμονες. Ένα μεσαίο κοινωνικό στρώμα περιλαμβάνει τους ιδιοκτήτες κτημάτων που έχουν σημαντικά εισοδήματα, καθώς και τους ιδιοκτήτες εργαστηρίων και εμπόρους που έχουν ανάλογη οικονομική δύναμη. Στα κατώτερα στρώματα βρίσκονται οι μισθωτοί τεχνίτες και εργάτες καθώς και οι εξαρτημένοι καλλιεργητές της υπαίθρου. Τέλος, στην κατώτερη βαθμίδα βρίσκονται οι δούλοι, που ασχολούνται με κάθε είδους εργασία και αποκλείονται από την πολιτική και κοινωνική ζωή.

Σκηνή κυνηγιού από μελανόμορφο αγγείο (6ος π.Χ. αι., Αρχαιολ. Μουσείο Μονάχου). Το κυνήγι μπορεί να αποτελεί για τα κατώτερα στρώματα μέσο βιοπορισμού, αλλά για τους ευγενείς είναι ευχάριστη απασχόληση.

Οι αριστοκράτες

Οι ευγενείς διευρύνουν την κτηματική τους περιουσία με δημόσιες γαίες ή με αγορά κτημάτων από ανθρώπους με μικρή ή μέτρια περιουσία, εκμεταλλευόμενοι τις οικονομικές δυσκολίες που οι τελευταίοι αντιμετωπίζουν. Η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων παρουσιάζεται με διάφορα χαρακτηριστικά ονόματα σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, μητροπολιτικό και αποικιακό: *ἱπποβόται* στη Χαλκίδα, *γεωμόροι* στη Σάμο, *βασιλῆαι* στη Βοιωτία, *εὐπατρίδαι* στην Αττική. Τα ονόματα παραπέμπουν τόσο στην κατοχή γης (*γεωμόροι*) όσο και σε δραστηριότητες που υποδηλώνουν έναν τρόπο ζωής και ορισμένες αξίες (*ἱπποβόται* κ.λπ.), ή και στην καταγωγή (*εὐπατρίδαι*).

Η κοινωνική υπεροχή των ευγενών καθορίζεται από το κύρος που τους προσδίδει η καταγωγή τους από ένα θεό ή ήρωα, σύμφωνα με τις γενεαλογίες, οι οποίες είναι δικό τους έργο. Στηρίζεται επίσης στον πλούτο που είναι κυρίως πρόσοδοι από τη γη αλλά και από το αναπτυσσόμενο θαλάσσιο εμπόριο, στην πολιτική υπεροχή που εκφράζεται με τη συμμετοχή στα όργανα άσκησης της εξουσίας και απονομής της δικαιοσύνης, καθώς και στην κυριαρχία τους στον τομέα της θρησκείας και την οργάνωση της λατρείας. Οι αριστοκράτες συνδέονται με κοινές αξίες και κοινό τρόπο ζωής που συνίσταται στη συμμετοχή σε γιορτές και αγώνες, την επιθυμία διάκρισης και την επιδίωξη μιας εκλεπτυσμένης ζωής που τους προσδίδει κύρος και αναγνώριση. Η οικονομική τους κατάσταση τους επιτρέπει να έχουν ελεύθερο χρόνο, ώστε να γυμνάζουν το σώμα και να καλλιεργούν το πνεύμα τους. Εκτροφή αλόγων και αρματοδρομίες είναι τα σύμβολα της υπεροχής τους. Οι νίκες τους στους αγώνες, κυρίως τους Ολυμπιακούς, τους προσπορίζουν πανελλήνια φήμη. Τα τελειότερα προϊόντα της γλυπτικής είναι δικές τους παραγγελίες για αφιέρωση στους θεούς, ενώ η καλλιτεχνική αγγειοπλαστική σ' αυτούς κυρίως απευθύνεται. Η απόστασή τους από τις άλλες κοινωνικές τάξεις είναι τεράστια και αποτυπώνεται στο σχετικό λεξιλόγιο της αρχαίας γραμματείας: *εὐγενεῖς, γενναῖοι, χρηστοί, χαρίεντες*, ενώ οι μη ευγενείς αποκαλούνται *πονηροί, κονίποδες, δειλοί.*

Τα μεσαία κοινωνικά στρώματα

Η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας συντελεί ώστε να εμφανιστούν στις πιο προοδευμένες ελληνικές κοινωνίες **οι έμποροι και οι βιοτέχνες**, που θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνία. Οι οικονομικά ισχυρότεροι απ' αυτούς θα συμμετάσχουν στην οπλιτική φάλαγγα, αφού μπορούν να διαθέσουν χρήματα για αγορά πανοπλίας, και θα διεκδικήσουν αλλαγή της θέσης τους στα πλαίσια της πολιτείας, δηλαδή διεύρυνση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Με την πάροδο του χρόνου, μερικοί απ' αυτούς θα αποκτήσουν μεγάλες χρηματικές περιουσίες και θα αποτελέσουν την αριστοκρατία του πλούτου. Η επιθυμία για αύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου τους οδηγεί συχνά σε γάμους με γόνους αριστοκρατικών οικογενειών.

Παράσταση ελαιοτριβείου (6ος π.Χ. αι., Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης). Οι γεωργικές εργασίες, καθώς και η επεξεργασία των προϊόντων αποτελούν κύρια απασχόληση των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Η στρατιωτική μεταρρύθμιση της οπλιτικής φάλαγγας (μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.) απαιτούσε από όσους θα εντάσσονταν στο νέο στρατιωτικό σχηματισμό να διαθέτουν

ικανοποιητικά εισοδήματα, ώστε να είναι σε θέση να αγοράσουν την πανοπλία τους. Τέτοια εισοδήματα είχαν **οι ανεξάρτητοι καλλιεργητές**, ιδιοκτήτες μέσης κτηματικής περιουσίας, οι οποίοι αποτέλεσαν μέλη της φάλαγγας. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, όπως γνωρίζουμε από τις πολιτειακές ρυθμίσεις του Σόλωνα, υπήρχε μια κατηγορία πολιτών, *οι ζευγῖται*, με περιουσία και εισοδήματα που τους επέτρεπαν να αγοράσουν πανοπλία. Βέβαια, ο αριθμός όσων ανήκαν στην κατηγορία αυτή δεν φαίνεται να είναι μεγάλος. Οι ανεξάρτητοι γεωργοί καλλιεργούν τη γη τους με τη βοήθεια λίγων δούλων, όπως φαίνεται από την ποίηση του Ησιόδου. Στην Αθήνα, οι πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα διευρύνουν τα πολιτικά δικαιώματα των ζευγιτών, βελτιώνοντας την κοινωνική τους θέση.

Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα-το παράδειγμα των εκτημόρων

Η διανομή των οικογενειακών κλήρων σε περισσότερους του ενός κληρονόμους μειώνει προοδευτικά την έκταση κάθε κλήρου γης, σε σημείο που αυτός δεν επαρκεί για να καλύψει τις οικογενειακές ανάγκες διατροφής. Πόσο η πραγματικότητα αυτή ήταν αναμφισβήτητη στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., φαίνεται από τη συμβουλή του Ησιόδου: ο γεωργός πρέπει να αποκτά ένα μόνο γιο. Κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. η κατάσταση των φτωχών καλλιεργητών επιδεινώνεται. Οι πιεστικές ανάγκες τούς αναγκάζουν να προσφεύγουν σε δανεισμό, με αποτέλεσμα την υποθήκευση των κτημάτων τους και, σε περίπτωση μη εξόφλησης του χρέους, την πώληση των ίδιων και της οικογενείας τους ως δούλων.

Στην Αθήνα, η κατάσταση έφτασε σε εκρηκτικό σημείο κατά τα τέλη του 7ου και τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον Πλούταρχο, ένα μεγάλο μέρος του λαού, οι *ἑκτήμοροι* ή *πελάται*, καλλιεργούσαν τα κτήματα των πλουσίων στους οποίους έδιναν το 1/6 της παραγωγής. Όταν δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην υποχρέωση αυτή, μετέπιπταν σε κατάσταση δουλείας οι ίδιοι και οι οικογένειές τους. Εκτός από τους εκτήμορους, υπήρχαν και άλλοι που είχαν χρέη στους πλούσιους με εγγύηση το σώμα τους, και ήταν δυνατόν να οδηγηθούν σε δουλεία[5]. Ο Σόλων, με την ιδιότητα του άρχοντος, του *διαλλακτή* και του *νομοθέτη*, θα προχωρήσει στη διαγραφή των χρεών (*χρεῶν ἀποκοπή*) και θα καταργήσει το δανεισμό με υποθήκη τα σώματα των δανειζομένων (*δανείζεσθαι ἐπί σώμασιν*). Για το ζήτημα της παροχής δανείου από τους ευγενείς προς τους εκτήμορους έχει

5. Η δεινή θέση των εκτημόρων

Μετά απ' αυτά (σημ: τους καθαρμούς του Επιμενίδη για το Κυλώνειο άγος) ήλθαν σε διάσταση οι αριστοκράτες και ο λαός για μεγάλο χρονικό διάστημα. Γιατί και το πολίτευμα ήταν ολιγαρχικό αλλά και οι φτωχοί ήταν υποταγμένοι (εδούλευον) στους πλούσιους και οι ίδιοι και τα παιδιά και οι γυναίκες τους και ονομάζονταν πελάτες και εκτήμοροι, διότι με αυτή τη μίσθωση (το 1/6) καλλιεργούσαν τα κτήματα των πλουσίων και ολόκληρη η χώρα ανήκε στους λίγους. Αν οι καλλιεργητές δεν απέδιδαν το μίσθωμα, γίνονταν δούλοι οι ίδιοι και τα παιδιά τους. Τα δάνεια συνάπτονταν με υποθήκη τα σώματα μέχρι την εποχή του Σόλωνα, ο οποίος πρώτος έλαβε προστατευτικά μέτρα για το λαό.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 2.

διατυπωθεί η άποψη ότι το δάνειο παραχωρείται όχι για να επιστραφεί, αλλά για να εξασφαλιστεί η εξάρτηση του δανειολήπτη και η προσφορά της εργασίας του. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι ρυθμίσεις του Σόλωνα φαίνεται ότι αποκατέστησαν ένα σημαντικό αριθμό μικροϊδιοκτητών. Ανάλογες καταστάσεις με αυτή των εκτημόρων συναντώνται και σε άλλες ελληνικές πόλεις.

Οι δούλοι

Με την καλλιέργεια της γης ασχολούνται και δούλοι ή εξαρτημένοι καλλιεργητές που δεν ανήκουν στην κατηγορία εκείνων που περιέρχονται σε κατάσταση εξάρτησης λόγω χρεών. Ο Ησίοδος στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., αναφερόμενος στους χωρικούς της Βοιωτίας, μας πληροφορεί ότι έχουν δούλους (δμῶας), χωρίς όμως περισσότερες λεπτομέρειες[6]. Αναφορές επίσης σε δούλους υπάρχουν στους λυρικούς ποιητές του 7ου και 6ου π.Χ. αιώνα, ενώ στην Αθήνα, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, οι ανάγκες σε εργατικά χέρια για την καλλιέργεια της γης αυξάνουν τον αριθμό των δούλων που προέρχονται από αγορά.

Παράσταση σιδηρουργείου (6ος π.Χ. αι., Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης). Στις βιοτεχνίες τις πιο σκληρές εργασίες αναλάμβαναν οι δούλοι.

Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου επίσης έχει ως συνέπεια την αύξηση του αριθμού των δούλων, που καλύπτουν τις σχετικές ανάγκες. Στον τομέα της βιοτεχνίας, όπως φαίνεται, ασχολούνται αρκετοί δούλοι οι οποίοι εργάζονται δίπλα στους ιδιοκτήτες των εργαστηρίων ή απλώς υπό την επίβλεψή τους.

6. Συμβουλές του Ησιόδου

Κα να βάζεις τους δούλους σου, μόλις πρωτοφανεί ο γίγαντας Ωρίωνας να λιχνίζουν το ιερό σιτάρι της Δήμητρας σε τόπο που καλά φυσάει ο αέρας και σε καλοφτιαγμένο αλώνι και αφού το μετρήσεις καλά, να το βάλεις στα πιθάρια σου.

Ησίοδος, Έργα και ημέραι, 597 κ.ε.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εντοπίσετε τις οικονομικές συνθήκες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση διαφορετικού τύπου κοινωνιών κατά την αρχαϊκή εποχή.

2. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους η ζωή των ανωτέρων στρωμάτων στις δύο μορφές κοινωνιών διαφέρει σημαντικά.

3. «Για το ζήτημα της παροχής δανείου από τους ευγενείς προς τους εκτημόρους έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το δάνειο παραχωρείται όχι για να επιστραφεί, αλλά για να εξασφαλιστεί η εξάρτηση του δανειολήπτη και η προσφορά της εργασίας του». Να συζητήσετε την άποψη αυτή.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

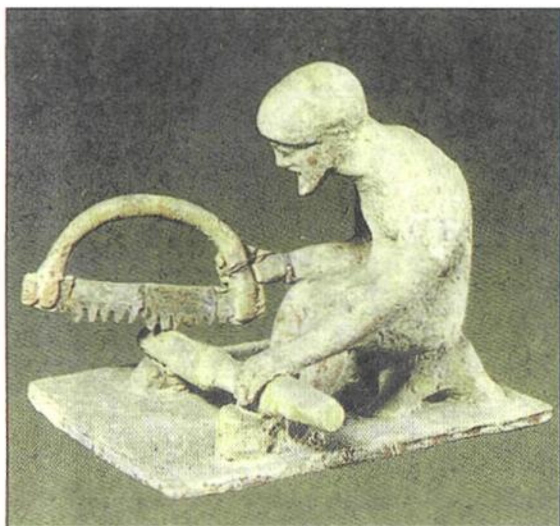
Κατά την κλασική περίοδο (5ος και 4ος αιώνες π.Χ.) η κοινωνική οργάνωση των ελληνικών πόλεων-κρατών είναι περισσότερο σταθερή. Σ' αυτό συντελούν οι ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στον ελληνικό χώρο. Στις "δυναμικές" ελληνικές κοινωνίες οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις σχετίζονται με τον πλούτο, το ποσοστό ελευθερίας των ατόμων και τις δυνατότητες συμμετοχής στα κοινά. Η αριστοκρατία των ευγενών και του χρήματος συνεχίζει να κατέχει τις πιο προνομιακές κοινωνικές θέσεις, ενώ πολλές κατηγορίες ελεύθερων πολιτών αποτελούν τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι μέτοικοι, που, αν και ζουν ελεύθεροι, αποκλείονται από την πολιτική ζωή, ενώ στη δυσμενέστερη θέση βρίσκονται οι δούλοι, που δεν τους αναγνωρίζεται σχεδόν κανένα δικαίωμα.

Οι οικονομικές συνθήκες

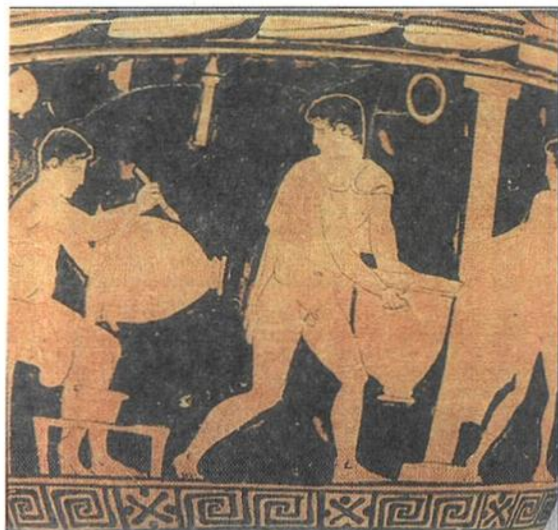
Κατά την κλασική περίοδο παρατηρείται μεγάλη οικονομική ανάπτυξη εξαιτίας της εξάπλωσης και επικράτησης των Ελλήνων στο χώρο της Μεσογείου και της αύξησης του όγκου των εμπορικών συναλλαγών. Η παραγωγή των μικρών ή μεγάλων ελληνικών βιοτεχνιών εξάγεται σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο και αυξάνει σημαντικά τον πλούτο στις πόλεις του μητροπολιτικού αλλά και του αποικιακού χώρου. Εντούτοις, η επιθυμία για την **κατοχή γεωργικών εκτάσεων** παραμένει ισχυρή. Η επιθυμία αυτή ερμηνεύεται και από τη μειωμένη παραγωγικότητα στον πρωτογενή τομέα που οφείλεται τόσο στην αγρανάπαυση και τη χρήση παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας όσο και στη συνακόλουθη έλλειψη σε είδη διατροφής, κυρίως δημητριακά. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Αθήνα της κλασικής εποχής τα ζητήματα που απασχολούσαν μόνιμα την εκκλησία του δήμου ήταν δύο: η ασφάλεια της πόλης και η επάρκεια σε σιτηρά. Σύμφωνα με την άποψη του Αριστοτέλη η προτεραιότητα της γεωργίας δικαιολογείται γιατί, ως οικονομική εκδήλωση, σχετίζεται άμεσα με τη φύση και τους θεούς, ενώ το εμπόριο και η βιοτεχνία εξαρτώνται από τους ανθρώπους[1].

> **1. Η γεωργία**
>
> Η βάση της οικονομίας κατά την αρχαϊκή εποχή είναι η αγροτική και τα συστήματά της είναι σχεδόν πρωτόγονα. Μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. εφαρμόζεται στην Ελλάδα η μέθοδος της αγρανάπαυσης. Τούτο σημαίνει ότι κάθε χρόνο μένει ακαλλιέργητο ένα δυσανάλογο μέρος του γεωργήσιμου εδάφους. Το σιδερένιο υνί του αρότρου είναι άγνωστο στον Ησίοδο, και, όπως κατά την εποχή των μεταναστεύσεων, σ' ολόκληρη τη δυτική πλευρά της μητροπολιτικής Ελλάδας κυριαρχεί η κτηνοτροφία...
>
> H. Bengtson, Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, σ. 100.

Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας είναι μια πραγματικότητα που παρατηρείται σε πολλές ελληνικές πόλεις κατά την κλασική εποχή. Η μεγαλύτερη βιοτεχνία της κλασικής Αθήνας που μας είναι γνωστή είναι ιδιοκτησία ενός μέτοικου από τις Συρακούσες, του Κεφάλου, πατέρα του Λυσία. Απασχολούσε 120 δούλους που κατασκεύαζαν ασπίδες. Ο πατέρας του ρήτορα Δημοσθένη είχε δύο βιοτεχνίες (μαχαιροποιίας και επίπλων),

Βοιωτικό ειδώλιο (5ος π.Χ. αι., Μουσείο Κοπεγχάγης). Ξυλουργός σε ώρα εργασίας. Η βιοτεχνική παραγωγή της κλασικής εποχής στόχευε κυρίως στην κάλυψη βασικών αναγκών.

Σκηνή εργαστηρίου κεραμικής (5ος π.Χ. αι., Οξφόρδη, Μουσείο Ashmolean). Τα αθηναϊκά προϊόντα αγγειοπλαστικής του 5ου αιώνα, χρηστικά και καλλιτεχνικά, εκτοπίζουν σταδιακά τα αντίστοιχα κορινθιακά από τις αγορές της Μεσογείου.

στις οποίες απασχολούνταν περίπου 50 δούλοι. Οι περιπτώσεις αυτές φαίνεται ότι αποτελούν εξαίρεση. Το μέγεθος των βιοτεχνικών επιχειρήσεων στην κλασική εποχή ήταν κατά κανόνα μικρό, και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν χρησιμοποιούνταν πάνω από 1-2 δούλοι, που εργάζονταν μαζί με τεχνίτες, συνήθως ιδιοκτήτες της επιχείρησης. Η παραγωγή των προϊόντων της υφαντουργίας συνεχίζει να γίνεται κυρίως από τις γυναίκες, ελεύθερες και μη, στο πλαίσιο κάθε οικογένειας. Ακόμη, πολλοί ήταν εκείνοι που κατασκεύαζαν με τα ίδια τους τα χέρια τα έπιπλα του σπιτιού τους.

Η ίδια περίπου εικόνα παρατηρείται και στο **εμπόριο**. Οι εμπορικές επιχειρήσεις ήταν σχετικά μικρές και η λειτουργία τους επηρεαζόταν από πολλούς αστάθμητους παράγοντες. Οι έμποροι λοιπόν αναλάμβαναν ένα εξαιρετικά μεγάλο επιχειρηματικό κίνδυνο, που ως ένα βαθμό μεταβιβαζόταν στους δανειστές τους. Οι τελευταίοι διέθεταν τα χρήματά τους, με αντάλλαγμα έναν υψηλό τόκο.

Η σημασία που είχε η ακίνητη περιουσία, ωθούσε τους ελεύθερους ανθρώπους να επενδύουν τα χρήματά τους κατά πρώτο λόγο σε αγροτικές εκτάσεις ή κατοικίες και κατά δεύτερο λόγο σε δούλους. Οι άλλες μορφές οικονομικής δραστηριότητας αφήνονταν στους μέτοικους, που δεν είχαν το δικαίωμα να αγοράζουν γη.

Οι αντιλήψεις των αρχαίων για τη δουλεία

Παρόλο που οι δούλοι δεν φαίνεται να αποτελούσαν μια ενιαία τάξη με ακριβώς προσδιορισμένα χαρακτηριστικά, η δουλεία ως θεσμός εθεωρείτο κάτι δεδομένο[2]. Η ηθική διάσταση του προβλήματος δεν απασχόλησε σοβαρά τους αρχαίους. Οι πρώτοι που αμφισβήτησαν τη δουλεία ως συνέπεια του φυσικού δικαίου ήταν οι σοφιστές. Αργότερα, τις ίδιες απόψεις διατύπωσαν οι Κυνικοί, οι Στωικοί, οι Επικούρειοι. Για τον Αριστοτέλη ελεύθερος άνθρωπος είναι εκείνος που δεν ζει υπό τον καταναγκασμό άλλων. Πράγματι, εκείνο που είχε σημασία για τους αρχαίους δεν ήταν η φύση της εργασίας, αν δηλαδή επρόκειτο για πνευματικό ή χειρωνακτικό έργο, αλλά το καθεστώς κάτω από το οποίο εργαζόταν ο καθένας. Έτσι, δεν υπήρξε δραστηριότητα που να μην ασκήθηκε από ελεύθερους ανθρώπους. Όμως, είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις που ελεύθεροι άνθρωποι δέχονταν να εργάζονται έναντι μισθού. Για τον ελεύθερο Αθηναίο η μισθωτή εργασία δεν ήταν επιθυμητή, και μόνο σε περιπτώσεις εξαιρετικής ανάγκης δεχόταν να είναι για μεγάλο χρονικό διάστημα στην υπηρεσία των άλλων. Εξαίρεση αποτελούσε η υπηρεσία στο κράτος ή τους θεούς και η συμμετοχή σε δημόσια έργα. Φαίνεται λοιπόν ότι η μισθωτή εργασία δεν εθεωρείτο προσφορά εργασίας αλλά μάλλον προσφορά των φυσικών δυνάμεων, δηλαδή του ίδιου του σώματος, κατάσταση που εκλαμβανόταν, κατά κάποιο τρόπο, ως ισοδύναμη της δουλείας.

2. Αντιλήψεις για τη δουλεία

ΠΡΑΞΑΓΟΡΑ: Κανείς μη φέρει αντίρρηση, ν' αφήσει να τελειώσω
να νιώσει ό,τι έχω στο μυαλό, αφού καλά μ' ακούσει.
Καθένας θάχει μερτικό απ' όλα τα καλούδια,
κι όχι άλλοι νάναι πάμπλουτοι κι άλλοι μέσα στη φτώχεια,
άλλοι χωράφια στο σωρό, κι άλλοι δυο πήχες τάφο,
άλλοι δούλους αμέτρητους κι άλλοι ούτε υπηρέτη.
Όλοι ίσια κι όμοια θαχουνε το καθημερινό τους.
Χρυσάφι, χτήματα, αγαθά, θάναι κοινά για όλους,
κι έτσι από τούτα τα κοινά, θάχετε το φαΐ σας,
με το κουμάντο το σωστό, με τη σωστή μας γνώση.

....

ΒΛΕΠΥΡΟΣ: Και τότε ποιοι θα ιδροκοπούν να σκάβουν τα χωράφια;
ΠΡΑΞΑΓΟΡΑ: Οι δούλοι. Και για σένανε, θα μένει μόνο μια έγνοια:
πότε η μέρα θα σωθεί, να πας για φαγοπότι.

Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσαι, 589-652

Η κοινωνική διαστρωμάτωση

Η **ποικιλία** που υπήρχε ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη τόσο από φυλετική άποψη όσο και από άποψη οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξης, δεν μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για ένα κοινό και παγιωμένο κοινωνικό σύστημα. Επιπλέον, η έλλειψη σαφών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ ελευθέρων και δούλων μάλλον δεν ευνοεί το χαρακτηρισμό της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας ως καθαρά δουλοκτητικής. Οι πόλεις στηρίζονταν μόνο ως ένα βαθμό στην εργατική δύναμη των δούλων και η σύγχρονη ιστορική έρευνα τείνει να αποδεχτεί την άποψη ότι οι δούλοι στην κλασική εποχή δεν αποτελούσαν παρά μια μειονότητα.

Οι ελληνικές "δυναμικές" κοινωνίες της κλασικής εποχής παρουσιάζουν ιδιομορφίες που εμποδίζουν τη συστηματική μελέτη τους με συγκεκριμένα κριτήρια. Έτσι, η υιοθέτηση ενός συστήματος ομαδοποίησης είναι ιδιαίτερα επισφαλής[3]. Για παράδειγμα, το κριτήριο του πλούτου δεν είχε για τους αρχαίους Έλληνες τη σημασία που του αποδίδεται σε άλλες εποχές. Ο Αριστείδης ήταν πάμπτωχος, αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να αναλάβει ανώτερα πολιτικά αξιώματα και να έχει απεριόριστη εκτίμηση και κύρος όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και σ' όλη την Ελλάδα του 5ου αιώνα π.Χ.[4]. Η δυνατότητα να συμμετέχει κανείς στα κοινά, η *ισονομία* και η *ισηγορία** είχαν πολύ μεγαλύτερη σημασία για τους Έλληνες.

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η **καταγωγή** προσδιόριζε σε μεγάλο βαθμό το ποσοστό ελευθερίας των ανθρώπων. Οι Έλληνες κατά κανόνα δεν υποδουλώνονταν και, ως μέτοικοι στις άλλες πόλεις, ήταν απλώς ξένοι. Στην Αθήνα της κλασικής εποχής, άνθρωποι που είχαν σημαντικό κύρος και σημάδεψαν με το έργο τους ακόμα και τον παγκόσμιο πολιτισμό, όπως για παράδειγμα ο Αριστοτέλης, δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, επειδή ανήκαν στην τάξη των μετοίκων. Οι δούλοι, από την άλλη μεριά, πολύ δύσκολα μπορούσαν να κερδίσουν την ελευθερία τους, και έτσι κληροδοτούσαν στα παιδιά τους μια ζωή στερημένη από κάθε δικαίωμα. Είναι φανερή λοιπόν η προτεραιότητα που δινόταν στο κριτήριο της ελευθερίας, φυσικής και πολιτικής, γι' αυτό και οι διακρίσεις τόσο μεταξύ ελευθέρων και δούλων, όσο και μεταξύ γνήσιων και μη πολιτών, πρέπει να θεωρούνται βασικά κριτήρια ομαδοποίησης, που μπορεί να μας βοηθήσουν να εξετάσουμε τη δομή της κοινωνίας με περισσότερες πιθανότητες να προσεγγίσουμε την ιστορική αλήθεια.

3. Ο Ευριπίδης για την κοινωνική διαστρωμάτωση

Μερίδες πολιτών τρεις είναι:
πρώτοι οι πλούσιοι, που δεν προσφέρουν,
κι όμως περσότερα ποθούνε να χουν.
Ύστερα είναι εκείνοι που δεν έχουν,
και πολεμάνε στη ζωή χωρίς ελπίδα,
όντας και τούτοι φοβεροί μέσα στο φθόνο,
κακό κεντρί πετώντας για όσους τάχουν,
απατημένοι απ' τις υποσχέσεις
των πονηρών των ηγετών, των λαοπλάνων.
Κι από τις τρεις μερίδες μόνο η μέση,
τις πόλεις σώζει και συνάμα τους θεσμούς
που η πόλη θέσπισε, φυλάγοντάς τους....

Ευριπίδης, Ικέτιδες, 238-245.

4. Ιδεολογία περί πλούτου

Ο αρχαίος κόσμος ήταν εξαιρετικά ξεκάθαρος στο θέμα του πλούτου. Ο πλούτος ήταν κάτι καλό, μια αναγκαία προϋπόθεση για καλή ζωή-κι αυτό ήταν όλο σχετικά μ' αυτόν. Δεν υπήρχε καμία ανοησία περί του πλούτου ως ευθύνης, ούτε υποσυνείδητο αίσθημα ενοχής, ούτε μεταθανάτιες αποδόσεις τοκογλυφικών κερδών....

M. I. Finley, Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα, τόμ. Β, σ. 141.

* Ισονομία: η ισότητα απέναντι στους νόμους. Ισηγορία: η ισότητα ως προς το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης στις δημόσιες συζητήσεις.

1. Ελεύθεροι πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα

Οι ευγενείς

Οι ευγενείς, ως ιδιοκτήτες μεγάλων γεωργικών εκτάσεων, συνεχίζουν να έχουν κατά την κλασική περίοδο ξεχωριστή θέση στην ελληνική κοινωνία. Η ιδεολογία που επικρατεί για τις διακρίσεις μεταξύ ευγενικής και ταπεινής καταγωγής στηρίζεται σχεδόν απόλυτα στο κύρος που συνεπάγεται η κατοχή μεγάλων κτημάτων. Η καλλιέργειά τους ανατίθεται σε δούλους, μερικοί από τους οποίους εκτελούν χρέη επιστατών. Στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα ο ευγενής-κάτοχος μιας μεγάλης γεωργικής έκτασης περιγράφει τον τρόπο που χρησιμοποιεί για να ελέγχει καθημερινά ο ίδιος όλη τη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής[5]. Οι ευγενείς επαίρονται για το απεριόριστο δικαίωμά τους στη *σχολή*, και βλέπουν με σχετική περιφρόνηση τα λαϊκά στρώματα που υποχρεώνονται να κερδίζουν τη ζωή τους με κάποια *α-σχολία*. Ο απεριόριστος ελεύθερος χρόνος διατίθεται σε αθλητικά παιχνίδια, σε αρματοδρομίες, σε κυνήγια και κάθε είδους εκδηλώσεις, που υπηρετούν το ιδανικό της ανδρείας και της υπεροχής. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων η *σχολή* αποτελεί προϋπόθεση για δημιουργική αξιοποίηση του χρόνου μέσα από την άθληση, τη μουσική, τη φιλοσοφία και κυρίως την πολιτική.

Από την τάξη των ευγενών προέρχεται η πλειονότητα εκείνων που παίρνουν μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες. Ακόμα και όταν τα δημοκρατικά καθεστώτα επιβάλλουν την ισότητα των πολιτών, τουλάχιστον απέναντι στο κράτος και τους νόμους, οι ευγενείς συνεχίζουν να έχουν περισσότερες πιθανότητες πρόσβασης στα ανώτερα αξιώματα. Στα εκστρατευτικά σώματα συμμετέχουν κατά κανόνα ως ιππείς και, μολονότι στην κλασική εποχή ο ρόλος του ιππικού δεν θεωρείται καθοριστικός, το να ανήκει κανείς σ' αυτό συνεπάγεται υψηλό κοινωνικό γόητρο. Οι ευγενείς, ακόμη κι αν δεν διαθέτουν πλούτο, διατηρούν μια κοινωνική θέση που θεωρείται προνομιακή. Το κοινωνικό τους γόητρο προκαλεί το ενδιαφέρον, αν όχι το φθόνο, των πλούσιων

5. Οι ασχολίες των γαιοκτημόνων-ευγενών

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Απορώ Ισχόμαχε. Φροντίζεις να πλουτίσεις, κι έτσι να γεμίσεις με σκοτούρες το κεφάλι σου;

ΙΣΧΟΜΑΧΟΣ: Και βέβαια θέλω να 'μαι πλούσιος. Μου είναι πολύ ευχάριστο να τιμώ τους θεούς πλουσιοπάροχα και να συντρέχω τους φίλους μου άμα βρεθούν στην ανάγκη και να δίνω την αναλογία μου για να φαίνεται η πόλη λαμπρή.....

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Πολύ θα 'θελα να μάθω τι δουλειά κάνεις, πώς εξασκείσαι στην πολεμική τέχνη και πώς φροντίζεις για την αύξηση της περιουσίας σου.....

ΙΣΧΟΜΑΧΟΣ: Άκου λοιπόν Σωκράτη: Εγώ συνηθίζω να σηκώνομαι απ' το κρεβάτι μου πολύ πρωί. ... Αν δεν έχω δουλειά στην πόλη, ... ο δούλος οδηγεί το άλογό μου στο χωράφι και εγώ προχωρώ περπατώντας. ... Όταν φτάσω, επιβλέπω πώς γίνεται κάθε δουλειά και τους διορθώνω, αν έχω να τους υποδείξω κάτι καλύτερο. Ύστερα, τις περισσότερες φορές κάνω ιππασία, που μοιάζει μ' αυτές που γίνονται στους πολέμους, πηγαίνοντας σε κάθε είδους μέρος..... Κι όταν τελειώσουν οι ασκήσεις, ... άλλοτε περπατώντας κανονικά, κι' άλλοτε με γρήγορο βήμα, πηγαίνω στο σπίτι και καθαρίζω τον ιδρώτα με τη στλεγγίδα. Έπειτα παίρνω το πρόγευμά μου και τρώω τόσο, όσο χρειάζεται για να περάσω τη μέρα μου, ούτε νηστικός, ούτε πολύ χορτάτος...

Ξενοφών, Οικονομικός, 10, 9-18

εμπόρων, που επιδιώκουν να αποκτήσουν σχέσεις μαζί τους, κυρίως με τη σύναψη γάμων.

Είναι γνωστό ότι οι ευγενείς παρέμεναν κατά κανόνα μακριά από το εμπόριο και τη βιοτεχνία, αν και οι πιθανότητες απόκτησης πλούτου απ' αυτές τις δραστηριότητες ήταν πολύ μεγάλες. Στην Αθήνα, εμπορικές επιχειρήσεις, τράπεζες και βιοτεχνίες ανήκαν συνήθως σε μέτοικους, ή ακόμη και σε δούλους. Η απροθυμία των ευγενών αλλά και πολλών άλλων ελεύθερων πολιτών να ασχοληθούν με εμπορικές και άλλες επιχειρήσεις συνδέεται σε μικρό μόνο βαθμό με τη σχετική ανασφάλεια που συνεπάγεται μια τέτοια επιλογή[6]. Εξάλλου, ο κίνδυνος να μειωθεί το αγροτικό εισόδημα δεν ήταν μικρότερος, αφού οι καταστροφές στη γεωργική παραγωγή λόγω των καιρικών συνθηκών ή λόγω μακροχρόνιων πολεμικών συγκρούσεων δεν αποτελούσαν ασυνήθιστο φαινόμενο.

6. Οι αντιλήψεις για το κέρδος

Υπάρχουν, όπως είδαμε, δύο είδη χρηματιστικής, η κερδοσκοπική και η σχετική με την οικιακή οικονομία. Και αυτή είναι αναγκαίο να επαινείται, ενώ εκείνη που έχει σχέση με την ανταλλαγή δίκαια κατακρίνεται... Δικαιολογημένα κατακρίνεται η τοκογλυφία, γιατί η απόκτηση χρημάτων απ' αυτή πηγάζει απ' αυτό το ίδιο το νόμισμα και όχι από τη χρήση για την οποία αυτό προοριζόταν. Το νόμισμα δημιουργήθηκε για να εξυπηρετεί την ανταλλαγή, ο τόκος όμως το πολλαπλασιάζει (απ' αυτό πήρε και το όνομα, γιατί όπως είναι όμοια τα παιδιά μ' αυτούς που τα γεννούν, έτσι είναι και ο τόκος νόμισμα που γίνεται από νόμισμα). Επομένως, απ' όλους τους τρόπους απόκτησης πλούτου αυτός είναι ο περισσότερο αντίθετος προς τη φύση.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1258a, 17 - 1258b 9.

Η αριστοκρατία του πλούτου

Σε ορισμένες περιόδους της κλασικής εποχής, ελεύθεροι πολίτες, που δεν ανήκουν στην κατηγορία των ευγενών, αποκτούν μεγάλα εισοδήματα από το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Πολλοί απ' αυτούς δεν είναι ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, αλλά επενδύουν τα κεφάλαιά τους σε εμπορικές ή βιοτεχνικές επιχειρήσεις που ανήκουν σε άλλους. Μερικές φορές μάλιστα, ενοικιάζουν τους δούλους τους σε επιχειρήσεις τρίτων έναντι μιας ημερήσιας αποζημίωσης, εξασφαλίζοντας έτσι σημαντικά κέρδη, ειδικά στην περίπτωση που διαθέτουν μεγάλο αριθμό δούλων. Οι πλούσιοι έμποροι και βιοτέχνες έχουν τη δυνατότητα να στρατεύονται ως ιππείς, δηλαδή να συντηρούν ένα άλογο και να προμηθεύονται τον κατάλληλο εξοπλισμό. Η δυνατότητα αυτή πρέπει να αξιολογηθεί ως στοιχείο που πιστοποιεί την κατοχή υψηλής κοινωνικής θέσης, με ανάλογο κύρος και γόητρο.

Στην Αθήνα, μόνο μετά το θάνατο του Περικλή, το 429 π.Χ. μπόρεσαν να αναλάβουν το ανώτερο πολιτικό αξίωμα πλούσιοι που δεν ανήκαν σε αριστοκρατικό γένος (π.χ. Κλέων). Η οικονομική πρόοδος της Αθήνας την εποχή αυτή στηρίχθηκε στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Έτσι, εφόσον η κατοχή γης ήλθε σε δεύτερη μοίρα, δόθηκε η δυνατότητα στους πλούσιους βιοτέχνες και εμπόρους να αναδειχθούν, έχοντας ως προσόντα τις ικανότητες που απαιτούνται για την οργάνωση μεγάλων επιχειρήσεων. Ωστόσο, όπως δείχνουν τα έργα του Αριστοφάνη, για τους ηγέτες αυτούς ελάχιστη εκτίμηση έτρεφαν οι εκπρόσωποι της αθηναϊκής αριστοκρατίας.

Τα μεσαία στρώματα

Σε όλες τις ελληνικές πόλεις-κράτη υπήρχαν κατηγορίες ελεύθερων πολιτών που είχαν την οικονομική δυνατότητα να προμηθεύονται την πανοπλία του βαρέος οπλισμένου στρατιώτη, τεκμήριο κατοχής μιας μέτριας περιουσίας και, κατά συνέπεια, ανάλογου εισοδήματος. Τα μεσαία αυτά στρώματα ασχολούνταν κατά κανόνα με τη γεωργία, καλλιεργώντας μέτριους κλήρους γης και ζώντας περισσότερο στην ύπαιθρο και λιγότερο στο άστυ[7]. Ειδικά στην Αθήνα, στην κατηγορία αυτή ανήκαν οι ζευγίτες, με ετήσιο εισόδημα τουλάχιστον 200 μεδίμνους σιτηρών. Εφόσον ασχολούνταν με τη γεωργία, μακριά από το κέντρο, ουσιαστικά είχαν περιορισμένες δυνατότητες για την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων. Γιατί, αν και για τα αξιώματα αυτά (π.χ. μέλη της *Ἡλιαίας**) προβλεπό-

7. Οι ασχολίες των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων

Κανείς δεν αμφισβητεί ότι την πλειονότητα των Αθηναίων πολιτών την αποτελούσαν, στην κλασική εποχή, οι γαιοκτήμονες και ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι τα κτήματά τους. Αυτό ισχύει σίγουρα από τον 4ο αιώνα, μετά τις καταστροφές της Αττικής στη διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου που επέφεραν μια αύξηση της συμμετοχής των αστικών δραστηριοτήτων στην οικονομική ζωή, και ίσως ακόμα κάποια συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας....

Y. Garlan, Η δουλεία στην αρχαία Ελλάδα, σ. 177.

Χορός από θεατρική παράσταση (Christchurch, Νέα Ζηλανδία). Τα μέλη του χορού κατά κανόνα ανήκουν στην μεσαία κοινωνική τάξη, η οποία συμμετέχει ενεργά στην πολιτιστική ζωή.

---

* Ἡλιαία: Λαϊκό δικαστήριο της αρχαίας Αθήνας.

ταν μια ημερήσια αποζημίωση, η υποχρεωτική παρουσία στο άστυ θα είχε ως συνέπεια την παραμέληση των αγροτικών εργασιών. Είναι αμφίβολο αν συμμετείχαν πάντοτε στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου, και μάλιστα σ' εκείνες που δεν υπήρχε προς συζήτηση ένα σημαντικό θέμα. Ωστόσο, υπήρχαν και αρκετοί εκπρόσωποι των μεσαίων στρωμάτων που ζούσαν στην πόλη ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες, τεχνίτες, έμποροι ή βιοτέχνες, εργάζονταν μαζί με λίγους δούλους και αποκτούσαν ένα μέσο εισόδημα. Ο χορός στα θεατρικά έργα της κλασικής περιόδου, και ειδικότερα στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, πολλές φορές αποτελείται από άνδρες αυτών των στρωμάτων.

Τα κατώτερα στρώματα

Ένα σημαντικό μέρος των πολιτών ζούσε σε συνθήκες που ήταν πολύ κοντά στα όρια της ανέχειας. Πρόκειται για τους γεωργούς που είχαν σχετικά μικρούς κλήρους ή τους ιδιοκτήτες μικρών, κατά βάση ατομικών, επιχειρήσεων, ή τέλος τους ελεύθερους τεχνίτες που απασχολούνταν ως μισθωτοί στα δημόσια έργα ή και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Πολλοί απ' αυτούς δεν είχαν στην ιδιοκτησία τους δούλους, όπως ο γνωστός *αδύνατος* του Λυσία, και υπολόγιζαν στις κρατικές επιχορηγήσεις κάθε είδους, για να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους[8].

Ως μικροκαλλιεργητές, βιοτέχνες ή τεχνίτες εργάζονταν σκληρά, αφού ακόμη και στην κλασική εποχή κινδύνευαν να περιπέσουν σε κατάσταση δουλείας, αν δεν ήταν σε θέση να εξοφλήσουν τα χρέη τους. Όμως, συμμετείχαν σε όλες τις εκδηλώσεις της πόλης, αντιμετωπίζονταν από την πολιτεία ισότιμα σε σχέση με τους πολίτες των ανώτερων στρωμάτων και στρατεύονταν ως ψιλοί ή ερέτες. Μερικές φορές οι ακτήμονες προτιμούσαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους και να εγκατασταθούν σε περιοχές όπου το σύστημα των *κληρουχιών* τούς πρόσφερε ένα κλήρο αρκετά μεγάλο, ώστε να τους αποδίδει ικανοποιητικό εισόδημα.

8. Η συμπλήρωση του εισοδήματος των κατώτερων στρωμάτων

ΒΛΕΠΥΡΟΣ: Εσύ από πού έρχεσαι;
ΧΡΕΜΗΣ: Από τη συνέλευση
ΒΛ.: Τέλειωσε κιόλας;
ΧΡ.: Ναι, πρωί-πρωί .....
ΒΛ.: Πήρες τριώβολο;
ΧΡ.: Μακάρι να το 'παιρνα. Μα πήγα αργά και, μα το Δία, δεν ντρέπομαι κανέναν άλλον εξόν από την τσέπη μου.
ΒΛ.: Για ποιο λόγο;
ΧΡ.: Είχε πολύ κόσμο ... γι' αυτό δεν πήρα το τριώβολο κι εγώ κι άλλοι πολλοί.
ΒΛ.: Ούτε κι εγώ θα το πάρω αν πάω;
ΧΡ.: Από πού; Δεν θα το 'παιρνες ούτε κι αν πήγαινες όταν για δεύτερη φορά λαλούσαν τα κοκόρια.
Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσαι, 376-391

Σε ορισμένες πόλεις, όπως η Κόρινθος, η Μασσαλία, το Ρήγιον κ.τ.λ., όπου επιβαλλόταν ένα ελάχιστο επίπεδο πλούτου για να έχει κανείς πλήρη πολιτικά δικαιώματα, οι ασθενέστερες τάξεις αποκλείονταν από την πολιτική ζωή. Το καθεστώς αυτό μάλιστα θα ισχύσει και στην Αθήνα, μετά την ήττα της από τους Μακεδόνες στο λαμιακό πόλεμο (το 322 π.Χ.).

2. Οι μέτοικοι

Οι μέτοικοι αποτελούσαν μια τάξη ελεύθερων ανθρώπων, που λόγω καταγωγής δεν ήταν δυνατόν να γίνουν δεκτοί ως πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ακόμη κι αν ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι σε μια πόλη. Αν και τους δινόταν η ευκαιρία να ασχοληθούν με κάθε είδους οικονομική δραστηριότητα και πολλοί απ' αυτούς πλούτιζαν από τη βιοτεχνία και το εμπόριο, δεν τους επιτρεπόταν η κατοχή ακίνητης περιουσίας, τους απαγορεύονταν οι γάμοι με γυναίκες από το σώμα των γνήσιων πολιτών και δεν εξουσίαζαν απόλυτα τον εαυτό τους. Στα δικαστήρια έπρεπε να συνοδεύονται από κάποιον ελεύθερο πολίτη και υποχρεώνονταν να καταβάλλουν ειδικούς φόρους. Στην Αθήνα, εκτός από την *εισφορά** και τις *χορηγίες*, που ήταν έκτακτες φορολογίες, ο σταθερός ειδικός φόρος ονομαζόταν *μετοίκιον* και ήταν 12 δραχμές ετησίως για τους άνδρες και 6 για τις γυναίκες. Σε περίπτωση αδυναμίας καταβολής των φόρων, οι μέτοικοι αντιμετώπιζαν άμεσα τον κίνδυνο να πωληθούν ως δούλοι. Σε περίοδο πολέμου στρατεύονταν, τις περισσότερες όμως φορές υπηρετούσαν ως εφεδρικοί στην άμυνα της πόλης[9].

Οι μέτοικοι στην Αθήνα μπορούσαν να ασχοληθούν με την επιστήμη, τη φιλολογία, τις τέχνες, να ιδρύουν σχολές φιλοσοφίας ή ρητορικής και να εξασκούν επαγγέλματα όπως αυτά του γιατρού και του δικηγόρου. Ανάμεσα στους μετοίκους υπήρχαν πολλοί ονομαστοί φιλόσοφοι, ποιητές και καλλιτέχνες. Ο Αναξαγόρας, ο Δημόκριτος, ο Πρωταγόρας, ο Ιππίας, ο αρχιτέκτονας Ιππόδαμος, ο Αριστοτέλης και πλήθος άλλοι σημαντικοί άνδρες της αρχαιότητας ήταν μέτοικοι, που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα όχι από ανάγκη, αλλά γιατί εκτιμούσαν τις συνθήκες ζωής που εξασφάλιζε η αθηναϊκή δημοκρατία. Ο Δημόκριτος μάλιστα έλεγε ότι αξίζει να ζεις φτωχός σε μια Δημοκρατία, παρά να απολαμβάνεις μια φαινομενική ευτυχία στην αυλή ενός βασιλιά. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, στις οποίες οι υπηρεσίες που πρόσφεραν οι μέτοικοι θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντικές για την πόλη, μπορούσαν να γίνουν *ἰσοτελεῖς*, δηλαδή αποκτούσαν ορισμένα από τα δικαιώματα που είχαν και οι γνήσιοι πολίτες.

9. Οι μέτοικοι της Αθήνας

Οι σπουδαιότερες βιομηχανικές επιχειρήσεις, πλην των μεταλλείων, ανήκουν στους μέτοικους. ... Ο νόμος τους φορολογεί ως πολίτες, τους επιφορτίζει με "λειτουργίες", απαιτεί στρατιωτική θητεία και τους επιβάλλει κεφαλικό φόρο. Τους απαγορεύει να έχουν ιδιοκτησία γης ή να νυμφεύονται μέλη των οικογενειών των ελεύθερων πολιτών. Τους αποκλείει από τη θρησκευτική οργάνωση της πόλης και τους απαγορεύει την απ' ευθείας προσφυγή στα δικαστήρια. Αλλά τους δέχεται ευχαρίστως στην οικονομική ζωή, εκτιμά την εργατικότητα και τη δεξιοτεχνία τους, τους παρέχει θρησκευτική ελευθερία και φρουρεί τον πλούτο τους σε περίπτωση βίαιων επαναστάσεων. ... Οι μέτοικοι, αν και δεν είναι πολίτες, αγαπούν την Αθήνα και συμβάλλουν στη χρηματοδότηση της άμυνας εναντίον των εχθρών της. Χάρη σ' αυτούς συντηρείται ο στόλος και διατηρείται η εμπορική υπεροχή των Αθηνών.

W. Durant, Παγκόσμια Ιστορία του πολιτισμού, τόμ. Β, σ. 291.

---

* Εισφορά: Έκτακτος φόρος που καταβάλλεται σε ειδικές περιπτώσεις, για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. επιβάλλεται, ύστερα από υπολογισμό των περιουσιών, στους μέτοικους αλλά και στους Αθηναίους πολίτες.

3. Οι αργυρώνητοι δούλοι

Στις περισσότερες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας αλλά και στις αποικίες κυριαρχούσε το καθεστώς της δουλείας με την εισαγωγή δούλων από άλλες περιοχές, με τη διαδικασία της **αγοραπωλησίας**[10]. Στην κλασική εποχή οι δούλοι προέρχονταν από αιχμαλωσία που μπορεί να ήταν συνέπεια ενός ανεπιτυχούς πολέμου ή πειρατικής επιδρομής. Την πραγματικότητα αυτή αντιμετώπισε ακόμη και ο Πλάτων, όταν σε κάποιο ταξίδι του αιχμαλωτίστηκε από πειρατές και πωλήθηκε ως δούλος στην Αίγινα. Μόνο από εύνοια της τύχης αναγνωρίστηκε και απελευθερώθηκε.

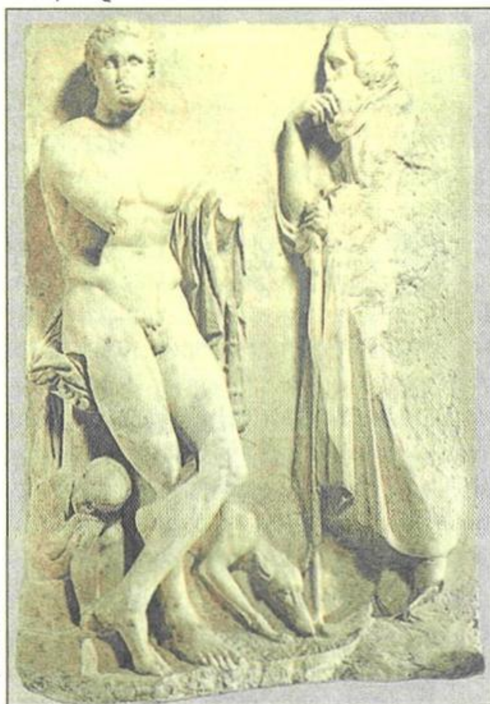
Οι δούλοι στη συντριπτική πλειονότητά τους ήταν **"βάρβαροι"**. Ο Ηρόδοτος μάλιστα μας πληροφορεί ότι βάρβαροι λαοί, όπως οι Θράκες, πουλούσαν οι ίδιοι τα παιδιά τους ως δούλους, προφανώς για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα επιβίωσης που δημιουργούσε η πολυτεκνία. Το **εμπόριο** των δούλων ακολουθούσε σχεδόν τις ίδιες διαδικασίες με το εμπόριο οποιουδήποτε άλλου προϊόντος. Στην Αθήνα οι πωλήσεις δούλων γίνονταν στην αγορά μια φορά το μήνα. Ο δούλος ανέβαινε στο *λίθο πώλησης* και ο πωλητής εκθείαζε τα προσόντα και τις ικανότητές του. Ήταν όμως υποχρεωμένος από το νόμο να προειδοποιεί τον αγοραστή και για τα αφανή ελαττώματα που ενδεχομένως είχε.

Στις περισσότερες ελληνικές πόλεις παρατηρείται **διαφοροποίηση** ως προς τη θέση που είχαν οι δούλοι τόσο στα πλαίσια της τάξης τους, όσο και σε σύγκριση με τους δούλους άλλων πόλεων. Η ζωή εκείνων που εργάζονταν στα με-

10. Εἵλωτες, Πενέσται καί ἀργυρώνητοι δοῦλοι

Χῖοι πρῶτοι τῶν Ἑλλήνων μετά Θετταλούς καί Λακεδαιμονίους ἐχρήσαντο δούλοις, τήν μέντοι κτῆσιν οὐ τόν αὐτόν τρόπον ἐκείνοις ἐποιήσαντο. Λακεδαιμόνιοι μέν γάρ καί Θετταλοί φανήσονται κατασκευασάμενοι τήν δουλείαν ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῶν οἰκούντων πρότερον τήν χώραν ἥν ἐκεῖνοι νῦν ἔχουσιν, οἱ μέν Ἀχαιῶν, Θετταλοί δέ Περραιβῶν καί Μαγνήτων καί προσηγόρευσαν τούς καταδουλωθέντας οἱ μέν εἵλωτας οἱ δέ πενέστας. Χῖοι δέ βαρβάρους κέκτηνται τούς οἰκέτας καί τιμήν αὐτῶν καταβάλλοντες.

Θεόπομπος, Αποσπάσματα, 122.

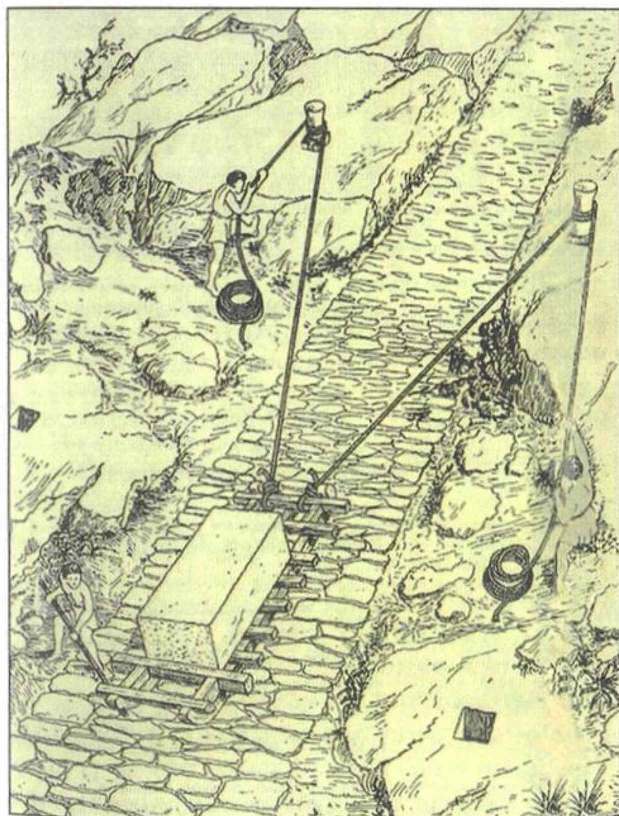

Η στήλη του Ιλισού (4ος π.Χ. αι., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Εικονίζεται ο νεκρός νέος (κυνηγός) έχοντας απέναντί του τον πατέρα του και στα πόδια του το μικρό του δούλο, συντετριμμένο για το θάνατο του κυρίου του.

ταλλεία ή στους χειρόμυλους ήταν αξιολύπητη. Σε πιο καλή μοίρα βρίσκονταν οι περισσότεροι τεχνίτες, οι αγρότες, αλλά κυρίως αυτοί που είχαν υψηλή εξειδίκευση, όπως για παράδειγμα οι ζωγράφοι. Στην καλύτερη θέση βρίσκονταν οι δημόσιοι δούλοι, όπως επίσης και εκείνοι που εργάζονταν ανεξάρτητα (*χωρίς οἰκοῦντες*), καταβάλλοντας στον κύριό τους μια εισφορά. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν κυρίως οι δούλοι που ασχολούνταν με το εμπόριο ή με τραπεζικές εργασίες. Είναι γνωστή, αλλά όχι τυπική, η περίπτωση του δούλου Πασίωνα, πλούσιου τραπεζίτη, που κατόρθωσε όχι μόνο να εξαγοράσει την ελευθερία του, αλλά τελικά να αποκτήσει και την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, κάτι εξαιρετικά τιμητικό και σπάνιο για μέτοικους και δούλους που κατοικούσαν στην Αθήνα του 4ου αιώνα π.Χ.

Η θέση μιας μεγάλης κατηγορίας δούλων, των **οικιακών**, είναι αρκετά αντιφατική. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν οι περισσότερες γυναίκες δούλες και οι ασχολίες τους ποίκιλλαν. Μερικοί από τους οικιακούς δούλους ήταν παιδαγωγοί, οικονόμοι ή τροφοί, που κατά κανόνα αποκτούσαν με τους κυρίους τους και τα παιδιά τους ιδιαίτερα στενές σχέσεις. Στις τραγωδίες συχνά εμφανίζονται δούλοι αφοσιωμένοι στους κυρίους τους[11].

Οι **δημόσιοι δούλοι** ανήκαν στην πόλη και πολλές φορές ασκούσαν καθήκοντα γραφέων, κυρίως όμως απασχολούνταν στα δημόσια έργα, ως εργάτες ή ειδικευμένοι τεχνίτες. Στην Αθήνα, χιλιά-

Αναπαράσταση του τρόπου μεταφοράς των μεγάλων λίθων για οικοδόμηση των δημοσίων κτιρίων. Σημαντικός αριθμός δημόσιων δούλων χρησιμοποιήθηκε στις σχετικές εργασίες.

11. Το παράπονο ενός δούλου

Κακός ο δούλος που χαρές και πίκρες του αφέντη του
για ξένες τις λογιάζει. Ναι, σκλάβος είμαι,
ευγενικιά όμως νάχω ψυχή. Ψυχή ελεύθερου,
κι ας μην έχω και τ' όνομα. Αντίς για δυο κακά,
μόνο ένα. Με λένε που με λένε δούλο,
ας είναι ελεύθερη τουλάχιστο η ψυχή μου.

Ευριπίδης, Ελένη, 726-733.

δες απ' αυτούς εργάστηκαν για την κατασκευή των έργων στην Ακρόπολη, την εποχή του Περικλή, μαζί με σπουδαίους αρχιτέκτονες και λαμπρούς τεχνίτες. Ανάμεσα στους δημόσιους δούλους υπήρχαν στην Αθήνα και 300 Σκύθες τοξότες, που αποτελούσαν αστυνομική δύναμη. Ένα από τα καθήκοντά τους ήταν να εξασφαλίζουν απαρτία για την εκκλησία του δήμου, τραβώντας ένα σκοινί από τη μια ως την άλλη άκρη της αγοράς και παρασύροντας έτσι τους απρόθυμους, να εκτελέσουν το καθήκον τους, Αθηναίους.

Αν και στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας η **μεταχείριση των δούλων** δεν ήταν απάνθρωπη, οι νόμοι δεν τους αναγνώριζαν δικαιώματα. Ο κύριός τους μπορούσε να τους χρησιμοποιήσει όπως ήθελε, αλλά απαγορευόταν να τους θανατώσει. Όμως, και στην περίπτωση αυτή οι προβλεπόμενες ποινές δεν ήταν μεγάλες. Αντίθετα, ο δούλος που συλλαμβανόταν για φόνο καταδικαζόταν σε θάνατο, και μάλιστα ύστερα από φρικτά βασανιστήρια, αν το θύμα ήταν ο κύριός του[12]. Οι δούλοι που καλούνταν στα δικαστήρια ως μάρτυρες υποβάλλονταν συνήθως σε βασανιστήρια πριν καταθέσουν, για να είναι περισσότερο βέβαιη η ειλικρίνειά τους. Σε αντίθεση με τους μέτοικους, δεν είχαν την υποχρέωση να υπηρετήσουν στο στρατό. Ωστόσο, σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης φαίνεται ότι υπηρέτησαν, κυρίως ως κωπηλάτες στα πολεμικά πλοία.

Η **χειραφέτηση των δούλων** αποτελεί ένα φαινόμενο που το συναντούμε σε όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις. Υπήρχαν αρκετοί οι οποίοι με τη διαθήκη τους έδιναν την ελευθερία στους δούλους που τους είχαν υπηρετήσει πιστά[13]. Ακόμη, πολλοί από τους δούλους που απασχολούνταν στο εμπόριο ή τη βιοτεχνία είχαν τη δυνατότητα να συγκεντρώσουν το ποσό που χρειαζόταν για να εξαγοράσουν την ελευθερία τους. Στην περίπτωση αυτή, αν και οι δούλοι λογίζονταν πια ως μέτοικοι, συνέχιζαν να εξαρτώνται κατά ένα τρόπο από τον παλιό κύριό τους (*παραμένοντες*). Σε εντελώς εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν η πόλη διέτρεχε μεγάλο εξωτερικό κίνδυνο, αποφασιζόταν η μαζική απελευθέρωση δούλων και η ένταξή τους στο στρατό. Πριν από τη μάχη του Μαραθώνα, ο Μιλτιάδης χρησιμοποίησε αυτή την τακτική για να αυξήσει τον αριθμό των στρατιωτών.

12. Η άποψη ενός αριστοκράτη για τους δούλους

Πολύ μεγάλη είναι η ασυδοσία των δούλων και των μετοίκων στην Αθήνα και εκεί δεν επιτρέπεται να χτυπήσεις δούλο, ούτε ο δούλος θα σου κάνει τόπο να περάσεις. Θα πω για ποιο λόγο υπάρχει αυτή η συνήθεια. Αν υπήρχε νόμος να χτυπάει ελεύθερος το δούλο, το μέτοικο ή τον απελεύθερο, συχνά θα χτυπούσε τον Αθηναίο, νομίζοντας πως είναι δούλος, γιατί εκεί ο πολίτης δεν φοράει καλύτερα ρούχα ούτε στην εμφάνιση είναι καλύτερος απ' ό,τι οι δούλοι ή οι μέτοικοι....

(ψευδο)-Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία, 10, 10-11.

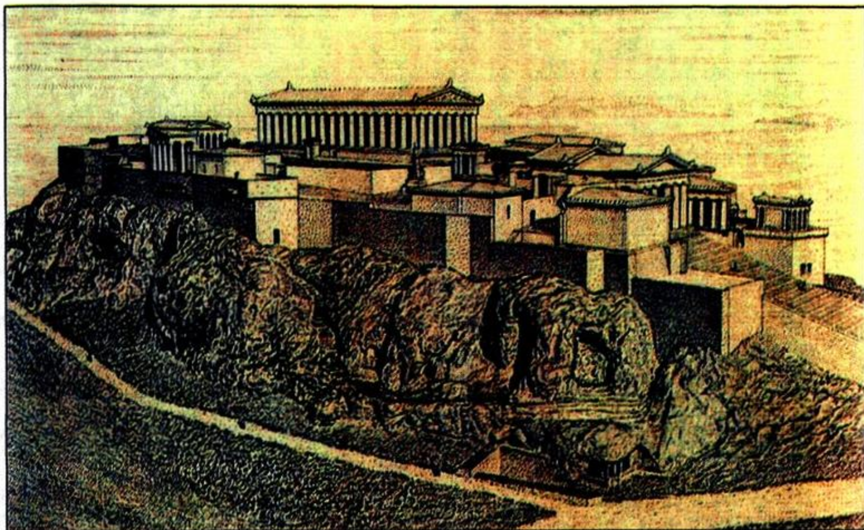
13. Χειραφέτηση δούλων

Απόσπασμα από τη διαθήκη του Αριστοτέλη.

Η Αμβρακίδα (δούλη) να ελευθερωθεί και, όταν παντρευτεί, να της δοθούν πεντακόσιες δραχμές και η μικρή που έχει. Ο Τύχων να ελευθερωθεί όταν παντρευτεί η κόρη μου, καθώς επίσης ο Φίλων και ο Ολύμπιος και το παιδί του. Κανείς από τους μικρούς (δούλους) που με εξυπηρετούσαν να μην πουληθεί, αλλά να συνεχίσουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Όταν ενηλικιωθούν, να αφεθούν ελεύθεροι, αν το αξίζουν....

Διογένης ο Λαέρτιος, 5, 14-15.

Πολύ λίγες είναι οι **εξεγέρσεις** των δούλων στην αρχαία Ελλάδα. Βασική αιτία για το γεγονός αυτό είναι η σχετικά καλή μεταχείρισή τους και οι δυνατότητες χειραφέτησης που τους παρέχονταν.

Αναπαράσταση των μνημείων της ακρόπολης. Τα έργα της ακρόπολης των Αθηνών δεν αποσκοπούσαν μόνο στην προβολή του μεγαλείου της πόλης αλλά και στην εξασφάλιση εργασίας σε ελεύθερους πολίτες και δούλους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι «η προτεραιότητα της γεωργίας δικαιολογείται γιατί, ως οικονομική εκδήλωση, σχετίζεται άμεσα με τη φύση και τους θεούς, ενώ το εμπόριο και η βιοτεχνία εξαρτώνται από τους ανθρώπους». Σχολιάστε την άποψη αυτή, σε συνάρτηση με τις θεωρίες των φυσιοκρατών του 18ου αιώνα.

2. Να συζητήσετε τα χαρακτηριστικά της δουλείας στην αρχαία Ελλάδα, σε συσχετισμό με μεταγενέστερες μορφές δουλείας.

3. Περιγράψτε τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν κοινωνικά τους ελεύθερους πολίτες.

4. Ποιες ομοιότητες και διαφορές μπορείτε να διαπιστώσετε συγκρίνοντας:

α. περιοίκους και μέτοικους

β. είλωτες και αργυρώνητους δούλους.

5. Να σχολιάσετε την άποψη του Δημόκριτου: «αξίζει να ζεις φτωχός σε μια Δημοκρατία παρά να απολαμβάνεις μια φαινομενική ευτυχία στην αυλή ενός βασιλιά».

Η Ελλάδα και η
Ελληνιστική Ανατολή
το 270 π.Χ.
ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
Σαρμάται
Κόλχοι
Αίγυπτος
ΑΡΑΒΙΑ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου δημιούργησαν ένα νέο ελληνικό κόσμο στην Ασία και την Αίγυπτο, του οποίου το βασικό στοιχείο μπορεί να εντοπιστεί στις σχέσεις της κυρίαρχης ελληνικής μειονότητας με τα πλήθη των ιθαγενών. Ταυτόχρονα προκάλεσαν ποικίλες κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις και αναταραχές στον παλαιό ελληνικό κόσμο, με αποτέλεσμα τη σταδιακή παρακμή του και την τελική υποταγή του στους Ρωμαίους. Ποτέ η Ελλάδα δεν υπέφερε τόσα πολλά από εσωτερικούς αγώνες όσο στην ελληνιστική περίοδο, τους δύο δηλαδή αιώνες ανάμεσα στη μακεδονική επικράτηση και τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Ο ΠΑΛΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Μια μικρή μειονότητα Ελλήνων εκμεταλλεύτηκε τη νέα οικονομική συγκυρία που δημιούργησαν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου στο μεσογειακό χώρο και απέκτησε μεγάλες περιουσίες: μεγαλοϊδιοκτήτες, έμποροι, αξιωματικοί και στρατιώτες πλούτισαν στην Ανατολή και επέστρεψαν στις πόλεις τους, με αποτέλεσμα να αυξηθούν τα μέλη της οικονομικά εύρωστης τάξης[1]. Αρχικά η νέα κατάσταση συνετέλεσε στη διεύρυνση και της μεσαίας τάξης. Όχι όμως για πολύ. Η μεταφορά πλούτου από την τάξη αυτή προς τα ανώτερα οικονομικά στρώματα, η οποία είχε αρχίσει ήδη από την κλασική περίοδο και έτεινε να χωρίσει τις δημοκρατικές ελληνικές κοινωνίες σε κοινωνίες πλουσίων και φτωχών, συνεχίστηκε. Παράλληλα, στα κατώτερα στρώματα συνωστίζονταν οι μάζες των ελεύθερων μισθωτών και των δούλων.

1. Το περσικό χρυσάφι.

Μετά τη μάχη στην Ισσό ο Αλέξανδρος έστειλε στη Δαμασκό και πήρε τα χρήματα, τις οικοσκευές, τα παιδιά και τις γυναίκες των Περσών. Και πολύ ωφελήθηκαν οι Θεσσαλοί ιππείς, διότι αυτούς έστειλε επίτηδες, θέλοντας να τους ανταμείψει, επειδή ήταν άνδρες γενναίοι και διακρίθηκαν στη μάχη. Πλούτισαν και οι υπόλοιποι στρατιώτες και, αφού για πρώτη φορά γεύτηκαν οι Μακεδόνες το χρυσάφι, το ασήμι, τις γυναίκες και το βαρβαρικό τρόπο ζωής, ...έτρεχαν να ψάχνουν και να αρπάζουν τον περσικό πλούτο.

Πλούταρχος, Αλέξανδρος, 24

Ψηφιδωτό από την Πέλλα με κυνήγι ελαφιού (Αρχαιολ. Μουσείο Πέλλας). Σημαντικοί καλλιτέχνες δημιουργούν αριστουργήματα για λογαριασμό των ανωτέρων στρωμάτων της μακεδονικής κοινωνίας.

Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στις ελληνικές πόλεις

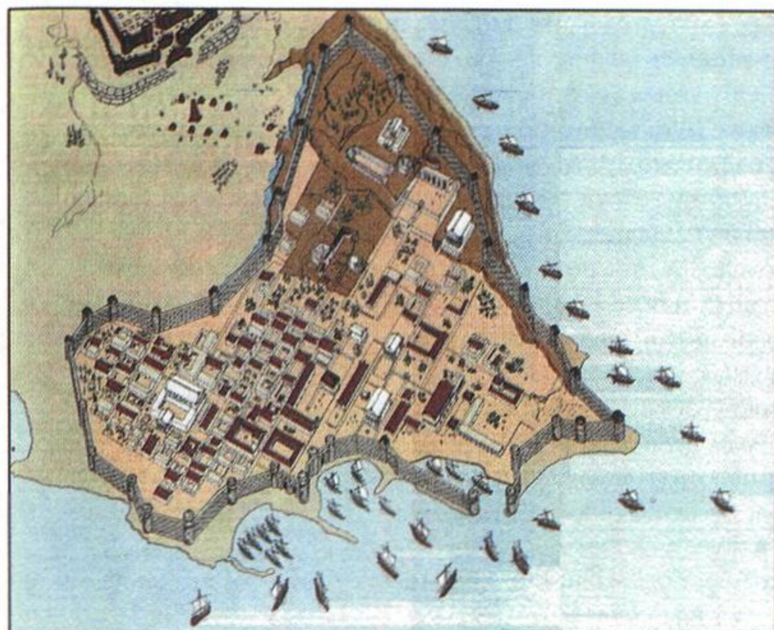
> **2. Το χώμα της Αττικής.**
> Επειδή έγιναν πολλοί και μεγάλοι κατακλυσμοί μέσα στα εννιά χιλιάδες χρόνια- γιατί τόσα χρόνια πέρασαν από τότε έως σήμερα- το χώμα μέσα σε αυτά τα χρόνια και τη διάρκεια αυτών των γεγονότων (δηλ. των κατακλυσμών κ.ά.) δε μαζευόταν πάνω στο έδαφος, όπως γινόταν σε άλλα μέρη, μα κάθε φορά αρκετό απ' αυτό παρασυρόταν προς τη θάλασσα και χανόταν μέσα στα βαθιά νερά. Έχουν απομείνει λοιπόν, όπως και στα μικρά νησιά, τα σημερινά χώματα, τα οποία σε σύγκριση με εκείνα που υπήρχαν τον παλιό καιρό, φαίνονται σαν σκελετός αρρωστημένου κορμιού, επειδή το παχύ και μαλακό χώμα που ήταν τριγύρω έφυγε και έμεινε η αδύναμη γη.
> Πλάτων, Κριτίας, 111

Από τον 4ο αιώνα π.Χ. η γεωργική παραγωγή στην Αττική είχε αρχίσει να μειώνεται σημαντικά, παρά το ότι οι τρόποι καλλιέργειας είχαν βελτιωθεί. Το γεγονός οφειλόταν κυρίως στην παραμέληση της γης λόγω των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων και στη διάβρωση του εδάφους που είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη αρκετών από τα παλαιά κτήματα[2]. Παράλληλα τα μεταλλεία του Λαυρίου, που αποτελούσαν παλαιότερα βασική πηγή πλούτου για την πόλη της Αθήνας, είχαν σχεδόν εγκαταλειφθεί, γιατί η απόδοσή τους κρινόταν ασύμφορη, ενώ τα μεταλλεία της Θράκης είχαν αλλάξει χέρια. Το εμπόριο έφθινε συνεχώς, ενώ άκμαζε σε άλλες παλαιές ελληνικές πόλεις (Ρόδος, Δήλος) και κυρίως στις νέες της Ασίας και της Αιγύπτου.

Οι μεγάλες **βιοτεχνίες** που λειτουργούσαν με δούλους αυξάνονταν συνεχώς στην Αθήνα, όπως και στις άλλες μεγάλες ελληνικές πόλεις. Η προμήθεια δούλων γινόταν κυρίως από τις αγορές της Δήλου και της Ρόδου με μικρό τίμημα. Η χρησιμοποίηση των δούλων σε κάθε είδους εργασία ανάγκαζε τους ελεύθερους μισθωτούς που έμεναν άνεργοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους τόσο φτηνά, ώστε σε αρκετές περιπτώσεις να στοιχίζουν στους εργοδότες λιγότερο από τους δούλους. Έτσι εξηγείται και η προθυμία πολλών ιδιοκτητών να απελευθερώνουν τους δούλους τους με κάποιο μικρό αντίτιμο. Την τάση αυτή της χειραφέτησης ευνοούσε και το ότι την περίοδο αυτή, με το ελληνικό άνοιγμα σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, είχε αναπτυχθεί ένα κοσμοπολίτικο πνεύμα, που ήταν αντίθετο με τις φυλετικές διακρίσεις και συνάμα ένα ανθρωπιστικό αίσθημα, που εκφράστηκε περισσότερο με τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής (Επικούρειοι, Στωικοί).

Οι μεγάλες βιοτεχνίες απορρόφησαν σταδιακά τις μικρότερες ή τις υποχρέωσαν να κλείσουν, με αποτέλεσμα να ενταθούν οι κοινωνικές ανισότητες. Μερικές πόλεις, για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, οδηγήθηκαν στη δημιουργία κρατικών μονοπωλίων. Στη Ρόδο, για παράδειγμα, το κράτος ανέλαβε την μονοπώληση της αγγειοπλαστικής, στην Πριήνη των αλυκών και στη Μίλητο της υφαντουργίας. Φαίνεται όμως ότι οι μισθοί που κατέβαλαν οι κυβερνήσεις στους ελεύθερους μισθωτούς δεν διέφεραν και πολύ απ' αυτούς των ιδιωτών, γι' αυτό η κατάσταση δεν βελτιώθηκε σημαντικά.

Οι **τραπεζίτες** απέκτησαν τεράστια οικονομική δύναμη. Ένας μάλιστα πρωτοπο-

Αναπαράσταση της αρχαίας Ρόδου στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα. Διακρίνονται τα τείχη και το λιμάνι. Η Ρόδος αποτελούσε σπουδαίο εμπορικό κέντρο κατά την ελληνιστική περίοδο.

ριακός τραπεζίτης από τη Ρόδο (ο Αντιμένης) ανέλαβε να καλύπτει τους ιδιοκτήτες δούλων για κάθε απόδραση με ασφάλιστρα 8% επί της αξίας του δούλου, εγκαινιάζοντας έτσι το θεσμό της ασφάλισης. Τα μεγάλα κέρδη ώθησαν μερικές πόλεις (Δήλο, Βυζάντιο κ.ά.) στη δημιουργία κρατικών τραπεζών[3].

Στη γενική οικονομική αναστάτωση συνέβαλε και το γεγονός ότι η αποδέσμευση των περσικών θησαυρών (χρυσού και αργύρου) από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του είχε αυξήσει την **κυκλοφορία του χρήματος**, με αποτέλεσμα, αρχικά τουλάχιστον, να αυξηθούν υπερβολικά οι τιμές των προϊόντων. Την αύξηση των τιμών δεν ακολούθησε ανάλογη αύξηση των μισθών, με συνέπεια την περαιτέρω επιδείνωση της κατάστασης των οικονομικά ανίσχυρων. Και μπορεί στη συνέχεια με την ανάπτυξη του εμπορίου οι τιμές να επανήλθαν στα κανονικά τους επίπεδα, ωστόσο όμως πολλοί είχαν υποστεί οικονομική καταστροφή. Με τα νέα δεδομένα ένα άτομο στηριζόμενο αποκλειστικά στο μισθό του μόλις που μπορούσε να επιβιώσει. Η δημιουργία οικογένειας, κατά συνέπεια, ήταν σχεδόν αδύνατη. Ο δρόμος για μισθοφορία ή μετανάστευση

3. Οι τράπεζες.

Μία από σημαντικότερες δραστηριότητες των τραπεζών, που τότε γνώρισαν απίστευτη ανάπτυξη, ήταν η συναλλαγή. Δάνειζαν με ένα επιτόκιο που ανερχόταν γενικά στο 10% (στη Ρόδο ή στη Δήλο, για παράδειγμα, που ήταν οι κυριότεροι τόποι στους οποίους λειτουργούσαν τράπεζες), ενώ στην Αίγυπτο έφτανε το 24%. Οι πελάτες είχαν τους λογαριασμούς τους στις τράπεζες και οι συναλλαγματικές και οι επιταγές αποτελούσαν τρέχουσα πρακτική. Παράλληλα με τις ιδιωτικές τράπεζες, οι οποίες συχνά ανήκαν σε εκπατρισμένους Αθηναίους, υπήρχαν και τράπεζες που ανήκαν σε πόλεις.

P. Leveque, L'aventure greque, σ. 575, 576.

στην Ανατολή πολλές φορές ήταν η μόνη διέξοδος στο πρόβλημα.

Η ερήμωση της υπαίθρου (κυρίως κατά το 2ο αιώνα π.Χ.) οδηγούσε στην οικονομική εξαθλίωση των αγροτών και στη μετακίνησή τους προς τις πόλεις. Η συρροή όμως μεγάλου πλήθους σ' αυτές δυσκόλευε ακόμα περισσότερο τον αγώνα για επιβίωση. Οι ανάγκες οδηγούσαν στο δανεισμό, στις υποθήκες, στα χρέη. Παράλληλα, η γη σταδιακά κατέληγε στην κατοχή των οικονομικά ισχυρών. Η συνεχής μετατόπιση του πλούτου στους ήδη πλούσιους και η συνεχής επιδείνωση της ζωής των κατώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, όπως ήταν φυσικό, συχνά οδηγούσε σε εξεγέρσεις. Πάγια αιτήματα των κατώτερων οικονομικά τάξεων στη διάρκεια όλης της ελληνιστικής περιόδου ήταν η παραγραφή των χρεών και ο αναδασμός της γης.

Οι πλούσιοι συνήθως, αλλά και όσοι κατείχαν την εξουσία, για να αποφεύγουν τις κοινωνικές αναταραχές, συχνά υιοθετούσαν την πρακτική της ευεργεσίας: παραχωρούσαν δηλαδή στους φτωχούς δωρεάν εισιτήρια για γιορτές ή αγώνες, μοίραζαν σιτάρι, λάδι, κρασί κ.ά. και όχι σπάνια δάνειζαν και πόλεις ακόμα που βρίσκονταν στα όρια χρεοκοπίας ή χρηματοδοτούσαν την κατασκευή δημόσιων έργων. Ως αντάλλαγμα για τις ευεργεσίες τους δέχονταν με ευχαρίστηση από το λαό τιμητικές διακρίσεις (προτομές, αγάλματα, ύμνους). Με τις γενναιοδωρίες τους οι οικονομικά ισχυροί ουσιαστικά ρύθμιζαν την πολιτική ζωή κάθε πόλης. Τα κατώτερα στρώματα άθελά τους και χωρίς την ψήφιση ειδικών νόμων, με τις τιμητικές διακρίσεις τους, εκχωρούσαν έμμεσα την εξουσία στους ισχυρούς[4].

> **4. Ευεργεσία και έπαινος**
> Επειδή ο Θεόδοτος ο γιος του Ευστρόφου από τον Πειραιά, όταν εκλέχτηκε γυμνασίαρχος ... θυσίασε βόδια με τις προσήκουσες τιμές και ψυχαγώγησε όλους τους εφήβους, αναλαμβάνοντας να τους εκπαιδεύσει σε διάφορα αθλήματα. Επειδή συγχρηματοδότησε τα Έρμαια (γιορτή προς τιμή του Ερμή) και ψυχαγώγησε όλους τους πολίτες, δαπανώντας για το σκοπό αυτό πολλά χρήματα ... η βουλή αποφάσισε να εισηγηθεί ... στο δήμο να απονείμει έπαινο στο Θεόδοτο και να τον στεφανώσει με χρυσό στεφάνι, όπως ορίζει ο νόμος, επιβραβεύοντας τη γενναιοδωρία του προς το δήμο των Σαλαμινίων..
> Επιγραφή, Syll. 691, από Walbank, Ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 256.

Η διαφοροποίηση αυτή στις σχέσεις πλουσίων και φτωχών συνδέεται με την **παρακμή της δημοκρατίας**, δηλαδή του ελέγχου της πολιτικής ζωής από το σύνολο των πολιτών. Η εκκλησία του δήμου εξακολουθούσε να συνέρχεται και να νομοθετεί, αλλά σε σύγκριση με το παρελθόν η εξουσία της βουλής και των αρχόντων ήταν πολύ μεγαλύτερη. Τα δημόσια αξιώματα αναλαμβάνονταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από τους πλούσιους, οι οποίοι έλεγχαν ακόμα και τα λαϊκά δικαστήρια. Η ιδιότητα του πολίτη έχανε προοδευτικά το πραγματικό της περιεχόμενο. Η αποδυνάμωση της λαϊκής εξουσίας σε συνάρτηση με την οικονομική δυσπραγία μοιραία οδηγούσε σε κοινωνικές αναταραχές. Παρ' όλα αυτά η ελληνική πόλη δεν νεκρώθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο. Τα ιδιωτικά σωματεία, *θίασοι* και *έρανοι*, που οργανώθηκαν από τους κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερους, έγιναν χώροι κοινωνικής επαφής με δικούς τους κανόνες που υποκαθιστούσαν, κατά κάποιο τρόπο, τους θεσμούς της πόλης. Ήταν περισσότερο ενώσεις αλληλοβοή-

Τοιχογραφία (2ος π.Χ. αι., Μουσείο Θερμών, Ρώμη). Εικονίζεται ο κυνικός φιλόσοφος Κράτης, ο οποίος επέλεξε να ζει περιπλανώμενος, αφού παραχώρησε την περιουσία του στην πόλη του (Θήβα).

θειας των οικονομικά ανίσχυρων πολιτών για την από κοινού προάσπιση των συμφερόντων τους, ασχέτως αν τις περισσότερες φορές αποδεικνύονταν ανίκανες να αντιμετωπίσουν τη δύναμη των πλούσιων αντιπάλων τους. Από την άλλη μεριά, οι κυβερνήσεις πολλών πόλεων συνήθιζαν να συνεργάζονται στενά μεταξύ τους για την αντιμετώπιση των κοινωνικών εξεγέρσεων.

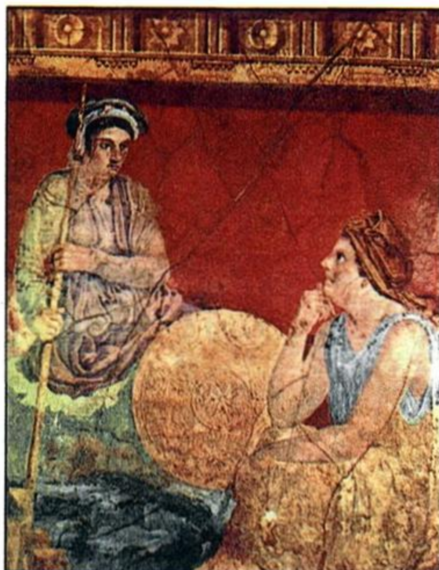
Κάποια παρηγοριά στη διαιωνιζόμενη κοινωνική αδικία πρόσφερε στους φτωχούς με τον τρόπο της **η φιλοσοφία**, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα την περίοδο αυτή. Οι κυνικοί φιλόσοφοι, για παράδειγμα, κατηγορούσαν τον πλούτο, την άνεση και τον καταναλωτισμό και δίδασκαν ότι υπέρτατη αξία και αγαθό ήταν η απελευθέρωση του ανθρώπου από τις ανάγκες που ο ίδιος δημιούργησε. Και ενώ στρέφονταν κατά των πλουσίων, σε καμιά περίπτωση δεν συμβούλευαν τους φτωχούς να επαναστατήσουν, γιατί ήθελαν να βρίσκο-

5. Οι Στωικοί για τα αγαθά

Αγαθά είναι οι αρετές φρόνηση, δικαιοσύνη κ.τ.λ. Κακά είναι τα αντίθετά τους δηλ. αφροσύνη, αδικία κ.τ.λ. Ουδέτερα είναι όσα ούτε ωφελούν ούτε βλάπτουν όπως ζωή, υγεία, ομορφιά, δύναμη, πλούτος και τα αντίθετά τους.

Διογ. Λαέρτιος, 7, 102.

νται έξω από την πολιτική. Οι στωικοί και οι επικούρειοι δέχονταν ότι ο μέτριος πλούτος είναι αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας του ατόμου, χωρίς όμως να εκθειάζουν τα υλικά αγαθά[5].

Τοιχογραφία από το Μποσκαριάλε (Εθν. Μουσείο Νεάπολης). Προσωποποιημένες Μακεδονία (αριστερά) και Συρία (δεξιά) σε μια σκηνή που πιθανόν υποδηλώνει την επιθυμία πολλών Ελλήνων για ένωση των ελληνιστικών κρατών.

Η μακεδονική κοινωνία

Η Μακεδονία ήταν μια ελληνική περιοχή η οποία στο παρελθόν δεν είχε ακολουθήσει την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων της νότιας Ελλάδας. Την πρώτη οικονομική ώθηση στο κράτος έδωσε ο βασιλιάς Αρχέλαος αλλά κυρίως ο Φίλιππος Β΄. Με την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου οργανώθηκε αξιόλογος στρατός και στόλος και δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις ανάπτυξης αστικής ζωής. Η εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στην Ανατολή και το μεταναστευτικό ρεύμα που ακολούθησε έβλαψαν σημαντικά την οικονομία της Μακεδονίας. Η αστικοποίηση που άρχισε στην εποχή του Φιλίππου συνεχίστηκε εξελικτικά ως την υποταγή των Μακεδόνων στους Ρωμαίους (168 π.Χ.). Παρ' όλα αυτά πολλοί κάτοικοι παρέμεναν στην ύπαιθρο ως αγρότες ή μισθωτοί καλλιεργητές των κτημάτων του βασιλιά ή των ευγενών. Παράλληλα, πολλοί Σκύθες, Δάρδανοι και Ιλλυριοί μετανάστευαν στα μακεδονικά εδάφη και εργάζονταν με εργασιακό καθεστώς που παραμένει άγνωστο. Φαίνεται ότι, με εξαίρεση κάποιους δούλους που χρησιμοποιούνταν στις οικιακές εργασίες, ο θεσμός της δουλείας δεν είχε επικρατήσει στη Μακεδονία. Γενικά το κράτος αυτό, παρά τη μεγάλη του επέκταση, ποτέ δεν ήταν σε καλή οικονομική κατάσταση. Το γεγονός ότι μετά την ήττα στην Πύδνα οι νικητές Ρωμαίοι αρκέστηκαν σε ετήσιο φόρο μόλις 100 αργυρών ταλάντων αποτελεί ένδειξη για τις περιορισμένες οικονομικές του δυνατότητες.

Οι κοινωνικές συγκρούσεις στη Σπάρτη.

Στη Σπάρτη παλαιότερα, όπως είναι γνωστό, οι πολίτες διέθεταν από ένα κλήρο τον οποίο καλλιεργούσαν οι είλωτες, ενώ οι υπόλοιποι κλάδοι της οικονομίας βρίσκονταν στα χέρια των περιοίκων. Από τη στιγμή που με νόμο επιτράπηκε στον καθένα να δωρίζει ή να κληροδοτεί τον κλήρο του σε όποιον ήθελε, κατέρρευσε το όλο κοι-

νωνικοπολιτικό οικοδόμημα[6]. Έτσι στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. η γη είχε πια συγκεντρωθεί στα χέρια ελαχίστων. Τα συσσίτια και η πατροπαράδοτη αγωγή είχαν εγκαταλειφθεί και η πόλη διατηρούσε ελάχιστα δείγματα από την παλιά της δόξα. Η απώλεια της Μεσσηνίας είχε συμβάλει σημαντικά στην παρακμή αυτή. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, από τις 700 παλιές σπαρτιατικές οικογένειες που είχαν απομείνει, μόλις οι 100 διέθεταν γη. Οι υπόλοιποι Σπαρτιάτες, χωρίς πολιτικά δικαιώματα (αφού απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτά ήταν η κατοχή κλήρου) και χωρίς οικονομικούς πόρους, ζούσαν με την ελπίδα κάποιας κοινωνικοπολιτικής αλλαγής. **Ο Άγις Δ΄** (244-241 π.Χ.) μόλις ανέλαβε το θρόνο έθεσε ως στόχο να επαναφέρει το παλαιό πολίτευμα. Με τη βοήθεια ενός εφόρου πρότεινε και πέτυχε να ψηφιστεί νόμος σύμφωνα με τον οποίο:

α. θα χαρίζονταν τα χρέη.

β. θα γινόταν αναδασμός της γης. Η περιοχή γύρω από την πόλη θα χωριζόταν σε 4.000 κλήρους και θα δινόταν στους Σπαρτιάτες, ενώ η υπόλοιπη σε 15.000 κλήρους και θα δινόταν στους περιοίκους, που επιπλέον θα αποκτούσαν το δικαίωμα να διατηρούν όπλα.

γ. θα αυξανόταν ο αριθμός των πολιτών με περιοίκους και ξένους που ήταν νέοι και δυνατοί.

δ. θα άρχιζαν ξανά τα συσσίτια και η πατροπαράδοτη σπαρτιατική αγωγή.

Η προσπάθεια του βασιλιά απέτυχε, γιατί μερικοί απ' αυτούς που αρχικά τον βοήθησαν στη συνέχεια υπαναχώρησαν, ιδίως στο θέμα της αναδιανομής της γης. Το φιλόδοξο σχέδιο κατέρρευσε με τη δολοφονία του εμπνευστή του.

Ο Κλεομένης Γ΄, λίγα χρόνια μετά, θέλησε να επαναλάβει το επικίνδυνο πείραμα. Έχοντας εντοπίσει τα σφάλματα που διέπραξε ο Άγις, φρόντισε να αποκτήσει πρώτα αίγλη και δύναμη με κάποιες πολεμικές επιτυχίες. Αιφνιδιαστικά το 227 π.Χ. έκανε πραξικό-

6. Η αρχή του τέλους της Σπάρτης

Όταν ήταν έφορος στη Σπάρτη κάποιος άνδρας ισχυρός, θρασύς και δύστροπος, που ονομαζόταν Επιτάδευς, επειδή ήρθε σε σύγκρουση με το γιο του, πρότεινε νόμο να έχει το δικαίωμα ο καθένας και όσο ακόμα ζει να δίνει και να κληροδοτεί το σπίτι και τον κλήρο του σε όποιον ήθελε. Και αυτός βέβαια πρότεινε το νόμο και καταπράυνε την οργή του. Οι άλλοι πάλι, όταν από πλεονεξία τον δέχτηκαν και τον επικύρωσαν, κατέστρεψαν το καθεστώς που υπήρχε (δηλ. του Λυκούργου). Γιατί οι ισχυροί αποκτούσαν πια χωρίς φειδώ τα κτήματα των συγγενών τους. Και τελικά έμειναν λιγότεροι από εφτακόσιοι Σπαρτιάτες και από αυτούς μόλις οι εκατό ήταν ιδιοκτήτες γης και κλήρου. Οι υπόλοιποι, άποροι και χωρίς πολιτικά δικαιώματα, έμεναν στην πόλη και στους εξωτερικούς πολέμους απρόθυμα έπαιρναν μέρος, ενώ περίμεναν κάποια ευκαιρία για ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης.

Πλούταρχος, Άγις και Κλεομένης, 5, 1-7.

Σπαρτιατικό τετράδραχμο (Βρετανικό Μουσείο). Η Σπάρτη μόλις κατά την ελληνιστική περίοδο άρχισε να κόβει ασημένια νομίσματα. Έως τότε αποστρεφόταν τα ευγενή μέταλλα.

πημα, κατάργησε τους εφόρους και εφάρμοσε το ίδιο σχεδόν μεταρρυθμιστικό σχέδιο. Με τη φάλαγγα των 4.000 οπλιτών που δημιούργησε νίκησε επανειλημμένα τον αρχηγό της Αχαϊκής συμπολιτείας Άρατο και έδωσε πολλές ελπίδες στα καταπιεσμένα λαϊκά στρώματα των πόλεων της Πελοποννήσου για την ανατολή μιας νέας εποχής. Ο Άρατος, βλέποντας να καταρρέει η συμπολιτεία, δεν δίστασε να καλέσει σε βοήθεια το βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονο Δώσωνα. Ο Κλεομένης, για να αυξήσει τις περιορισμένες στρατιωτικές του δυνάμεις, απελευθέρωσε 3.000 είλωτες (με αντίτιμο 5 αττικές μνες τον καθένα) και (με τα χρήματα αυτά) τους εξόπλισε. Στη Σελλασία (222 π.Χ.) η ήττα του έσβησε το όνειρο της αλλαγής. Ο Πολύβιος, αντίθετα με τον Πλούταρχο, κατηγορεί το μεταρρυθμιστικό έργο του Κλεομένη και χαρακτηρίζει τον ίδιο τύραννο.

Αργότερα παρουσιάστηκαν στη Σπάρτη νέοι ηγέτες και ξέσπασαν νέες κοινωνικές επαναστάσεις. Πρώτα ο **Λυκούργος** και ο **Μαχανίδας** και στη συνέχεια ο **Νάβις**[7]. Η προσπάθεια που ανέλαβαν ο Άγις και ο Κλεομένης προκάλεσε εξελίξεις και σε άλλες πόλεις. Οι κάτοικοι της Μεγαλόπολης, για παράδειγμα, που ανήκε στην Αχαϊκή συμπολιτεία, ζήτησαν δυναμικά να παραχωρήσουν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες το 1/3 της ιδιοκτησίας τους, για να μοιραστεί σε όσους ξένους ήθελαν να γίνουν πολίτες. Γενικά, οι λίγες κοινωνικές επαναστάσεις που μας είναι γνωστές απέτυχαν.

7. Ο Νάβις αυθαιρετεί

Ο τύραννος των Σπαρτιατών Νάβις, κατέχοντας την εξουσία τρία χρόνια, δεν είχε στόχο να ολοκληρώσει τίποτα ούτε και τολμούσε να κάνει τίποτα, γιατί ήταν πρόσφατη η ήττα του Μαχανίδα από τους Αχαιούς. Προγραμμάτιζε όμως και θεμελίωνε πολύχρονη και βαριά τυραννίδα. Γιατί εξόντωσε τους αντιπάλους του, εξόρισε όσους υπερείχαν σε πλούτο ή προγονική δόξα και τις περιουσίες τους και τις γυναίκες τους μοίρασε στους πιο επιφανείς από τους άλλους και στους μισθοφόρους. Αυτοί ήταν δολοφόνοι, κλέφτες και λωποδύτες...

Πολύβιος, Ιστορίαι, 13, 6.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να συζητήσετε τον τρόπο με τον οποίο οι οικονομικά ισχυροί αντιμετώπιζαν τη λαϊκή δυσαρέσκεια και να αναζητήσετε ανάλογα φαινόμενα σε μεταγενέστερες εποχές.

2. Με βάση τις τάσεις ευδαιμονισμού που παρατηρούνται κατά την ελληνιστική περίοδο, να προβληματιστείτε σχετικά με ανάλογες σύγχρονες καταστάσεις.

3. Να σχολιάσετε την απόφαση του Επιτάδεως (παράθεμα αρ. 6) και τις συνέπειες που είχε για τη σπαρτιατική κοινωνία.

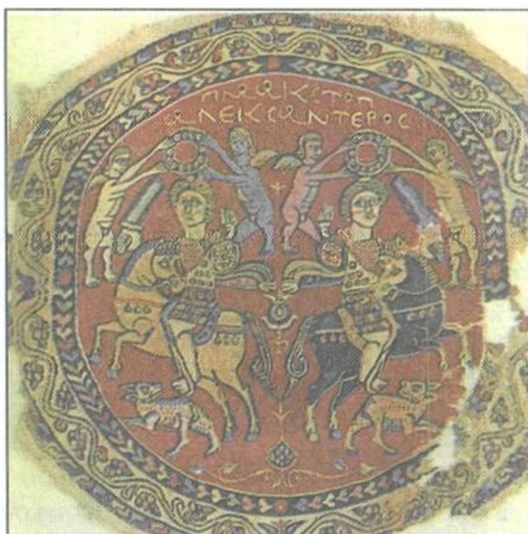
4. Λαμβάνοντας υπόψη το παράθεμα αρ. 3 να επισημάνετε τις ομοιότητες του τραπεζικού συστήματος κατά την ελληνιστική και σύγχρονη εποχή.

Ο ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
(ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑ)
Η ΑΙΓΥΠΤΟΣ

Οι Πτολεμαίοι διατήρησαν με κάποιες διαφοροποιήσεις το από αιώνες παγιωμένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα του αιγυπτιακού κράτους. Το οικονομικό σύστημα που εφάρμοσαν διακρίνεται από συγκεντρωτισμό και έντονο κρατικό παρεμβατισμό. Στόχος του η υπαγωγή της οικονομίας στην εξουσία του κράτους. Οι Έλληνες, αφού για μια μεγάλη περίοδο κράτησαν αποστάσεις από τους ιθαγενείς, συμβιώνοντας μαζί τους χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, τελικά τους πλησίασαν και, μερικώς τουλάχιστον, αναμίχθηκαν φυλετικά.

Οι Έλληνες

Στην εύφορη κοιλάδα του Νείλου πολλά χρόνια πριν από τη μακεδονική κατάκτηση βρίσκονταν σε στενή επαφή με τους Αιγύπτιους οι λίγοι **Έλληνες άποικοι** (που προέρχονταν κυρίως από την παλαιά αποικία Ναύκρατι). Μετά την κατάκτηση παρατηρήθηκε ένα ισχυρό εποικιστικό ρεύμα από πολλές ελληνικές περιοχές. Επειδή η ελληνική γλώσσα και η ελληνική παιδεία αποτελούσαν το βασικό κριτήριο των Πτολεμαίων για την ανάληψη κάποιας υψηλής θέσης, σταδιακά ο κρατικός μηχανισμός και ο στρατός στελεχώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό από Έλληνες αποίκους. Παρά το ότι η υπάρχουσα δομή της οικονομίας δεν άλλαξε σχετικά με την παραγωγή και διακίνηση των αγαθών, πολλοί Έλληνες κατόρθωσαν με το επιχειρηματικό τους δαιμόνιο να αποκτήσουν μεγάλες περιουσίες. Σ' αυτό βοήθησε και το ότι οι Πτολεμαίοι, προκειμένου να προσελκύουν ικανούς (Έλληνες) στο βασίλειό τους, παραχωρούσαν αρκετά προνόμια (αυτονομία στις πόλεις, απαλλαγή από αγγαρείες στην ύπαιθρο, *κλήρο* στους στρατιωτικούς, *δωρεές* σε ευνοούμενους κ.ά.). Παράλληλα, δεν δίσταζαν να προωθούν και αλλοεθνείς σε υψηλόβαθμες θέσεις. Ο Απολλώνιος, για παράδειγμα, που ήταν ο πιο στενός συνεργάτης του Πτολεμαίου Β΄, καταγόταν από την Καρία. Φαίνεται ότι η πτολεμαϊκή πολιτική ήταν ρεαλιστική, πολυδιάστατη και αξιοκρατική στο σημείο αυτό. Έτσι εξηγείται

Η προσωπικότητα του Μ. Αλεξάνδρου έμεινε βαθιά χαραγμένη στη μνήμη των Αιγυπτίων. Στο παραπάνω ύφασμα εικονίζεται ο Αλέξανδρος με την επιγραφή «ΜΑΚΕΤΟΝ ΑΛΕΚΣΑΝΤΕΡΟΣ» (Ουάσιγκτον, Μουσείο Υφασμάτων).

και το γεγονός ότι οι Έλληνες στην Αίγυπτο δεν έγιναν ποτέ κυρίαρχο εθνικό στοιχείο. Κατά συνέπεια, η προκοπή τους δεν οφειλόταν αποκλειστικά και μόνο στην καταγωγή τους.

Η συγκρότηση κοινοτήτων με βάση την περιοχή που κατοικούσαν (*πόλεις*) ή τον τόπο της καταγωγής τους (*πολιτεύματα*) σε συνάρτηση με την τάση να ακολουθούν τους νόμους και τον τρόπο εκπαίδευσης της πατρίδας τους συνέβαλε στο να έχουν οι Έλληνες άποικοι την εντύπωση ότι η ζωή τους δεν είχε αλλάξει ριζικά. Ιδιαίτερα φρόντιζαν τη μόρφωσή τους, γιατί πέρα από τα άλλα αγαθά που πρόσφερε, τους εξασφάλιζε ένα βέβαιο μέλλον στον κρατικό μηχανισμό. Η εκπαίδευση παρεχόταν στο *Γυμνάσιο* και στο πρώτο της στάδιο αποσκοπούσε στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και των μαθηματικών, ενώ στο δεύτερο στη σπουδή κλασικών αλλά και σύγχρονων συγγραφέων. Το Γυμνάσιο δεν ήταν απλός χώρος πνευματικής καλλιέργειας και εκγύμνασης του σώματος. Ταυτόχρονα αποτελούσε τον πυρήνα της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής τους. Οι απόφοιτοί του συνήθιζαν να σχηματίζουν ενώσεις, ένα είδος λεσχών που στόχευαν στη βελτίωση του θεσμού και τη διατήρηση του ελληνικού τρόπου ζωής στην κοινότητα.

Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους ιθαγενείς ήταν κατά κανόνα καλές, αν και συνήθιζαν, αρχικά τουλάχιστον, να τους κρατούν σε κάποια απόσταση. Αντίθετα, πολλούς από τους αιγυπτιακούς θεούς τοποθέτησαν εξαρχής σε περίοπτη θέση του πανθέου τους. Μόλις το 256 π.Χ. έχουμε την πρώτη μαρτυρία για μικτό γάμο. Η φυλετική ανάμιξη μετά απ' αυτό ήταν ευκολότερη[8].

Οι Πτολεμαίοι επιδίωξαν τον εξελληνισμό της Αιγύπτου, χωρίς να έλθουν σε σύγκρουση με τους ιθαγενείς. Στο ψηφιδωτό εικονίζονται στρατιώτες με ελληνικό οπλισμό μπροστά σε κτίριο με ελληνικά δομικά στοιχεία (Παλεστρίνα, Μουσείο Πραινέστου).

8. Η Κλεοπάτρα δεν χρειαζόταν διερμηνείς

Η γλώσσα της σαν πολύχορδο όργανο εύκολα άλλαζε τη μια διάλεκτο με την άλλη και σε σπάνιες περιπτώσεις επικοινωνίας με τους βαρβάρους είχε ανάγκη διερμηνέα. Τις περισσότερες φορές η ίδια έδινε τις απαντήσεις στη γλώσσα τους, όπως των Αιθιόπων, των Τρωγλοδυτών, των Εβραίων, των Αράβων, των Σύρων, των Μήδων, των Πάρθων. Λένε μάλιστα ότι ήξερε και άλλες ακόμα γλώσσες, ενώ οι βασιλείς πριν από αυτήν δε μιλούσαν ούτε τα αιγυπτιακά, και μερικοί ούτε τη μακεδονική διάλεκτο.

Πλούταρχος, Μ. Αντώνιος, 27.

Νομίσματα ελληνιστικής εποχής (Εθν. Αρχ. Μουσείο). Στατήρας Κυρήνης (αριστερά) και ασημένιο τετράδραχμο Πτολεμαίου (κέντρο και δεξιά).

Ιθαγενείς και άλλες εθνότητες

Οι Αιγύπτιοι, που αποτελούσαν το μεγάλο όγκο του πληθυσμού, ήταν κατά κανόνα ακτήμονες και εργάζονταν αυστηρά ελεγχόμενοι στα *βασιλικά κτήματα*, στους *κλήρους*, στις *δωρεές* ή στα διάφορα εργαστήρια των πόλεων, κάτω από συνθήκες πολλές φορές αντίξοες. Οι ελπίδες για κοινωνική εξέλιξη ήταν ελάχιστες και η ζωή τους ένας συνεχής αγώνας για επιβίωση. Οικονομικά και κοινωνικά αποτελούσαν τα κατώτερα στρώματα, γιατί, στην ύπαιθρο τουλάχιστον, δεν υπήρχαν δούλοι. Η απουσία των τελευταίων ερμηνεύεται από το γεγονός ότι όλες τις εργασίες τις έκαναν οι ιθαγενείς. Πολλές φορές δυσανασχετούσαν, γιατί οι Έλληνες τους υποτιμούσαν και συχνά απέδιδαν στην καταγωγή τους την κακή συμπεριφορά απέναντί τους[9]. Λάτρευαν ελεύθερα τους θεούς τους και οι *ιερείς* τους ήταν κοινωνικά και οικονομικά σε καλύτερη θέση. Οι Πτολεμαίοι, που ως φαραώ ήταν ανώτατοι αρχιερείς, κολάκευαν τους ιερείς με ποικίλες παροχές ή αναβάθμιση των τοπικών θεών, για να αποφεύγουν τις λαϊκές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας εναντίον τους. Οι ιερείς ως υπεύθυνοι για τις *κώμες* έρχονταν σε άμεση επαφή με τους κρατικούς υπαλλήλους και χρησιμοποιούσαν ένα ασυνήθιστο ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα.

9. Το παράπονο των Αιγυπτίων.

Στους παπύρους του Ζήνωνα συναντάμε έναν καμηλιέρη, που παραπονείται πως δεν έχει πληρωθεί κανονικά, πράγμα που το αποδίδει στο γεγονός ότι "εγώ είμαι βάρβαρος" και "δεν γνωρίζω να συμπεριφερθώ ως Έλληνας". Λίγο αργότερα, στα χρόνια του Πτολεμαίου Γ', ένας αιγύπτιος ιερέας που κατείχε υψηλή θέση και είχε εμπλακεί σε δίκη με κάποιο κληρούχο εγκατεστημένο στην ιδιοκτησία του -το αιώνιο παράπονο- διαμαρτύρεται διότι ο τελευταίος "με περιφρονεί, επειδή είμαι Αιγύπτιος"

F. Walbank, Ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 159.

Μερικοί Αιγύπτιοι, στην προσπάθειά τους να εξελιχθούν κοινωνικά, δεν δίσταζαν να μορφώνονται ως Έλληνες, να υιοθετούν ελληνικούς τρόπους συμπεριφοράς και να παίρνουν ελληνικά ονόματα (*ελληνότροποι*). Κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. οι πολιτικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι το μετανα-

στευτικό ρεύμα από την Ελλάδα είχε μειωθεί σημαντικά, ανάγκασαν τους Πτολεμαίους να κάνουν ακόμα μεγαλύτερες παροχές στους Αιγύπτιους ιερείς, να προβούν σε κάποιες διευκολύνσεις σε ιθαγενείς αγρότες και να αρχίσουν να μοιράζουν κλήρους και σε ιθαγενείς στρατιώτες. Οι παραχωρήσεις αυτές, όπως ήταν φυσικό, εξασθένιζαν την κρατική εξουσία, που όση δύναμη έχανε μεταφερόταν κυρίως στο ιερατείο.

Γενικά, από τη στιγμή που οι Πτολεμαίοι εξαφάνισαν τα κατάλοιπα της προηγούμενης τοπικής αριστοκρατίας οι ιερείς, οι γραφείς, οι λίγοι υπάλληλοι και οι επίσης λίγοι επαγγελματίες αποτέλεσαν την ανώτερη βαθμίδα της αιγυπτιακής κοινωνίας. Η φυλετική ανάμιξη που, όπως έχει αναφερθεί, ξεκίνησε τον 3ο αιώνα π.Χ. αφορούσε κατά κύριο λόγο τα ανώτερα αυτά στρώματα[10].

Οι Εβραίοι, που ζούσαν κυρίως στην Αλεξάνδρεια, φαίνεται ότι βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση από τις άλλες εθνικές μειονότητες. Πολλοί, προκειμένου να αναλάβουν κρατικά αξιώματα (αξιωματικοί, κρατικοί υπάλληλοι) εξελληνίζονταν γλωσσικά, χωρίς να εγκαταλείψουν τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμά τους. Το γεγονός ότι η Παλαιά Διαθήκη μεταφράστηκε στα ελληνικά κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα είναι ενδεικτικό της τάσης αυτής. Οι άλλες εθνότητες, Σύροι, Άραβες, Αιθίοπες κ. ά. είχαν ίσως τη χειρότερη θέση από άποψη αμοιβής και είδους εργασίας.

10. Πληθυσμιακή σύνθεση της Αλεξάνδρειας.

Η Αλεξάνδρεια κατοικείται από τρεις τάξεις ανθρώπων. Πρώτα, τους Αιγυπτίους ιθαγενείς, που είναι έθνος οξύθυμο και με τάσεις προς την πολιτική. Δεύτερο, τους μισθοφόρους, που είναι άνθρωποι τραχείς, ακαλλιέργητοι και πολλοί, γιατί από παλιά συνήθεια διατηρούσαν μια ξένη μισθοφορική δύναμη. Ο μισθοφορικός αυτός στρατός εξαιτίας της αδυναμίας των βασιλιάδων είχε μάθει περισσότερο να εξουσιάζει παρά να υπακούει. Τρίτη τάξη ήταν αυτή των ίδιων των Αλεξανδρινών, οι οποίοι χωρίς να είναι απόλυτα πολιτικοποιημένοι για τους ίδιους λόγους, ήταν ανώτεροι από τους προηγούμενους. Διότι αν και ανάμικτος πληθυσμός προέρχονταν κυρίως από Έλληνες και δεν είχαν ξεχάσει τα ελληνικά έθιμα.

Πολύβιος, Ιστορίαι, 34, 14.

Η κοινωνική δομή

Με βάση τα στοιχεία που έχουν εκτεθεί παραπάνω, η δομή της κοινωνίας στην ελληνιστική Αίγυπτο ήταν η εξής: **Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας** βρισκόταν ο βασιλιάς, απόλυτος κυρίαρχος και ιδιοκτήτης των πάντων. Από τη γη του (*βασιλική*) παραχωρούσε τμήματα (με *δωρεές* ή *κλήρους*) σε όποιους ευνοούσε, αλλά μπορούσε όποτε ήθελε να ανακαλέσει τη δωρεά. Διατηρούσε κρατικό μονοπώλιο σε πολλά είδη και έδινε το δικαίωμα σε άλλους να το εξασκούν, αφού υπέγραφαν περιορισμένες χρονικά συμβάσεις. Διατηρούσε επίσης πολλούς υπαλλήλους για τις ανάγκες της διοίκησης και πολλούς στρατιώτες για την ασφάλεια του κράτους και τη δική του.

Στην **αμέσως κατώτερη βαθμίδα** βρίσκονταν οι ανώτεροι υπάλληλοι, οι μεγαλοϊδιοκτήτες και οι μεγαλοεπιχειρηματίες, που κατά κανόνα ήταν Έλληνες. Τα **μεσαία στρώματα** καταλάμβαναν οι υπόλοιποι *υπάλληλοι*, οι στρατιωτικοί, οι μικροεπιχειρηματίες ή μικροϊδιοκτήτες ακινήτων, οι κληρούχοι κ.ά. Τέλος στα **κατώτερα στρώματα** συνωστίζονταν οι Αιγύπτιοι και οι άλλες εθνότητες με μικρές μεταξύ τους διαβαθμίσεις.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΣΕΛΕΥΚΙΔΩΝ

Η πολιτική του Μ. Αλεξάνδρου που απέβλεπε στη συγκυριαρχία Ελλήνων και Περσών στην αχανή Ασία γρήγορα εγκαταλείφθηκε από τους Σελευκίδες. Αυτοί προτίμησαν, συντασσόμενοι με το κοινό αίσθημα των ανθρώπων του περιβάλλοντός τους και του στρατού, να στηρίξουν την εξουσία τους αποκλειστικά σε μια ελληνική άρχουσα τάξη, που οι ίδιοι δημιούργησαν. Οι μικρασιατικές ελληνικές πόλεις, που είχαν δοκιμαστεί σκληρά από εσωτερικές και εξωτερικές αναστατώσεις, βρήκαν την ομόνοια και την ειρήνη κάτω από την αναγκαστική βασιλική εξουσία. Γενικά, σε σχέση με την προϋπάρχουσα κοινωνία, δεν σημειώθηκαν δομικές αλλαγές στο κράτος. Οι κοινωνικές ομάδες και οι μεταξύ τους σχέσεις διατηρήθηκαν σχεδόν αναλλοίωτες. Ο ρόλος της περσικής αριστοκρατίας περιορίστηκε σημαντικά, ενώ αντίθετα αναβαθμίστηκε της βαβυλωνιακής. Τέλος, η ζωή και η οικονομική κατάσταση των διαφόρων λαών που κατοικούσαν στο κράτος φαίνεται ότι βελτιώθηκε. Παράλληλα διευκολύνθηκε η ανάπτυξη στενών σχέσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης με την κατάλυση των γλωσσικών και κυβερνητικών φραγμών.

Οι Έλληνες

11. Η πολιτική συγχώνευσης του Μ. Αλεξάνδρου.

Τριάντα χιλιάδες παιδιά (Περσών) αφού επέλεξε, έδωσε εντολή να μάθουν ελληνικά και να ασκηθούν στα μακεδονικά όπλα. Για το σκοπό αυτό διόρισε πολλούς εκπαιδευτές.

Πλούταρχος, Αλέξανδρος, 47, 6.

Οι Έλληνες, που ως μισθοφόροι παλαιότερα (κυρίως μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο) είχαν γνωρίσει τον πλούτο της Ανατολής, έσπευσαν μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, ως έποικοι πια, να τον εκμεταλλευτούν. Στη **μαζική μετανάστευσή** τους συνέβαλε και η ενθάρρυνση του νικητή βασιλιά. Αυτός δηλαδή, επειδή είχε ανάγκη ικανών στελεχών για το στρατό, τη διοίκηση, τις τέχνες και τα γράμματα, εκτός από το γεωργικό κλήρο και τα πολιτικά δικαιώματα που συνήθως τους παραχωρούσε, φρόντιζε στις νέες πόλεις να βρίσκουν πολιτιστικό περιβάλλον όμοιο με αυτό της πατρίδας τους και πολλές ευκαιρίες πλουτισμού. Παράλληλα, χρησιμοποιούσε και Πέρσες σε όλους τους κρατικούς τομείς, επιδιώκοντας την ελληνοπερσική αρμονική συνεργασία και συνδιοίκηση[11].

Οι Σελευκίδες διάδοχοί του συνέχισαν τον εποικισμό, χτίζοντας πόλεις και προσελκύοντας Έλληνες, αλλά σχεδόν εγκατέλειψαν την πολιτική προσέγγισης με τους Πέρσες. Αυτό ίσως απηχούσε και το κοινό αίσθημα των Ελλήνων, που ήθελαν την αποκλειστικότητα στη στελέχωση της στρατιωτικής και διοικητικής μηχανής του αχανούς κράτους (Μ. Ασία, Συρία, Μεσοποταμία, Περσία). Ήταν όμως επιθυμία και των βασιλέων που, καθώς βρέθηκαν αντιμέτωποι με πλήθη λαών, πίστεψαν ότι μόνο στους συμπατριώτες τους μπορούσαν να στηριχθούν.

Οι **πόλεις** που έχτιζαν φρόντιζαν να βρίσκονται σε πλούσιες περιοχές και να παρέχουν ασφάλεια και κάποιες ανέσεις στους κατοίκους τους. Η οργάνωσή τους συνήθως ακολουθούσε το ελληνικό πρότυπο: δήμοι, βουλή, εκκλησία του δήμου, δικαστήρια, νομοθεσία και οικονομικός σχεδιασμός. Στις περισσότερες πόλεις υπήρχε μικτός πληθυσμός. Είναι άγνωστο πόσοι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή. Σε σύγκριση με τους άλλους σύνοικους λαούς πλεονεκτούσαν στο ότι οι περισσότεροι ήταν υπάλληλοι, έμποροι, επιχειρηματίες ή τεχνίτες και κατά κανόνα κληρούχοι. Για τη μόρφωσή τους ίδρυαν βιβλιοθήκες, σχολεία και θέατρα. Πνευματική καλλιέργεια χωρίς τη γνώση της ελληνικής γλώσσας και κάποια θεατρική παιδεία δεν μπορούσε να νοηθεί. Το **Γυμνάσιο** για τους Έλληνες της Ασίας, όπως και για τους Έλληνες της Αιγύπτου, αποτελούσε όχι μόνο τόπο γύμνασης του σώματος αλλά και μόρφωσης και ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων. Εκτός από τις *πόλεις* υπήρχαν και στρατιωτικοί οικισμοί για Έλληνες, όπως και για ιθαγενείς, γνωστοί ως *κατοικίες*. *Κατοικίες* με ελληνικό πληθυσμό πολλές φορές μετασχηματίζονταν σε πόλεις.

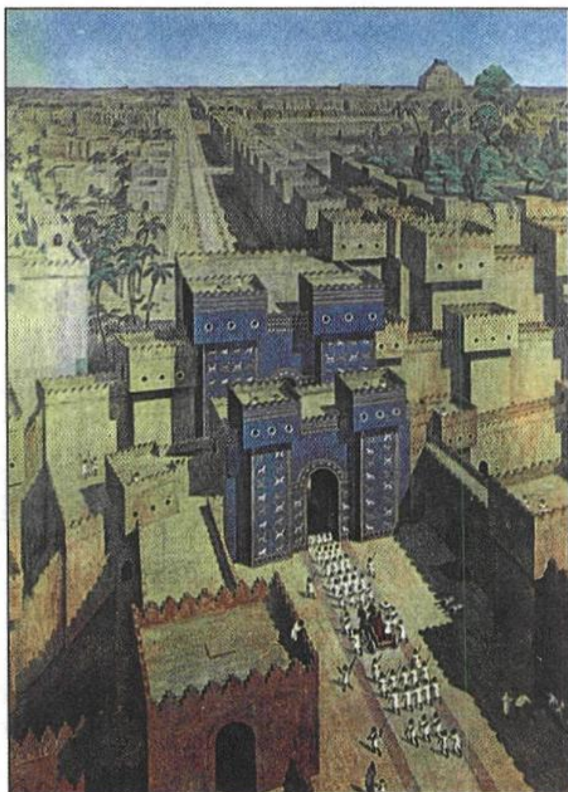
Η **οικονομία** του κράτους στηριζόταν κυρίως στη γεωργία. Η άρδευση στις κοιλάδες των μεγάλων ποταμών (Τίγρης, Ευφράτης, Ορόντης, Μαίανδρος, Ιορδάνης) γινόταν με κανάλια υπό την εποπτεία του κράτους. Η γη ανήκε, κατά κύριο λόγο, στο βασιλιά, στους ευγενείς, στους ναούς ή σε ιδιώτες και την καλλιεργούσαν οι ιθαγενείς, που ήταν δεμένοι μαζί της. Η **βιοτεχνία** αναπτύχθηκε σημαντικά, όχι όμως σε βαθμό που να αλλάξει ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας. Η αδυναμία της εσωτερικής αγοράς να απορροφήσει μεγάλες ποσότητες βιοτεχνικών προϊόντων εξαιτίας του χαμηλού βιοτικού επιπέδου του λαού, δεν ευνοούσε την ανάπτυξη μεγάλων βιοτεχνιών. Το **εμπόριο**, που αποτελούσε σημαντικό κλάδο της ελληνιστικής οικονομίας, πρόσφερε εύκολο πλουτισμό και απασχολούσε ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Πολλοί παράγοντες είχαν συμβάλει στην ανάπτυξή του: αρκετές πόλεις ή κράτη είχαν κόψει νομίσματα ίσης περίπου ανταλλακτικής αξίας, ώστε να διευκολύνεται το διεθνές εμπόριο. Παράλληλα, το μέγεθος και η ταχύτητα των πλοίων (έφτανε τους 6 κόμβους την ώρα) είχαν αυξηθεί, ενώ οι δρόμοι των καραβανιών συνεχώς πολλαπλασιάζονταν και βελτιώνονταν.

Οι ιθαγενείς

Οι Σελευκίδες σε όλη την περίοδο που κατείχαν την εξουσία δεν επιχείρησαν να εξελληνίσουν τους ιθαγενείς και έδειξαν σεβασμό στις παραδόσεις τους. Δεν δίσταζαν μάλιστα να τοποθετούν και κάποιους απ' αυτούς σε υψηλές διοικητικές θέσεις, με την προϋπόθεση πάντα ότι είχαν αποκτήσει ελληνική παιδεία. Ο Αινείας από την Καρία, για παράδειγμα, χρημάτισε πρωθυπουργός του Αντιόχου Γ΄. Στο στρατό χρησιμοποιούσαν ιθαγενείς ως αξιωματικούς αλλά μόνο σε σώματα ιθαγενών.

Στις πόλεις με ελληνικούς θεσμούς και με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο οι ασιάτες βρέθηκαν σε μειονεκτική θέση. Είχαν πάντως το δικαίωμα να οργανώνονται σε *πολιτεύματα*, να αναπτύσσουν ελεύθερα οικονομικές δραστηριότητες και να ζουν σύμφωνα με τις παραδόσεις τους. Στην ύπαιθρο οι ακτήμονες ιθαγενείς (*λαοί*), που αποτε-

λούσαν και την πλειονότητα, κατοικούσαν στα χωριά, καλλιεργούσαν τη γη και κατέβαλλαν φόρο σε είδος στους γαιοκτήμονες. Όσοι ζούσαν στις στρατιωτικές *κατοικίες*, κατέχοντας κάποιο *κλήρο*, ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στο στρατό, όταν παρουσιαζόταν ανάγκη. Κάποιες φορές κατόρθωναν να ενσωματώνονται στις γειτονικές πόλεις και να αποκτούν πολιτικά δικαιώματα. Γενικά, ο μόνος λαός που έχασε προνόμια και υποβαθμίστηκε ήταν οι Πέρσες. Οι άλλοι λαοί, χωρίς να πετύχουν κάτι το σημαντικό, βρέθηκαν απλώς σε κάποια καλύτερη από πριν μοίρα, γιατί οι Σελευκίδες ήθελαν τη συμπαράστασή τους σε περίπτωση μελλοντικής περσικής απειλής. Ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας έτυχαν οι Βαβυλώνιοι.

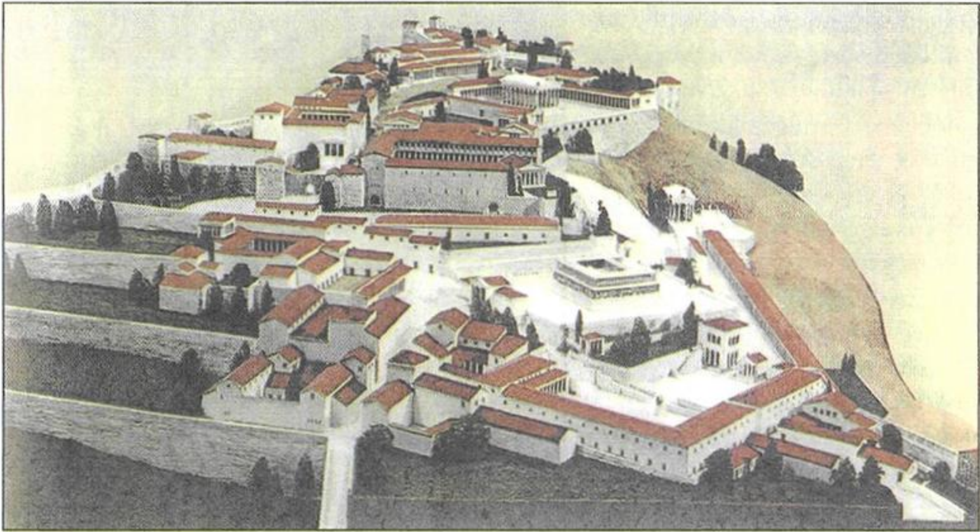

Αναπαράσταση της πύλης της Ιστάρ της Βαβυλώνας. Η Βαβυλώνα, παλιά πρωτεύουσα των Χαλδαίων, προοριζόταν από το Μ. Αλέξανδρο για πρωτεύουσα του κράτους του.

Η Κοινωνική δομή

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία η δομή της κοινωνίας του κράτους των Σελευκιδών είχε περίπου την εξής μορφή. Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, όπως και στην Αίγυπτο, βρισκόταν ο βασιλιάς, απόλυτος κυρίαρχος και ρυθμιστής των πάντων. Ακολουθούσαν οι *αυλικοί*, που προέρχονταν συνήθως από συγγενικές της δυναστείας οικογένειες και διέθεταν μεγάλα κτήματα από τις βασιλικές *δωρεές*. Σε δεύτερη μοίρα έρχονταν οι αξιωματικοί του στρατού, μόνιμοι ή έφεδροι και οι υπάλληλοι της διοίκησης, που είχαν πολλά προνόμια και κλήρους. Ξεχωριστές κοινωνικές ομάδες αποτελούσαν ιδιώτες γαιοκτήμονες, δάσκαλοι, φιλόσοφοι, γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, επιχειρηματίες και τεχνίτες.

Οι ιθαγενείς είχαν τη δική τους διαβάθμιση: στην ανώτερη βαθμίδα μπορεί να κατατάξει κανείς τους ιερείς και τους λίγους γαιοκτήμονες, τους ελεύθερους επαγγελματίες, αξιωματικούς και υπαλλήλους, ενώ σε μια κατώτερη τον κύριο όγκο του πληθυσμού (βασιλικοί λαοί), που καλλιεργούσε τις ιδιοκτησίες άλλων, δεμένος με τη γη.

Αναπαράσταση της ακρόπολης της Περγάμου. Η λαμπρότητα των κτιρίων, η μοναδικότητα του Βωμού του Διός και ο πρωτότυπος πολεοδομικός σχεδιασμός της πόλης αντανακλά την πολιτική και οικονομική ισχύ καθώς και την ανάπτυξη της αστικής ζωής της Περγάμου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ

Το κράτος των Σελευκιδών σταδιακά εξασθένισε και γύρω στα 280 π.Χ. πολλές περιοχές έγιναν χωριστά κράτη (Αρμενία, Καππαδοκία, Πόντος, Βιθυνία). Την ίδια περίοδο δημιουργήθηκε και το βασίλειο της Περγάμου, το οποίο, εξαιτίας της φιλορωμαϊκής πολιτικής που ακολούθησε, κατόρθωσε τελικά να εντάξει στους κόλπους του όλη σχεδόν τη Μικρά Ασία. Η πόλη της Περγάμου στην ακμή της συναγωνιζόταν την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ως οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο του ελληνιστικού κόσμου. Τα μεταλλεία, τα αμπέλια, οι εύφορες πεδιάδες και οι μεγάλες βιοτεχνίες μάλλινων υφασμάτων, περγαμηνών και αρωμάτων που διέθετε, σε συνάρτηση με την εμπορική κυριαρχία στο βόρειο Αιγαίο και τον ισχυρό στρατό και στόλο, αποτελούσαν τα συστατικά στοιχεία του πλούτου και της δύναμής της. Οι βασιλείς της πρωτοτυπούσαν στο εξής: απέφευγαν τα μονοπώλια και επέτρεπαν σε ιδιώτες να έχουν επιχειρήσεις όμοιες με τις κρατικές, προκειμένου να υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ τους. Ο νεωτερισμός φαίνεται ότι απέδωσε πολύ καλά αποτελέσματα. Η κοινωνική διαστρωμάτωση του κράτους δεν διέφερε από εκείνη των Σελευκιδών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Πώς αντιμετώπισαν τους ιθαγενείς οι Πτολεμαίοι και οι Σελευκίδες;

2. Να εξετάσετε τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς ρόλους που αναλάμβαναν οι Έλληνες στις ελληνιστικές μοναρχίες της Ανατολής.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

Οι κοινωνικοί θεσμοί αποτελούν για κάθε κοινωνία το βασικότερο ίσως συστατικό στοιχείο της. Η δομή τους, οι λειτουργίες που επιτελούν και οι κοινωνικοί ρόλοι που απορρέουν απ' αυτούς σχετίζονται με την επίτευξη σημαντικών κοινωνικών σκοπών, γι' αυτό και συνήθως έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η μελέτη των κοινωνικών θεσμών της αρχαίας Ελλάδας επιτρέπει να κατανοήσουμε βαθύτερα τη μορφή και τη λειτουργία της κοινωνίας. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η οικογένεια, η εκπαίδευση, ο στρατός και η θρησκεία, ως αντιπροσωπευτικά δείγματα θεσμών της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας.

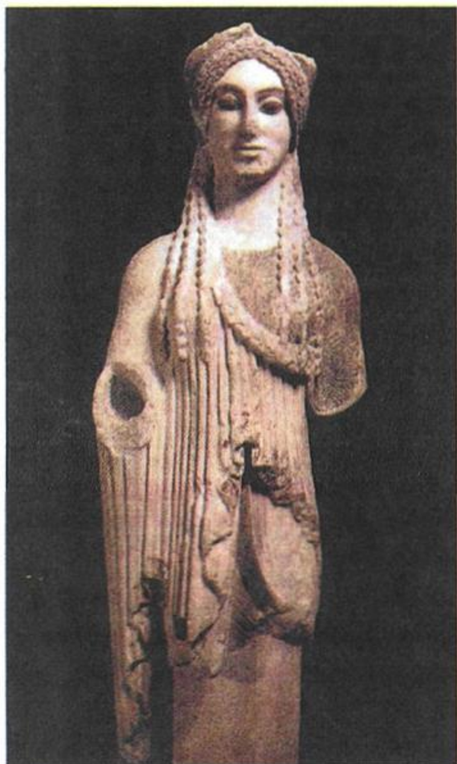
Κεραμικό σκεύος (425 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Το σκεύος εφαρμοζόταν στο γόνατο για να κλώθουν το μαλλί. Εικονίζεται σκηνή από την ετοιμασία της νύφης για το γάμο.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Ο χαρακτήρας και η εξέλιξη του θεσμού

Το γένος, ως τμήμα ευρύτερων συγγενικών συνόλων, της φρατρίας και της φυλής, από την **ομηρική εποχή**, αποτελούσε έναν εκτεταμένο τύπο οικογένειας. Ο τύπος αυτός συναντάται περισσότερο σε αγροτικές κοινωνίες που έχουν ως κύρια πηγή πλούτου την κτηνοτροφία και περιλαμβάνει τον πρεσβύτερο πρόγονο με τα παιδιά του και τα εγγόνια του. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας του Πριάμου, που περιλάμβανε τον ίδιο, τους 50 γιους, τις 12 κόρες του και τα παιδιά τους. Τα μέλη του γένους συνδέονταν με άρρηκτους δεσμούς πίστης και ο γάμος αποτελούσε μέσο για την ενίσχυση των δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των γενών και την απόκτηση γοήτρου, ή μέσο για την επιβεβαίωση σχέσεων εξάρτησης και υποταγής.

Όταν οι μετακινήσεις των ελληνικών φύλων ολοκληρώθηκαν και άρχισε

Αρχαϊκή κόρη (500 π.Χ., Μουσείο Ακροπόλεως). Η ομορφιά, η ευαισθησία και η σεμνότητα είναι αρετές των γυναικών που εκτιμώνται ιδιαίτερα στην αρχαία ελληνική κοινωνία.

να δίνεται προτεραιότητα στη γεωργική παραγωγή, η οικογένεια διαφοροποιήθηκε. Καταλυτικό ρόλο στον περιορισμό των λειτουργιών της οικογένειας είχε η ανάπτυξη της πόλης και η εξέλιξη άλλων κοινωνικών θεσμών, όπως για παράδειγμα του στρατού και της δικαιοσύνης. Στην **αρχαϊκή εποχή** *φυλές*, *φρατρίες* και *γένη* εξακολούθησαν να υπάρχουν, εφόσον τα αριστοκρατικά καθεστώτα έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην καταγωγή, ως κριτήριο για τη συμμετοχή στα ανώτερα πολιτικά αξιώματα. Στην περίοδο αυτή, ο *οἶκος*, δηλαδή ο χώρος που ζει και παράγει η οικογένεια, αποτελούσε για την κοινωνική οργάνωση τη βασική μονάδα, βαθμιαία όμως η σπουδαιότητά του περιορίστηκε. Οι παραδοσιακές δομές του γένους άρχισαν να κλονίζονται, ενώ παράλληλα απόκτησε μεγαλύτερη σημασία η οργάνωση της πόλης.

Στην **κλασική και ελληνιστική περίοδο** την οικογένεια αποτελούσαν ο άνδρας, η σύζυγός του και τα παιδιά τους. Κοντά τους ζούσαν και όσοι εργάζονταν στο πλαίσιο του οίκου, συνήθως μερικοί δούλοι. Στις δημοκρατικές πόλεις οι άνδρες-πολίτες θεωρούσαν ως κύριο έργο τους τις υποθέσεις της πολιτείας, και ελάχιστα ασχολούνταν με τις καθημερινές ανάγκες της οικογένειας. Τη φροντίδα γι' αυτές την άφηναν στις γυναίκες. Ωστόσο, ο θεσμός της οικογένειας εθεωρείτο ακόμη ιερός. Στη μάχη των Θερμοπυλών, οι 300 Σπαρτιάτες που έμειναν να πολεμήσουν μέχρι θανάτου, είχαν επιλεγεί από εκείνους που είχαν ήδη αποκτήσει γιους, ώστε να μη σβήσει καμιά σπαρτιατική οικογένεια.

Ο θεσμός της οικογένειας συνδέεται στενά με τη σημασία που αποδίδεται στην κατοχή **ακίνητης περιουσίας**, μια αντίληψη που σχετίζεται με τους μικρούς γεωργικούς κλήρους της ελληνικής υπαίθρου. Η ακίνητη περιουσία δεν

κληροδοτείται στον πρωτότοκο γιο αλλά μοιράζεται σε ίσα μέρη, με κλήρο, σε όλους τους γιους. Έτσι όμως, αναπόφευκτα ο κλήρος της γης περιορίζεται σε έκταση και δεν είναι δυνατόν να αποδώσει την απαιτούμενη γεωργική παραγωγή. Γι' αυτό, έντονη παραμένει σε όλη την περίοδο της αρχαίας ελληνικής ιστορίας η πεποίθηση ότι η περιουσία πρέπει να μένει στην οικογένεια, ακόμα και με γάμους μεταξύ συγγενικών προσώπων.

Ο γάμος

Παρόλο που ο γάμος δεν είναι υποχρεωτικός, επιβάλλεται έμμεσα, λόγω της έντονης κοινωνικής κριτικής που ασκείται στους άγαμους. Στη Σπάρτη, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, υπήρχαν τελετές στις οποίες οι άγαμοι παραδίδονταν στη δημόσια χλεύη, περιφερόμενοι γυμνοί και τραγουδώντας άσματα στα οποία παραδέχονταν ότι δίκαια τιμωρούνταν, γιατί παραβίασαν τους νόμους. Η δημιουργία οικογένειας εξυπηρετεί δύο τουλάχιστον βασικούς σκοπούς: Την απόκτηση απογόνων που θα υπηρετήσουν την πόλη και την εξασφάλιση της περίθαλψης των γονέων στα δύσκολα χρόνια πριν απ' το θάνατο. Η εξασφάλιση της διαδοχής όμως προϋποθέτει την ύπαρξη των απαραίτητων οικονομικών όρων, που σχετίζονται απόλυτα με την οικογενειακή περιουσία.

Το μονογαμικό σύστημα. Σ' όλες τις ελληνικές πόλεις, κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να έχει μία μόνο σύζυγο. Παρά το γεγονός ότι για τον άνδρα οι εξωσυζυγικές σχέσεις θεωρούνταν νόμιμες, η μονογαμία αποτελούσε θεμελιώδη αρχή για το θεσμό του γάμου και τη δημιουργία οικογένειας. Για τους άνδρες κατάλληλη ηλικία για γάμο θεωρούσαν τα 24-30 χρόνια, ενώ για τις γυναίκες τα 12-16[1]. Στην Αθήνα, σύμφωνα με νόμο του Περικλή (451 π.Χ.), απαγορευόταν ο γάμος μεταξύ ενός Αθηναίου πολίτη και μιας γυναίκας που δεν ανήκε σε οικογένεια Αθηναίων πολιτών. Η παράβαση του νόμου είχε ως συνέπεια να μην αναγνωρίζονται ως πολίτες τα παιδιά που προέρχονταν απ' αυτό το γάμο και ουσιαστικά να αποκλείο-

1. Συμβουλές του Ησιόδου για το γάμο

Να παντρευτείς την κατάλληλη ηλικία, ούτε πολύ λιγότερο από τα 30 σου ούτε πολύ πιο πάνω. Αυτή είναι η πιο κατάλληλη ηλικία για γάμο. Να παντρευτείς γυναίκα άβγαλτη, για να την μάθεις τους σεμνούς τρόπους, και μάλιστα να πάρεις μια που κάθεται κοντά σου και που την ξέρεις καλά, γιατί διαφορετικά κινδυνεύεις να παντρευτείς γυναίκα που θα είναι χαρά για τους γείτονες. Γιατί καλύτερο απόκτημα από την ενάρετη γυναίκα δεν βρίσκει ο άντρας ούτε και χειρότερο από την κακή, που σκέφτεται μόνο το φαΐ και τον άντρα της τον σιγοψήνει χωρίς φωτιά και, μόλο που μπορεί να είναι δυνατός, τον σπρώχνει πριν της ώρας του στα γηρατειά.

Ησίοδος, Έργα και ημέραι, 695-705

νται από την πολιτική ζωή της Αθήνας. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, παρόμοιες ρυθμίσεις ίσχυαν και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως τον 4ο αιώνα π.Χ., ο νόμος δεν εφαρμοζόταν αυστηρά, όταν τα δημογραφικά προβλήματα ήταν εντονότερα και ο αριθμός των γνήσιων πολιτών περιοριζόταν σημαντικά.

Η *ἐγγύη*. Το ιδεώδες της ανατροφής των κοριτσιών στην Αθήνα αλλά και σε πολλές άλλες πόλεις της Ελλάδας ήταν η απουσία κάθε επαφής με το άλλο φύλο, μέχρι την ημέρα που θα παντρεύονταν. Έτσι, ο κανόνας για την επιλογή της νύφης ήταν το συνοικέσιο, στο οποίο σχεδόν πάντα έπαιρναν μέρος οι προξενήτρες. Η απόφαση για την τελική επιλογή της νύφης ανήκε αποκλειστικά στον πατέρα του γαμπρού, που αναλάμβανε να συναντηθεί με τον πατέρα της νύφης για να συμφωνηθεί ενώπιον μαρτύρων ο γάμος, χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία των άμεσα ενδιαφερομένων. Η συμφωνία αυτή, γνωστή ως *ἐγγύη*, κάτι ανάλογο με το σημερινό αρραβώνα, παρόλο που ήταν προφορική, είχε το χαρακτήρα μιας σημαντικής νομικής πράξης και αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη σύναψη του γάμου.

Η προίκα. Το βασικότερο αντικείμενο συζήτησης στο πλαίσιο της *ἐγγύης* ήταν η προίκα, που αποτελούσε το κύριο γνώρισμα ενός νόμιμου γάμου. Ο πατέρας ήταν υποχρεωμένος να δώσει στην κόρη του τουλάχιστον το 1/10 της περιουσίας του ως προίκα, συνήθως σε χρήμα, οικιακά σκεύη, ρούχα, έπιπλα και κοσμήματα. Η ακίνητη περιουσία προοριζόταν για τα αγόρια, και με τον τρόπο αυτό περιοριζόταν, όσο ήταν δυνατό, ο κατακερματισμός της. Η προίκα δεν αποτελούσε ιδιοκτησία του γαμπρού μετά το γάμο. Αντίθετα, σε περίπτωση που αποφάσιζε να χωρίσει από τη σύζυγό του, είχε την υποχρέωση να την επιστρέψει στην οικογένειά της. Έτσι, η προίκα λειτουργούσε και ως μέσο αποτροπής του διαζυγίου. Στη Σπάρτη, σε περίπτωση διαζυγίου ή χηρείας, η προίκα δεν επιστρεφόταν στην οικογένεια της νύφης, αλλά παρέμενε στην ίδια. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον 4ο αιώνα π.Χ. τα 2/5 της λακωνικής γης ανήκαν σε γυναίκες, κάτι που θεωρείται απαράδεκτο από το μεγάλο φιλόσοφο.

Η γαμήλια τελετή. Στην Αθήνα οι γάμοι γίνονταν συνήθως χειμώνα, όταν ήταν πανσέληνος, το μήνα Γαμηλιώνα (Ιανουάριο), που ήταν αφιερωμένος στην Ήρα, θεά που προστάτευε το γάμο. Οι τελετές κρατούσαν τρεις μέρες. Την πρώτη μέρα γίνονταν προσφορές στους θεούς από τον πατέρα της νύφης. Η ίδια η νύφη πρόσφερε στην Άρτεμη τα παιδικά της παιχνίδια και έτσι δηλωνόταν συμβολικά η αποκοπή από την προηγούμενη ζωή της. Οι μελ-

λόνυμφοι λούζονταν με νερό από μια ιερή πηγή ή ποτάμι[2]. Τη δεύτερη μέρα ο πατέρας της νύφης παρέθετε γαμήλιο γεύμα και στη συνέχεια οδηγούσαν τη νύφη, πάνω σε άμαξα, στο νέο της σπίτι. Την τρίτη ημέρα η νύφη δεχόταν στο σπίτι τα γαμήλια δώρα. Στη Σπάρτη, στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής, προβλεπόταν η διαδικασία της αρπαγής της νύφης από το γαμπρό και η αντίσταση από τη νύφη. Ο Πλούταρχος σημειώνει ότι στην πόλη αυτή, μετά το γάμο, για αρκετό χρονικό διάστημα οι συζυγικές σχέσεις των νεονύμφων διατηρούσαν ένα χαρακτήρα παρανομίας. Η σύζυγος, μέχρι να αποκτήσει παιδί, έμενε στο πατρικό της σπίτι. Ο σύζυγος την επισκεπτόταν τα βράδια κρυφά και επέστρεφε γρήγορα στο στρατώνα. Έτσι, δεν είναι περίεργο ότι υπήρξαν μερικοί που απέκτησαν παιδιά πριν καλά-καλά να δουν το πρόσωπο της συζύγου τους στο φως της μέρας.

2. Έθιμα του γάμου

Στην τελετή του λουτρού της νύφης ολόκληρη συνοδεία φέρνει το νερό από ειδική πηγή, την Καλιρρόη, σε ειδικό αγγείο, τη λουτροφόρο. Για τους ανύπαντρους που πεθαίνουν, λουτροφόρο τοποθετούσαν στους τάφους τους.

R. Flaceliere, Ο ιδιωτικός και δημόσιος βίος των αρχαίων Ελλήνων, σ. 83.

Γαμήλια πομπή από κορινθιακό κρατήρα (560 π.Χ., Βατικανό). Η μεγαλοπρέπεια της γαμήλιας πομπής υποδηλώνει τη σημασία του γάμου για την κοινωνική και πολιτική ζωή.

Το διαζύγιο. Στην Αθήνα, όταν οι απιστίες του συζύγου γίνονταν προκλητικές ή η κακομεταχείριση της συζύγου έφτανε σε αφόρητο σημείο, η σύζυγος είχε το δικαίωμα να ζητήσει από τον επώνυμο άρχοντα την *ἀπόλειψιν*, δηλαδή την εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης, χωρίς όμως να είναι βέβαιη η λύση του γάμου. Όταν η Ιππαρέτη, σύζυγος του ονομαστού για τις απιστίες του Αλκιβιάδη, έφτασε στο σημείο να ζητήσει διαζύγιο, ο Αλκιβιάδης την άρπαξε και, περνώντας μέσα από την αγορά, την υποχρέωσε να επιστρέψει στο σπίτι, χωρίς κανένας να τολμήσει να επέμβει. Πιο συχνός όμως τρόπος διάλυσης του γάμου ήταν η *ἔκπεμψις*, η αποπομπή της γυναίκας από το σπίτι με πρωτοβουλία του συζύγου, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αιτιολόγηση αυτής της απόφασης. Ο γάμος μπορούσε να λυθεί επίσης

και από τον πατέρα της νύφης, με την *ἀφαίρεσιν*, δηλαδή την επιστροφή της στο πατρικό σπίτι. Πάντως η *ἀφαίρεσις* δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν μέχρι τότε δεν είχε γεννηθεί αρσενικό παιδί από το ζευγάρι. Στη Σπάρτη οι περιπτώσεις διαζυγίου ήταν σπάνιες, γιατί η ατεκνία αποτελούσε το μοναδικό λόγο για τη λύση του γάμου.

Η χηρεία. Η γυναίκα που έμενε χήρα, ως κάτοχος της πατρικής αλλά και της συζυγικής περιουσίας, ονομαζόταν *ἐπίκληρος* και δύσκολα έμενε ελεύθερη για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμα κι' αν η ηλικία της ήταν μεγάλη[3]. Σύμφωνα με το νόμο, έπρεπε να δεχθεί να γίνει σύζυγος του πιο κοντινού συγγενή της. Πολλές φορές, όταν η περιουσία της ήταν σεβαστή, δεν ήταν λίγοι αυτοί που τη διεκδικούσαν. Το ζήτημα τότε καλούνταν να διευθετήσουν τα δικαστήρια. Έτσι, η περιουσία επέστρεφε στην οικογένεια. Και επειδή ο νόμος απαγόρευε τη διγαμία, αν ο διεκδικητής της χήρας (και της περιουσίας της) που τον δικαίωναν τα δικαστήρια ήταν έγγαμος, υποχρεωνόταν να χρησιμοποιήσει την *ἔκπεμψιν*, δηλαδή να πάρει διαζύγιο από τη μέχρι τότε σύζυγό του, ώστε να είναι ελεύθερος για τον καινούριο γάμο.

3. Η επίκληρος

Μονάχα ο άνδρας είχε κληρονομικά δικαιώματα. Η γυναίκα δεν μπορούσε να κληρονομήσει, ούτε να είναι κάτοχος περιουσίας, ούτε να πραγματοποιεί συναλλαγές για ποσά μεγαλύτερα από την αξία ενός μοδίου σιτηρών (περίπου 4 κιλά). Η κόρη που δεν είχε αδελφούς πήγαινε μαζί με την περιουσία - αυτή είναι η κυριολεκτική σημασία του αθηναϊκού όρου "επίκληρος"- και παντρευόταν τον κληρονόμο, εκτός αν εκείνος αποποιούνταν την κληρονομιά.

A. Andrews, Αρχαία ελληνική κοινωνία, σ. 175.

Η συζυγική πίστη. Στην αθηναϊκή κοινωνία η συζυγική απιστία εκ μέρους της γυναίκας αποτελούσε, σύμφωνα με το νόμο, ανεπανόρθωτο αδίκημα που στρεφόταν όχι μόνο εναντίον του συζύγου και της οικογενείας της, αλλά και εναντίον της πόλης, αφού έτσι δεν παρεχόταν η βεβαιότητα ότι τα παιδιά που γεννιούνται είναι γνήσια. Η τιμωρία για τη γυναίκα στην περίπτωση της μοιχείας περιοριζόταν στην αποπομπή της από το συζυγικό σπίτι ή και στην απαγόρευση της συμμετοχής της στις θρησκευτικές τελετές. Αντίθετα, ο άνδρας-μοιχός αντιμετώπιζε πολύ πιο σοβαρές κυρώσεις. Ο νόμος του Δράκοντα επέτρεπε τη θανάτωσή του από το σύζυγο, στην περίπτωση που συλλαμβανόταν επ' αυτοφώρω, ωστόσο, κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., το ζήτημα μπορούσε να διευθετηθεί με μια ικανοποιητική χρηματική αποζημίωση. Σε άλλες πόλεις, η τιμωρία του μοιχού μπορούσε να είναι πληρωμή προστίμου, διαπόμπευση ή ακόμα και τύφλωση. Ίσως να φαίνεται περίεργη η επιείκεια με την οποία αντιμετωπίζεται η γυναίκα στην περίπτωση της μοιχείας. Η εξήγη-

ση βρίσκεται στη μειονεκτική θέση που είχε στην πόλη-κράτος: η γυναίκα δεν είχε πολιτικά δικαιώματα, και επομένως έπρεπε να θεωρείται ανεύθυνη. Ο άνδρας ήταν αυτός στον οποίο έπρεπε να καταλογίζονται όλες οι ευθύνες. Στη Σπάρτη δεν φαίνεται ότι δινόταν ιδιαίτερη σημασία σε θέματα συζυγικής απιστίας. Για τους Σπαρτιάτες ο πιο σημαντικός σκοπός του γάμου ήταν η γέννηση υγιών παιδιών, άξιων υπερασπιστών της πόλης.

Η συζυγική στοργή. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνεύσουμε τις διαθέσεις και τα συναισθήματα μεταξύ των συζύγων και γενικότερα το χαρακτήρα των συζυγικών σχέσεων, κυρίως μέσα από γραπτές πηγές, που κατά κύριο λόγο αφορούν τη νομική θέση των συζύγων και αναγνωρίζουν στις συζύγους περιορισμένους ρόλους. Όμως, πολλά αρχαιολογικά ευρήματα ανασκευάζουν την απόλυτα ωφελιμιστική αντιμετώπιση της γυναίκας ως συζύγου. Σε πολλές επιγραφές επιτύμβιων μνημείων, που βρέθηκαν στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, οι σύζυγοι εκφράζουν με πολλή τρυφερότητα την αγάπη τους για τη σύζυγο που πέθανε και τα συναισθήματα εγκατάλειψης και μοναξιάς που τους άφησε ο θάνατός της[4].

Η *ἔκθεσις* των βρεφών, δηλαδή η εγκατάλειψή τους σ' ένα σημείο της πόλης, παρόλο που δεν ήταν γενικευμένο και συχνό φαινόμενο, και οι περισσότερες αναφορές γι' αυτό απαντώνται στους ελληνιστικούς χρόνους, αποτελούσε ωστόσο για τους Έλληνες ένα νόμιμο μέσο για να περιορίσουν τα μέλη της οικογενείας τους[5]. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι το βάρος της ανατροφής των παιδιών σε κάποιες περιπτώσεις θα ήταν μεγάλο, για να υποχρεώνονται οι γονείς να πάρουν μια τόσο σκληρή απόφαση. Η *στενοχωρία* οδηγούσε τους Έλληνες στον περιορισμό των γεννήσεων και ο Ησίοδος φτάνει στο σημείο να πιστεύει ότι ο δρόμος προς την ευημερία για μια οικογένεια είναι να έχει μόνο ένα γιο. Όπως ήταν φυσικό, τα βρέφη που υφίσταντο την *ἔκθεσιν* ήταν στην πλειονότητά τους κορίτσια. Έτσι ο πατέρας απαλλασσόταν από την υποχρέωση να

4. Επιγραφή σε ταφικό μνημείο

"Σ' αυτή την πέτρα ο Μαραθώνης έθεσε τη Νικόπολη και δρόσισε το μαρμάρινο στήθος με δάκρυα. Αλλά μάταια. Σε τι μπορεί να ελπίζει ένας άνθρωπος που έχασε τη σύζυγό του και απόμεινε μόνος του στη ζωή;"

5. Έλεγχος των γεννήσεων

Και όσον αφορά την έκθεση των βρεφών και την ανατροφή των παιδιών, είναι ανάγκη να υπάρχει νόμος που να απαγορεύει τη διατροφή των ανάπηρων παιδιών. Και για την πολυτεκνία, εάν τα ήθη απαγορεύουν την έκθεση των βρεφών, πρέπει να ορίζεται ανώτερο όριο απόκτησης παιδιών. Εάν όμως παρόλα αυτά υπάρξει ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη, πριν ακόμη γεννηθεί ζωή και αίσθηση στο έμβρυο, πρέπει να γίνει άμβλωση. Γιατί αυτό που διαφοροποιεί την αθέμιτη από τη θεμιτή άμβλωση είναι η ύπαρξη αίσθησης και ζωής στο έμβρυο.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1335b, 10.

τα αποκαταστήσει με την παροχή προίκας και απέφευγε τη συρρίκνωση της περιουσίας του. Η *ἔκθεσις* εξάλλου βοηθούσε ώστε να υπάρχει κάποια ισορροπία στον αριθμό των εκπροσώπων κάθε φύλου στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, ώστε να μην είναι περισσότερες οι γυναίκες και να μένουν ανύπαντρες. Έτσι, με την *ἔκθεσιν* περιορίζονταν οι γυναίκες, όπως με τους πολέμους περιορίζονταν οι άνδρες. Η τύχη του *ἐκτιθεμένου* βρέφους ήταν προκαθορισμένη: εφόσον η πατρότητα παρέμενε άγνωστη, όποιος το διέσωζε από το θάνατο τού πρόσφερε τη ζωή ενός δούλου.

Στη σπαρτιατική κοινωνία η *ἔκθεσις* των βρεφών δεν είχε ως στόχο τον έλεγχο του αριθμού αγοριών και κοριτσιών αλλά τη φυλετική βελτίωση του σπαρτιατικού λαού. Τα νεογέννητα, αγόρια και κορίτσια, παρουσιάζονταν σε εκπρόσωπους της σπαρτιατικής γερουσίας και, εφόσον κρίνονταν ως ανάπηρα ή ασθενικά, τα εγκατέλειπαν στους Αποθέτες, ένα βάραθρο κοντά στον Ταΰγετο, όπου πέθαιναν αβοήθητα.

Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία

Η πολιτική οργάνωση της αρχαίας Ελλάδας, πριν και μετά τη δημιουργία της πόλης-κράτους, περιόριζε τη γυναίκα στην άσκηση συγκεκριμένων οικογενειακών ρόλων και, κατά κανόνα, της παρείχε ελάχιστες ευκαιρίες συμμετοχής στη δημόσια ζωή. Η γυναίκα-σύζυγος ενός άνδρα με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, κλεισμένη τις περισσότερες μέρες του χρόνου μέσα στο σπίτι, είχε ως κύριες ασχολίες της το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών. Ένας τέτοιος περιορισμός είχε και κάποια διαλείμματα, όταν στην πόλη γίνονταν γιορτές και θρησκευτικές τελετές, ή όταν η οικογένεια συμμετείχε στις συνηθισμένες κοινωνικές εκδηλώσεις. Η γυναίκα δεν αποκλείστηκε ποτέ από τη θρησκευτική ζωή[6].

Στην **ομηρική κοινωνία**, αν και οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να κινούνται σχετικά ελεύθερα, να συζητούν και να έχουν γνώμη, βρίσκονταν στην απόλυτη δικαιοδοσία του συζύγου τους. Η ομορφιά, η ευαισθησία, η αξιοπρέπεια, η

6. Ο περιορισμός της γυναίκας στο σπίτι

Η Αθηναία καλής οικογένειας παρέμενε στο σπίτι τριγυρισμένη από τις υπηρέτριές της και έβγαινε μόνο για να εκτελέσει τα θρησκευτικά της καθήκοντα. Η γυναίκα του λαού όμως, ήταν αναγκασμένη λόγω φτώχειας να βγαίνει από το σπίτι της για να πάει στην αγορά, ή ακόμη για να συμπληρώσει με ένα ισχνό μισθό τροφού τα έσοδα της οικογένειας. ... Οι γυναίκες του λαού ήταν περισσότερο ανεξάρτητες από τις πλούσιες Αθηναίες ή από τις χωρικές και, σύμφωνα με όσα γράφουν οι κωμικοί ποιητές, αυτές είχαν το πορτοφόλι του σπιτιού.

C. Mosse, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, σ. 44.

προκοπή και, προ πάντων, η συζυγική πίστη είναι τα χαρίσματα που τους αναγνωρίζονταν και, ως ένα βαθμό, τους επιβάλλονταν. Είναι φανερό ότι στην ομηρική κοινωνία, όπως άλλωστε και στις μεταγενέστερες συντηρητικές κοινωνίες της αρχαίας Ελλάδας, επιβίωσαν ορισμένα στοιχεία παλαιότερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης η οποία στηριζόταν στη διαδοχή με βάση το γένος της μητέρας και όχι του πατέρα. Αν και τα ιστορικά τεκμήρια για την αποδοχή αυτής της υπόθεσης σπανίζουν, υπάρχουν ενδείξεις, όπως η αμαζονομαχία ή η εκτεταμένη λατρεία της θεάς της γονιμότητας, που είναι πιθανό να σχετίζονται με κάποια παλαιότερη προνομιακή θέση της γυναίκας. Με τη δημιουργία της πόλης-κράτους οι περιορισμοί στη ζωή των γυναικών αυξήθηκαν προοδευτικά, μέχρι την κλασική εποχή. Μετά τον πελοποννησιακό πόλεμο και μέχρι την ελληνιστική περίοδο, παρατηρείται μια χαλάρωση στους περιορισμούς αυτούς, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ουσιαστικές αλλαγές στη ζωή των γυναικών[7].

Πήλινο ειδώλιο (τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα, Αρχ. Μουσείο Ανατ. Βερολίνου). Εικονίζεται γυναίκα μπροστά στο φούρνο της. Οι οικιακές εργασίες ήταν έργο των γυναικών του οίκου ή γίνονταν υπό την εποπτεία τους.

7. Οι βασίλισσες της ελληνιστικής περιόδου

Οι βασίλισσες της ελληνιστικής περιόδου είναι τα πρώτα παραδείγματα πραγματικά ανεξάρτητων γυναικών. Αυτές οργάνωναν τις αυλικές μηχανορραφίες, συμπεριλαμβανομένων και των φόνων, καθόριζαν τη στρατηγική των χερσαίων μαχών ή των ναυμαχιών, έπαιρναν τις αποφάσεις που αφορούσαν την κυβερνητική πολιτική. Όμως, ακόμη και οι πιο άξιες απ' αυτές είχαν τη συμπαράσταση κάποιου άνδρα, ή κάποιου συζύγου, έστω και κατ' όνομα μόνο.

M. Lefkowitz, Γυναίκες στον ελληνικό μύθο, σ. 111.

Την καθιέρωση αυστηρών κανόνων στη συμπεριφορά των γυναικών δεν μπορούμε να την κατανοήσουμε, παρά μόνο στο πλαίσιο της ιδεολογίας της **πόλης-κράτους**, της κοινωνικής οργάνωσης και της παραγωγής η οποία βασίζεται στην εργασία των δούλων και άλλων ομάδων, που δεν αναγνωρίζονται ως πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Για να εξασφαλίζεται η νόμιμη διαδοχή στην οικογένεια, μια διαδοχή που παρείχε όχι μόνο οικονομικά αλλά κυρίως κοινωνικά και πολιτικά προνόμια, έπρεπε να διασφαλίζεται η πατρότητα των απογόνων. Οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί στη ζωή των γυναι-

Σκηνή αμαζονομαχίας από τη ζωφόρο του μαυσωλείου της Αλικαρνασσού (350 π.Χ., Βρετανικό μουσείο). Ο μύθος των αμαζόνων ενδεχομένως υποδηλώνει ότι σε παλαιότερες εποχές η θέση της γυναίκας στην κοινωνία ήταν διαφορετική.

κών, ο αποκλεισμός τους από την κοινωνική ζωή, στόχευαν κυρίως στην προληπτική άσκηση ενός αυστηρού κοινωνικού ελέγχου που διασφάλιζε την περιφρούρηση αυτού που σήμερα θα λέγαμε "συζυγική πίστη".

Η νομική θέση της γυναίκας. Στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, κυρίως κατά τους κλασικούς χρόνους, υπάρχει ένα διαμορφωμένο νομικό καθεστώς, που επιβεβαιώνει την εξάρτηση της γυναίκας από κάποιον *κύριο*. Μέχρι την ημέρα του γάμου της *κύριός* της είναι ο πατέρας της και μετά απ' αυτόν ο σύζυγός της. Αν ο πατέρας της πέθαινε πριν αυτή παντρευτεί, τότε τη θέση του έπαιρνε ο κληρονόμος του. Αν ο σύζυγός της πέθαινε και η ίδια είχε παιδιά, τότε μπορούσε να παραμείνει στην οικογένεια του συζύγου της, οπότε κύριός της γινόταν ο νόμιμος κληρονόμος του. Αν επέστρεφε στην πατρική οικογένεια είχε ως *κύριο* τον πατέρα της ή τον κληρονόμο του. Αν ο *κύριος* μιας γυναίκας επρόκειτο να ταξιδέψει και να λείψει για μεγάλο χρονικό διάστημα από την πόλη, μπορούσε να διορίσει άλλον ως *κύριο* της συζύγου του για το διάστημα της απουσίας του. Στην Αθήνα μια γυναίκα φαίνεται ότι δεν μπορούσε να είναι ποτέ ανεξάρτητη, δηλαδή χωρίς κανένα *κύριο*. Μόνο μια γυναίκα-μέτοικος που δεν είχε συγγενείς στην Αθήνα μπορούσε να είναι κύριος του εαυτού της, ήταν όμως υποχρεωμένη να έχει έναν *προστάτη*, όπως και κάθε μέτοικος, που την αντιπροσώπευε στις νομικές υποθέσεις της.

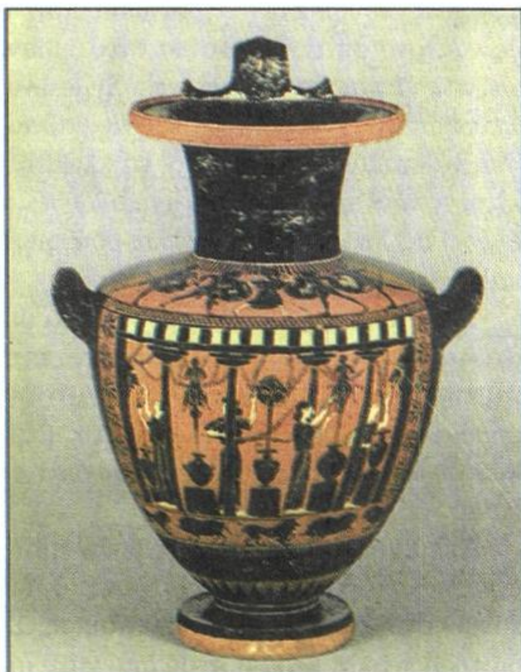
Η ζωή των ελεύθερων γυναικών

Η ανατροφή. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων αλλά και στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, αγόρια και κορίτσια μεγάλωναν με τους ίδιους όρους μέσα στην οικογένεια, μέχρι την ηλικία των επτά χρόνων. Ενώ όμως μετά απ' αυτό το χρονικό όριο η εκπαίδευση των αγοριών γινόταν συστηματικά, την αγωγή των κοριτσιών αναλάμβαναν οι μητέρες τους, μέσα στο σπίτι. Εκτός από τη στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή, τα κορίτσια μάθαιναν συστηματικά να υφαίνουν, να πλένουν, να κεντούν, να μαγειρεύουν και να διευθύνουν το

νοικοκυριό με αυστηρότητα απέναντι στις δούλες. Ένα τέτοιο σύστημα αγωγής των κοριτσιών αποσκοπούσε στην προετοιμασία τους για τα καθήκοντα της συζύγου-οικονόμου του σπιτιού, που επρόκειτο να αναλάβουν αργότερα. Σε ελάχιστες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως στη Σπάρτη, η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν διέφερε απ' αυτή των αγοριών. Οι νεαρές Σπαρτιάτισσες γυμνάζονταν μαζί με τα αγόρια, και μάλιστα τα συναγωνίζονταν στο ακόντιο και στο δίσκο, και εμφανίζονταν γυμνές, όπως κι' αυτά, στις θρησκευτικές τελετές. Σύμφωνα με τη νομοθεσία του Λυκούργου η ενασχόληση με τις δουλειές του σπιτιού δεν έπρεπε να είναι έργο των γυναικών της Σπάρτης, αφού και οι δούλοι μπορούσαν να τις κάνουν. Το σπουδαιότερο έργο για τις Σπαρτιάτισσες ήταν να φέρνουν στον κόσμο γερά παιδιά, και γι' αυτό η σωματική άσκηση ήταν απαραίτητη.

Αρχαϊκή λήκυθος (6ος π.Χ. αιώνας, Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Υόρκης). Η επεξεργασία και η ύφανση του μαλλιού, η ρόκα και ο αργαλειός δένονται με την καθημερινή ζωή των κοριτσιών, ενώ τα αγόρια εκπαιδεύονται στις παλαίστρες και τα σχολεία.

Αττική υδρία (520 - 510 π.Χ., Βρετανικό μουσείο). Εικονίζονται γυναίκες να παίρνουν νερό από κρήνες. Από τις ασχολίες της έγγαμης ζωής των γυναικών.

Η έγγαμη ζωή. Αν οι γυναίκες στην ομηρική εποχή είχαν κάποιες ελευθερίες, μέχρι το σημείο να παίρνουν το λόγο δημόσια, στην Ελλάδα της κλασικής περιόδου τα δικαιώματα των γυναικών ήταν εξαιρετικά περιορισμένα. Οι παντρεμένες γυναίκες όφειλαν να παραμένουν μέσα στο σπίτι, όπου τους είχε παραχωρηθεί ειδικός χώρος, ο γυναικωνίτης. Παρά τις μικρές διαφορές που μπορεί να υπήρχαν ανάμεσα σε διάφορες πόλεις-κράτη, στις αγροτικές και αστικές περιοχές, στα ανώτερα και κατώτερα στρώματα, το γεγονός ότι οι γυναίκες παρέμεναν στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής είναι αναμφισβήτητο. Ήταν προορισμένες να εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή, χωρίς να τους αναγνωρίζεται κανένα ουσιαστικό δικαίωμα στη ζωή της πόλης[8]. Οι δουλειές του σπιτιού και η ανατροφή των παιδιών αποτελούσαν τις βασικές καθημερινές ασχολίες τους. Στην περίπτωση που υπήρχαν δούλες στο σπίτι, η γυναίκα αναλάμβανε να τις καθοδηγεί και να τις ελέγχει. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, η γυναίκα πρέπει να επιθεωρεί τις δούλες, να ανατρέφει τα παιδιά, να ετοιμάζει το φαγητό, να κλώθει, να γνέθει και να υφαίνει στον αργαλειό, ή τουλάχιστον να παρακολουθεί αν γίνονται αυτές οι εργασίες. Στις αγροτικές περιοχές οι γυναίκες βοηθούσαν κατά κανόνα το σύζυγό τους στην καλλιέργεια της γης.

8. Το παράπονο της γυναίκας

ΜΗΔΕΙΑ: Απ' όλα όσα έχουνε ψυχή και γνώση,
το πλάσμα το πιο άθλιο, είμαστ' εμείς, γυναίκες.
Χρυσάφι δίνουμε να βρούμε άντρα,
για να τον κάνουμε ύστερα αφέντη του κορμιού μας...
Ο άντρας μόλις βαρεθεί το σπίτι,
έξω θα βγει στην αγορά, τη βόλτα του να κάνει.
Όμως εμείς μονάχες μας κλεισμένες,
σε μια ψυχή τα μάτια μας τάχουμε καρφωμένα.
Λένε πως ζούμε ακίνδυνα στο σπίτι,
όταν αυτοί στον κίνδυνο τραβάνε, του πολέμου.
Κάλλιο στη μάχη τρεις φορές να πάω,
παρά οι πόνοι, μια φορά, να μούρθουνε της γέννας.

Ευριπίδης, Μήδεια, 230-251.

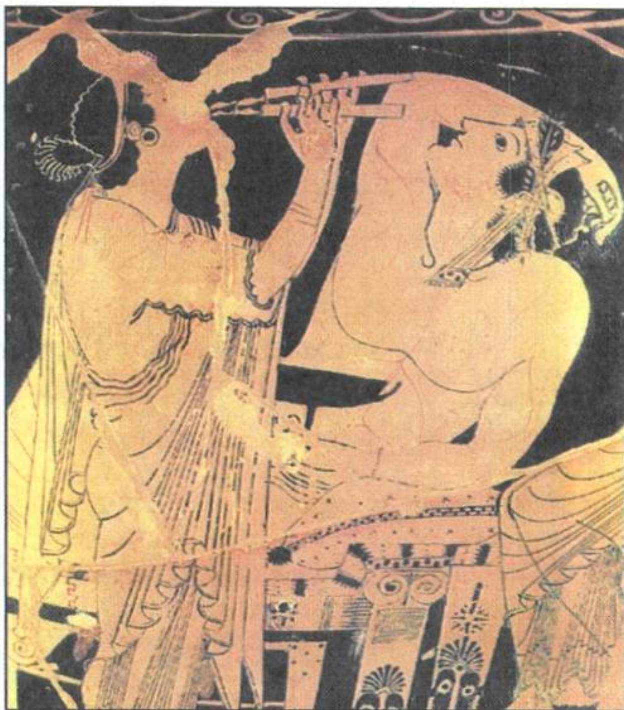
Στις πόλεις, η έξοδος από το σπίτι μιας γυναίκας που ανήκε στα μεσαία ή ανώτερα στρώματα, ήταν φαινόμενο σχετικά ασυνήθιστο, που σε κάθε περίπτωση γινόταν με τη συνοδεία τουλάχιστον μιας υπηρέτριας. Στο σπίτι η παρουσία του άνδρα στη διάρκεια της μέρας ήταν σπάνια. Η φροντίδα για το φαγητό και τις άλλες ανάγκες του σπιτιού έμενε σχεδόν αποκλειστικά στη γυναίκα.

Στη Σπάρτη η ζωή των ανδρών στο στρατώνα και στα πεδία των μαχών δεν ευνοούσε τις συζυγικές σχέσεις ούτε όμως και την τήρηση αυστηρών κανόνων στον περιορισμό της γυναίκας. Στη σπαρτιατική κοινωνία η γυναίκα διατήρησε ίσως περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική περιοχή τη θέση που εί-

χε στην ομηρική κοινωνία και τα προνόμια που επιβίωσαν από την παλαιότερη μητριαρχική κοινωνική οργάνωση. Ο Πλούταρχος παρουσιάζει τις Σπαρτιάτισσες τολμηρές, αρρενωπές και καθόλου υποταγμένες στους συζύγους τους, να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή και να μιλούν ελεύθερα, ακόμα και για σοβαρά ζητήματα.

Δούλες, παλλακίδες και εταίρες

Στο βασικό καθήκον της διαχείρισης του σπιτιού, που απασχολούσε καθημερινά τη σύζυγο, οι δούλες πρόσφεραν αδιαμαρτύρητα τη βοήθειά τους, εκτελώντας συγκεκριμένες εργασίες η κάθε μία. Ιδιαίτερα καθήκοντα μέσα στο σπίτι ασκούσε η οικονόμος, που συνήθως ήταν μεγαλύτερης ηλικίας και έμπιστη δούλη, ενώ υπήρχαν περιπτώσεις που περιστασιακά φιλοξενούνταν και άλλες γυναίκες, οι οποίες ασκούσαν επαγγέλματα όπως αυτό της τροφού ή της μαίας. Οι παλλακίδες ήταν συνήθως δούλες από τις οποίες ο σύζυγος απαιτούσε την ίδια συζυγική πίστη που απαιτούσε και από τη νόμιμη σύζυγό του. Τα παιδιά που προέρχονταν απ' αυτές τις σχέσεις δεν μπορούσαν να αναγνωρισθούν ως νόμιμα, με πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ωστόσο όμως είχαν κάποια δικαιώματα στην πατρική κληρονομιά. Η οργάνωση της οικογενειακής ζωής με τέτοιους όρους, όπου συνυπήρχαν κάτω από την ίδια στέγη οι παλλακίδες και η νόμιμη σύζυγος, φαίνεται ότι γινόταν αποδεκτή από τις γυναίκες χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις, ως απόλυτα φυσική.

Λεπτομέρεια από αττική στάμνο. (510 π.Χ., Βασιλικό Μουσείο Βρυξελλών). Εικονίζεται σκηνή συμποσίου, όπου έπαιρναν μέρος μόνο εταίρες και όχι νόμιμες σύζυγοι.

Οι εταίρες χρησίμευαν ως συντροφιά των ανδρών στις καθημερινές τους συναναστροφές και στα συμπόσια, από τη στιγμή που οι νόμιμες σύζυγοι έμεναν περιορισμένες στο σπίτι. Η σωματική και πνευματική επαφή με τις εταίρες εξυπηρετούσε ίσως πιο εκλεκτικές ανάγκες των αρχαίων Ελλήνων, γι' αυτό και πολλές εταίρες έχουν συνδέσει το όνομά τους με σημαντικούς άνδρες της αρχαιότητας. Η Ασπασία, διάσημη εταίρα της αρχαιότητας, άσκησε μεγάλη επιρροή στον Περικλή, τον πιο φημισμένο ίσως πολιτικό άνδρα της αρχαίας Ελλάδας, και η Φρύνη στον Πραξιτέλη, έναν από τους σημαντικότερους γλύπτες της κλασικής εποχής[9].

9. Η ελευθερία των εταιρών

Η εταίρα είναι γυναίκα του "έξω" που συμμετέχει στα συμπόσια, διαχειρίζεται χρήματα, μιλάει στους άνδρες ως όμοια προς όμοιο, δεν αποτελεί πρόσωπο στο περιθώριο της κοινωνίας της πόλης. Η εταίρα ενσαρκώνει την αντιστροφή των αξιών της πόλης, την ελεύθερη και ανεξάρτητη γυναίκα στα λόγια και τη συμπεριφορά της. ... Αυτό συμβαίνει τόσο πιο πολύ, όσο διαθέτει πλούτη, θεμέλιο σε τελευταία ανάλυση της ελευθερίας της.

C. Mossé, Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, σ. 83.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Λαμβάνοντας υπόψη και όσα έχουν αναφερθεί περί "εκτημόρων" σε προηγούμενο κεφάλαιο, να δικαιολογήσετε το χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας ως ανδροκρατικής.

2. Να συγκρίνετε τα έθιμα του γάμου στην αρχαία Ελλάδα μ' αυτά της σύγχρονης και να συζητήσετε τις ομοιότητες και διαφορές τους.

3. Να εντοπίσετε τις διαφορές στη ζωή της γυναίκας στην αθηναϊκή και σπαρτιατική κοινωνία και να τις αιτιολογήσετε.

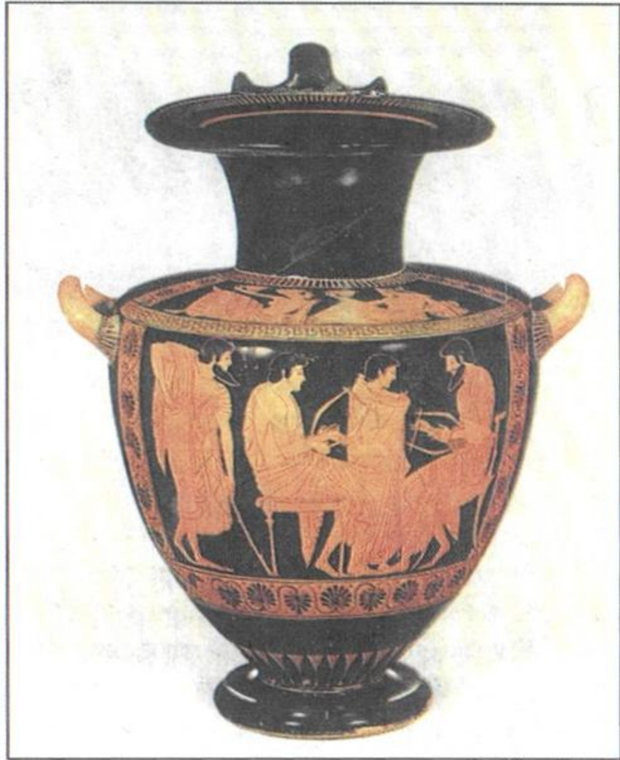
4. Να σχολιάσετε τις απόψεις του Αριστοτέλη (παράθεμα 5) για τον έλεγχο των γεννήσεων.

5. Να συζητήσετε την άποψη της C. Mosse για την ελευθερία των εταιρών (παράθεμα αρ. 9), λαμβάνοντας υπόψη και τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Οι ρίζες της ελληνικής εκπαίδευσης

Οι αρχές της εκπαιδευτικής παράδοσης που διαμορφώνεται στην Ελλάδα της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου ανάγονται στην **ομηρική εποχή**. Στην αριστοκρατική κοινωνία που περιγράφει ο Όμηρος καταγράφονται δραστηριότητες, οι οποίες θα αποτελέσουν κύρια στοιχεία της εκπαίδευσης, όπως διαμορφώθηκε στις μεταγενέστερες περιόδους της ιστορίας του Ελληνισμού. Πρόκειται για τη μουσική, τους αθλητικούς αγώνες και την ικανότητα στο χειρισμό του λόγου. Ο Αχιλλέας, μετά τη σύγκρουσή του με τον Αγαμέμνονα, αποτραβηγμένος στη σκηνή του τραγουδά συνοδευόμενος από τη φόρμιγγα. Οι Αχαιοί, για να τιμήσουν τον Πάτροκλο, οργανώνουν μετά το θάνατό του αθλητικούς αγώνες και ο Όμηρος περιγράφει την πυγμαχία (αγώνισμα αγαπητό και στους Μινωίτες), την πάλη, το τρέξιμο, την τοξοβολία και το κατεξοχήν αριστοκρατικό αγώνισμα, την αρματοδρομία. Οι ομηρικοί ήρωες δεν είναι μόνο σκληροί πολεμιστές. Οι δραστηριότητες και η συμπεριφορά τους αντανακλούν ένα αξιόλογο πολιτιστικό επίπεδο, που εκδηλώνεται με πολλούς τρόπους σε ποικίλες εκφάνσεις της ζωής, π.χ. απέναντι στις γυναίκες ή στους αντιπάλους.

Μάθημα μουσικής (παράσταση από αττική υδρία, 510 π.Χ., Αρχ. Μουσ. Μονάχου). Η μουσική αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής εκπαίδευσης από την ομηρική μέχρι την ελληνιστική εποχή.

Δύο είναι **τα δομικά στοιχεία** της παιδείας των ευγενών, σύμφωνα με την περιγραφή του Ομήρου: το πνευματικό-καλλιτεχνικό και το αθλητικό-πολεμι-

Σκηνή αρματοδρομίας από αττικό αγγείο (5ος αι. π. Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Η αρματοδρομία είναι το κατεξοχήν αριστοκρατικό αγώνισμα, που διατηρείται και στο πρόγραμμα των ολυμπιακών αγώνων.

κό. Ο σοφός κένταυρος Χείρων, δάσκαλος του Αχιλλέα, θα τον διδάξει τον αθλητισμό, το κυνήγι, την ιππασία, το ακόντιο, τη λύρα και ακόμα τη χειρουργική και τη φαρμακευτική. Ένας άλλος δάσκαλος του Αχιλλέα, ο Φοίνιξ, ίσως η ιστορική εκδοχή του Χείρωνα, θα μας παρουσιάσει τη δική του συμβολή στη διαπαιδαγώγηση του ήρωα. Είναι αυτός που τον κατέστησε ικανό στο λόγο, αλλά και στη δράση, "*μύθων τε ρητῆρα, πρηκτῆρα τε ἔργων*", ρήτορα δηλαδή και πολεμιστή.

Το ιδεώδες των ομηρικών ηρώων είναι μια ηρωική ηθική, ηθική της τιμής, η οποία τους ωθεί σε μεγάλα έργα και συμπυκνώνεται στους λόγους του Ιππολόχου στο γιο του Γλαύκο: "*αἰέν ἀριστεύειν και ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*", να είσαι πάντα ο άριστος και να ξεπερνάς τους άλλους. Αυτή η ηθική του έρωτα προς τη δόξα, την ατομική διάκριση και την αρετή, δίνει το νόημα στη ζωή και αποτελεί το βασικό παιδευτικό στοιχείο των ομηρικών επών[1].

1. Το ιδεώδες της ομηρικής παιδείας

Αυτή τη ζωή την τόσο σύντομη, που το πεπρωμένο των μαχητών την κάνει πιο αβέβαιη, οι ήρωές μας την αγαπούν με πάθος. Και εντούτοις αυτή η τόσο πολύτιμη ζωή δεν είναι στα μάτια τους η υπέρτατη αξία. Είναι έτοιμοι να τη θυσιάσουν για κάτι πιο υψηλό. Αυτή είναι η ομηρική ηθική της τιμής Η ιδανική αξία για την οποία η ζωή θυσιάζεται είναι η αρετή. Ο ομηρικός ήρωας ζει και πεθαίνει για να ενσαρκώσει με τη συμπεριφορά του ένα ιδανικό, μια ποιότητα της ύπαρξης που συμβολίζει αυτή η λέξη, η αρετή. Συνεπώς η δόξα, η φήμη που κατακτάται από το συναγωνισμό με τους άξιους είναι το μέτρο, για την αντικειμενική αναγνώριση της αξίας. ... Στον Όμηρο οι αρχαίοι βρήκαν με ενθουσιασμό ότι η ουσία της ύπαρξης βρίσκεται στον αθλητικό συναγωνισμό, αυτό το αγωνιστικό ιδεώδες της ζωής.

H. Marrou, Histoire de l' education dans l' antiquité, 1, p. 36.

Η εκπαίδευση της ομηρικής εποχής αντανακλά τις αξίες που η συγκεκριμένη κοινωνία υιοθετεί. Ο περιορισμός της στους ευγενείς υποδηλώνει ότι είναι σύστοιχη με την κοινωνική δομή: παιδεία αριστοκρατική σε μια κοινωνία καθαρά αριστοκρατική.

Η Σπαρτιατική εκπαίδευση

Η πορεία της σπαρτιατικής εκπαίδευσης. Η Σπάρτη της αρχαϊκής εποχής, από τον 8ο μέχρι περίπου τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., είναι κέντρο πολιτισμού, όπως φανερώνουν τόσο τα αρχαιολογικά ευρήματα (ναός της Ορθίας Αρτέμιδος) όσο και οι φιλολογικές μαρτυρίες (αποσπάσματα των λυρικών ποιητών Αλκμάνος και Τυρταίου). Η πολιτιστική αυτή ακμή συνδέεται ως ένα βαθμό με την αγωγή των νέων, στοιχεία της οποίας αποτελούν ο αθλητισμός και η μουσική. Η άνθηση του αθλητισμού αποδεικνύεται από τον αριθμό των Σπαρτιατών που καταγράφονται ως νικητές σε ολυμπιάδες. Από το 720 έως το 576 π.Χ., σε σύνολο 81 γνωστών νικητών των Ολυμπιακών αγώνων, οι 46 είναι Σπαρτιάτες. Η αθλητική αγωγή, τουλάχιστον από το πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ., δεν περιορίζεται μόνο στους νέους, αλλά επεκτείνεται και στις νέες Σπαρτιάτισσες.

Σ' **ολόκληρο τον 7ο και στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.** η Σπάρτη είναι η μουσική πρωτεύουσα της Ελλάδας. Η παρουσία στην πόλη μεγάλων μουσικών και ποιητών (Τέρπανδρος, Θαλήτας, Αλκμάν, Τυρταίος) και η σύνδεση της μουσικής-χορικής καλλιτεχνικής έκφρασης που λαμπρύνει τις θεσμοποιημένες συλλογικές εορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν των θεών της πόλης (Υακίνθεια, Κάρνεια, Γυμνοπαιδιές) αποδεικνύουν ότι στη Σπάρτη υπάρχει ένα κοινό το οποίο ενδιαφέρεται για τη μουσική. Οι μεγάλοι δάσκαλοι έρχονται να τη διδάξουν. Το κύριο ωστόσο στοιχείο της αγωγής στη Σπάρτη της αρχαϊκής εποχής και σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο είναι η στρατιωτική εκπαίδευση. Ο Τυρταίος (7ος αιώνας π.Χ.) στις ελεγείες του θα εξυμνήσει τη στρατιωτική αρετή, την οποία θεωρεί ως το ύψιστο ιδεώδες για τον άνθρωπο. Το ιδεώδες αυτό έχει διαφορετικό περιεχόμενο σε σύγκριση με την ομηρική εποχή και σχετίζεται με τη δημιουργία της οπλιτικής φάλαγγας και την αλλαγή στη στρατιωτική τακτική. Με τη νέα τακτική η νίκη είναι αποτέλεσμα όχι της ατομικής ανδραγαθίας αλλά της συλλογικής δράσης[2]. Οι νέες αυτές αντιλήψεις αντανακλώνται στην εκπαίδευση των νέων, οι οποίοι πρέπει

2. Η εμφάνιση του συλλογικού πνεύματος

(Στην οπλιτική φάλαγγα) προέχει το σύνολο και όχι το άτομο και εκείνο που έχει κυρίως σημασία είναι να κρατούν οι οπλίτες τη θέση τους στη γραμμή, να ορμούν με ένα βήμα εναντίον του εχθρού, να μάχονται με τις ασπίδες ενωμένες και να εκτελούν όλους τους στρατιωτικούς ελιγμούς σαν ένας άνθρωπος. Ο αυλητής που υπάρχει στην παράσταση της οινοχόης Chigi αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της ρυθμικής κίνησης των στρατιωτών, εκφράζοντας, θα έλεγε κανείς, τη σωφροσύνη, δηλαδή την αυτοκυριαρχία, σε αντίθεση με τη λύσσα, τη μανία που κυριαρχούσε στη μάχη κατά την ομηρική εποχή.

C. Mossé, Η αρχαϊκή Ελλάδα, σ. 159-160.

πλέον να είναι έτοιμοι να υπηρετήσουν το σύνολο, δηλαδή την πόλη τους. Αυτό θα γίνει η κύρια επιδίωξη της εκπαίδευσης.

Από **τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.** περίπου, η Σπάρτη αναδιπλώνεται σε κατεξοχήν συντηρητικές θέσεις και γίνεται μια "κλειστή" κοινωνία. Το καθαρά αθλητικό και καλλιτεχνικό στοιχείο στην αγωγή υποτάσσονται στο κύριο αίτημα που είναι η απόκτηση της πολεμικής αρετής με επίπονη άσκηση και σκληραγωγία. Οι νέοι πρέπει να είναι ικανοί να περιφρουρήσουν το κοινωνικοπολιτικό σύστημα και την ακεραιότητα του σπαρτιατικού κράτους, το οποίο αναλαμβάνει ολοκληρωτικά πλέον την ευθύνη για την αγωγή.

Δομή και περιεχόμενο της σπαρτιατικής εκπαίδευσης. Η αγωγή των Σπαρτιατών αρχίζει στο 7ο έτος της ηλικίας τους και διαρκεί μέχρι το 20ό, έχει συλλογικό χαρακτήρα και βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο ειδικού αξιωματούχου, του παιδονόμου. Μέχρι το 20ό έτος εντάσσονται σε ομάδες *(ἀγέλαι, βοῦαι)* και ασκούνται στην πειθαρχία και στην ανάπτυξη συλλογικού πνεύματος, υπό τη διοίκηση των ικανοτέρων[3]. Από το 12ο έτος εγκαταλείπουν την οικογένεια και ζουν σε στρατώνες διατρεφόμενοι με λιτότητα, υποκείμενοι σε συνεχή σκληρή εκπαίδευση και υφιστάμενοι δοκιμασίες, όπως μαστιγώσεις, που ενισχύουν την αντοχή και τη στρατιωτική τους ικανότητα.

Σε αντίθεση με το ενδιαφέρον για τη στρατιωτική αγωγή, η πρόνοια για την πνευματική καλλιέργεια αφορά μόνο τα στοιχειώδη, δηλαδή την εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής. Η παλαιά μουσική αγωγή διατηρείται, ως ένα βαθμό, προσαρμοσμένη όμως στους σκοπούς της νέας αγωγής, δηλαδή στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και στην τόνωση της μαχητικής ικανότητας. Η μουσική συνοδεύει το βήμα των στρατιωτών και υπό τους ήχους του αυλού η τρομερή σπαρτιατική φάλαγγα προχωρεί στην επίθεση.

Ανάλογη είναι και η αγωγή των κοριτσιών. Η γυμναστική και οι αθλητικές δραστηριότητες

3. Οι σκοποί της σπαρτιατικής αγωγής

Ο Λυκούργος δεν όρισε για τα παιδιά δασκάλους αγορασμένους ή έμμισθους, ούτε μπορούσε ο καθένας να μορφώνει το γιο του όπως ήθελε, αλλά τους έπαιρνε όλους ο ίδιος αμέσως μόλις γίνονταν εφτά χρονών και τους κατάτασσε σε "αγέλες" και συνταιριάζοντάς τους συντροφικά, τους συνήθιζε να παίζουν και να περνούν τον καιρό τους ομαδικά. ... Γράμματα μάθαιναν όσα τους ήταν αναγκαία. Η υπόλοιπη αγωγή τους σκοπό είχε να τους μάθει να κυβερνιούνται καλά, να υπομένουν τους κόπους και να νικούν στις μάχες. Γι' αυτό και όσο προχωρούσαν στην ηλικία, τόσο δυσκόλευαν την άσκησή τους κουρεύοντάς τους σύρριζα και μαθαίνοντάς τους να βαδίζουν συνήθως ανυπόδητοι και να παίζουν γυμνοί. ... Η μουσική είχε κάτι που ξεσήκωνε το θυμικό και προκαλούσε ορμή και ενθουσιασμό γεμάτο δράση, και τα λόγια ήταν αφελή και απλά για πράγματα σοβαρά και ηθοπλαστικά.

Πλούταρχος, Λυκούργος, 16, 20.

αποτελούν το κύριο μέρος της αγωγής τους, ενώ η μουσική, ο χορός και το τραγούδι έρχονται σε δεύτερη μοίρα.

Το ιδεώδες της σπαρτιατικής εκπαίδευσης είναι να δημιουργήσει πολίτες με τέλεια στρατιωτική κατάρτιση, απόλυτα προσηλωμένους στην ιδέα της πατρίδας, στα κελεύσματα της οποίας πρέπει να υποτάσσονται μέχρι την υπέρτατη θυσία. Η Σπάρτη δεν αποβλέπει στον ήρωα, αλλά επιδιώκει να δημιουργήσει μια πόλη ηρώων. Υπηρετώντας τις ανάγκες της συγκεκριμένης κοινωνίας, η εκπαίδευση της Σπάρτης επιδιώκει να διαπλάσει έναν ενιαίο τύπο πολιτών που χαρακτηρίζονται από απόλυτη ομοιομορφία.

Η Αθηναϊκή εκπαίδευση

Ο χαρακτήρας και η εξέλιξη της αθηναϊκής εκπαίδευσης. Ενώ στη Σπάρτη η αγωγή των νέων προσαρμόζεται αποκλειστικά στο ιδεώδες της δημιουργίας πολεμιστών, απόλυτα αφοσιωμένων στην υπηρεσία του μεγαλείου της πατρίδας τους, και μένει ανεξέλικτη, στην Αθήνα ακολουθεί μια εξελικτική πορεία. Παράλληλα με την καλλιέργεια του πατριωτικού φρονήματος, η αθηναϊκή εκπαίδευση αποκτά πολυμέρεια και γίνεται πρότυπο για όλη την Ελλάδα, απευθύνεται προς το σύνολο του κοινωνικού σώματος των ελεύθερων πολιτών και, ως ένα βαθμό, παύει πλέον να είναι αποκλειστικό προνόμιο των αριστοκρατών, όπως κατά την ομηρική εποχή.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για εκπαίδευση δεν είναι πλέον δυνατόν να ικανοποιηθεί με το παραδοσιακό αριστοκρατικό καθεστώς του προσωπικού δασκάλου. Κάτω από την κοινωνική αυτή αναγκαιότητα η εκπαίδευση αρχίζει να γίνεται συλλογική και έτσι εμφανίζεται ο θεσμός του σχολείου.

Ο Αριστοφάνης στις "Νεφέλες" του, αναφερόμενος στην εκπαίδευση της γενιάς των μαραθωνομάχων, επικαλείται την αρχαία παιδεία και σημειώνει ότι, με ελαφρό ντύσιμο κάτω από το χιόνι, οι μαθητές πήγαιναν στον κιθαριστή για να παρακολουθήσουν μαθήματα μουσικής. Η *αρχαία* παιδεία του Αριστοφάνη αφορά την πρώτη περίοδο της ιστορίας της αθηναϊκής εκ-

4. Η "αρχαία" παιδεία της Αθήνας

ΔΙΚΑΙΟΣ ΛΟΓΟΣ:

Για τη μόρφωση εγώ θα σας πω την παλιά,
όταν δίδασκα σ' όλους το δίκιο,
κι η ηθική κυβερνούσε την πόλη σα νόμος.
τα παιδιά είχαν χρέος μονάχα ν' ακούν
και δεν έβγαζαν γρυ και σωπαίναν.
Μες τους δρόμους κατόπιν βαδίζαν σεμνά
και πηγαίναν να μάθουν κιθάρα.
Και στερνά σαν πηγαίναν στο γυμναστή,
σταυρωτά με τα πόδια καθόνταν.

Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 961 κ.ε.

παίδευσης, που καλύπτει την αρχαϊκή εποχή μέχρι τα μέσα περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα[4]. Η δεύτερη περίοδος εγκαινιάζεται με την εμφάνιση των σοφιστών και του Σωκράτη. Στη διάρκειά της η αθηναϊκή εκπαίδευση θα αποκτήσει την οριστική της διαμόρφωση με την ίδρυση των φιλοσοφικών σχολών του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Εκπαιδευτικές αλλαγές κατά την κλασική εποχή. Οι εκπαιδευτικές αξίες αρχίζουν να διαφοροποιούνται κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνα. Το πνευματικό-επιστημονικό στοιχείο αποκτά τώρα κυρίαρχη θέση στην εκπαιδευτική δραστηριότητα και την εμπλουτίζει σημαντικά. Παράλληλα μ' αυτό, το αθλητικό στοιχείο συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό μέρος της αγωγής. Είναι αλήθεια ότι το πνευματικό-επιστημονικό στοιχείο εμφανίζεται ως αντικείμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήδη από το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. με την ίδρυση των φιλοσοφικών σχολών του Πυθαγόρα και του Ξενοφάνη στη Μεγάλη Ελλάδα και των ιατρικών σχολών στον Κρότωνα και την Κυρήνη.

Οι σοφιστές, δάσκαλοι ανώτερης παιδείας, θα διδάξουν διαλεκτική, ρητορική καθώς και το σύνολο των επιστημονικών γνώσεων της εποχής[5]. Με τη διδασκαλία τους, την οποία παρέχουν με αμοιβή σε πλούσιους νέους, επιδιώκουν να τους καταστήσουν ικανούς για την άσκηση της εξουσίας και τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων, πράγμα το οποίο προϋποθέτει τη διαμόρφωση καλλιεργημένων και υπεύθυνων πολιτών. Η πολιτική λοιπόν αρετή που αποκτάται με την πνευματική καλλιέργεια αποτελεί για τους φιλόδοξους νέους το παιδευτικό ιδεώδες. Το περιεχόμενο της σοφιστικής διδασκαλίας, καθώς και της διδασκαλίας του αντιπάλου των σοφιστών Σωκράτη, ο οποίος διδάσκει ότι η γνώση κατακτάται με το *λόγο* (λογική) και οδηγεί στην ηθική συμπεριφορά, καθιστά την εκπαίδευση πιο σύνθετη και πιο φιλόδοξη.

5. Οι σοφιστές ως δάσκαλοι

Ο τέλειος σοφιστής οφείλει, όπως καυχώνται στους Πλατωνικούς διαλόγους ότι το κάνουν ο Ιππίας και ο Γοργίας, να είναι ικανός να μιλήσει για όλα και να αντιμετωπίζει οποιονδήποτε σε οποιοδήποτε ζήτημα. Μια τέτοια φιλοδοξία προϋποθέτει μια βαθιά καθολική γνώση, μια γνώση εκτεινόμενη σε όλες τις εξειδικεύσεις, ή για να μιλήσουμε ελληνικά, μια πολυμάθεια.

H. Marrou, Histoire de l' education dans l' antiquité, 1, p. 94.

Από τον 5ο αιώνα π.Χ. η Αθήνα γίνεται το πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο της Ελλάδας. Πέρα από την παραδοσιακή στοιχειώδη παιδεία της γυμναστικής για το σώμα και της μουσικής για την ψυχή, ο Πλάτων θεωρεί απαραίτητη τη διδασκαλία της *αριθμητικής*, της *γεωμετρίας*, της *αστρονομίας* και της *αρμονίας* ως προπαρασκευή για τη διδασκαλία της *φιλοσοφίας* που είναι

η κορωνίδα της εκπαίδευσης[6]. Τα μαθηματικά είναι και για τον Ισοκράτη απαραίτητα ως προπαρασκευαστικό μάθημα, αλλά για τη διδασκαλία της ρητορικής, την οποία θεωρεί ως επιστέγασμα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Τα προπαρασκευαστικά αυτά μαθήματα θα μπορούσαμε να τα θεωρήσουμε ως ένα είδος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία θα συστηματοποιηθεί κατά την ελληνιστική περίοδο.

Το περιεχόμενο και τα ιδεώδη της αθηναϊκής εκπαίδευσης. Μέχρι το 7ο έτος της ηλικίας τους τα παιδιά στην Αθήνα ανατρέφονται στο σπίτι με παραμύθια και παιχνίδια. Από το 7ο έτος αρχίζει για τα αγόρια η σχολική αγωγή, που περιλαμβάνει τρεις κλάδους: τη γυμναστική, τη μουσική και τα γράμματα[7]. Οι μαθητές θα φοιτήσουν πρώτα στο *γραμματιστή*, για να διδαχθούν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Γράφουν με αιχμηρό αντικείμενο σε ξύλινα πινάκια αλειμμένα με κερί ή με μελάνι σε παπύρους. Παράλληλα αποστηθίζουν αποσπάσματα από τον Όμηρο και από άλλους ποιητές όπως τον Ησίοδο και τον Σόλωνα, με σκοπό την ηθική τους καλλιέργεια. Η θέσπιση του νόμου του οστρακισμού (τέλη 6ου π.Χ. αιώνα) αποτελεί ένδειξη ότι το σώμα των Αθηναίων πολιτών, στην πλειονότητά του τουλάχιστον, πρέπει να γνώριζε, κατά την εποχή αυτή, να γράφει. Μετά το γραμματιστή ακολουθεί η φοίτηση στον *κιθαριστή*, ο οποίος θα διδάξει τη μουσική που είναι οργανική (κιθάρα ή αυλός) και φωνητική (τραγούδι) σε στίχους λυρικών ποιητών. Μέρος της καλλιτεχνικής παιδείας αποτελεί και ο χορός που διδάσκεται από χοροδιδασκάλους οι οποίοι με έξοδα του *χορηγού* προετοιμάζουν τους χορούς των νέων για τις εορτές της πόλης.

6. Η αξία των μαθηματικών. Ο Σωκράτης μιλά στον Γλαύκωνα

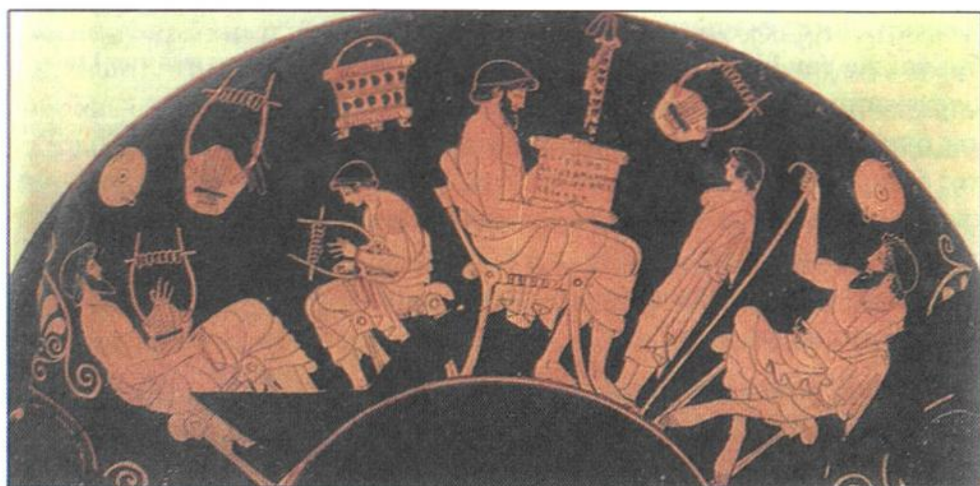
Μα δεν παρατήρησες ακόμα κι ένα άλλο, πως όσοι γεννηθούν με μαθηματικό μυαλό έχουν την ίδια φυσική ικανότητα σε όλα τα μαθήματα και, όσοι έχουν αργοκίνητο μυαλό, όταν καταγίνουν και γυμναστούν μ' αυτή την επιστήμη αποκτά το πνεύμα τους πολύ μεγαλύτερη οξύτητα απ' όση έχουν από τη φύση τους;

Πλάτων, Πολιτεία, 526b.

7. Η βασική εκπαίδευση στην Αθήνα

Μόλις αρχίσει ένα παιδί να καταλαβαίνει τη γλώσσα, και η τροφός, και η μητέρα, και ο παιδαγωγός και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται, πώς θα γίνει το παιδί όσο το δυνατόν καλύτερο. ... Το στέλνουν ύστερα στους δασκάλους και αυτοί φροντίζουν τα παιδιά και, όταν μάθουν γράμματα και καταλαβαίνουν το γραπτό κείμενο, τους δίνουν να διαβάζουν ποιήματα καλών ποιητών και τους αναγκάζουν να τα μαθαίνουν απ' έξω. ... Με τη σειρά τους και οι κιθαριστές, μόλις μάθουν να παίξουν κιθάρα, τους διδάσκουν κι αυτοί ποιήματα άλλων καλών λυρικών ποιητών προσαρμόζοντάς τα στο ρυθμό της κιθάρας. ... Τα στέλνουν ακόμη ύστερα απ' αυτά και στον παιδοτρίβη για να μπορούν με καλύτερο σώμα να υπηρετούν τη χρηστή τους διάνοια και να μην αναγκάζονται να φαίνονται δειλοί στον πόλεμο.

Πλάτων, Πρωταγόρας, 325e, 326 a-c.,

Σκηνή σχολείου από αττική κύλικα (5ος π.Χ. αι., Αρχ. Μουσ. Βερολίνου). Βασικά στοιχεία της αθηναϊκής εκπαίδευσης ήταν η μουσική και τα γράμματα.

Η εκπαίδευση ολοκληρώνεται με την φοίτηση στον *παιδοτρίβη*, δάσκαλο της γυμναστικής που ασκεί τα παιδιά στις παλαίστρες, ενώ οι νέοι ασκούνται στα δημόσια *γυμνάσια* της Ακαδημίας, του Λυκείου και του Κυνοσάργους. Με τη διδασκαλία της γυμναστικής οι νέοι ετοιμάζονται για τους αθλητικούς αγώνες, η νίκη στους οποίους αποτελεί μεγάλη τιμή. Τα σχολεία είναι ιδιωτικά και η αμοιβή των δασκάλων καταβάλλεται από τους γονείς αλλά και από την πολιτεία, για τα παιδιά εκείνων που έπεσαν για την πατρίδα. Όπως είναι φυσικό, σε αντίθεση με τα παιδιά των φτωχών οικογενειών, τα παιδιά πλούσιων γονέων έχουν τη δυνατότητα να συνεχίζουν τις σπουδές τους σε ανώτερο επίπεδο και για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η αρχαία αθηναϊκή εκπαίδευση έχει ως βασικά της στοιχεία τη γυμναστική και τη μουσική και το περιεχόμενό της συνεπώς είναι περισσότερο αθλητικό και καλλιτεχνικό, παρά πνευματικό. Το ιδεώδες της παιδείας αυτής είναι να καταστούν οι νέοι *καλοί κἀγαθοί.* Να ασκήσουν δηλαδή το σώμα τους, ώστε να αποκτήσει ευρωστία και σωματική ωραιότητα (καλοί), και την ψυχή τους με τη μουσική και την ποίηση, ώστε να γίνουν ενάρετοι (αγαθοί). Πρόκειται για ιδεώδες αθλητικό-ηθικό, που προσιδιάζει μάλλον στους ευγενείς. Οι εκπαιδευτικές εξελίξεις θα διαμορφώσουν το ανθρωπιστικό ιδεώδες της κλασικής παιδείας που συνίσταται στην πνευματική, ηθική, αισθητική και αθλητική καλλιέργεια του ανθρώπου. Οι φιλοσοφικές σχολές του Πλάτωνα στην Ακαδημία, του Αριστοτέλη στο Λύκειο, των Κυνικών στο Κυνόσαργες

και η ρητορική σχολή του Ισοκράτη κοντά στο Λύκειο, αποτελούν ιδρύματα ανώτερης εκπαίδευσης. Ακαδημία και Λύκειο θα επηρεάσουν καταλυτικά την πνευματική πορεία της ανθρωπότητας.

Η Ελληνιστική εκπαίδευση

Ερείπια οικοδομήματος, πιθανόν Γυμνασίου, στην πόλη Σίδη της Παμφυλίας. Τα Γυμνάσια είναι τα κύρια κέντρα εκπαιδευτικής δραστηριότητας κατά την ελληνιστική εποχή.

Ο χαρακτήρας της ελληνιστικής εκπαίδευσης[8]. Η ελληνιστική εκπαίδευση είναι η εκπαίδευση ολόκληρου του ελληνικού κόσμου όπως διαμορφώθηκε με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου. Παντού όπου εγκαθίστανται οι Έλληνες αναπτύσσεται η λειτουργία των εκπαιδευτικών τους θεσμών, δηλαδή σχολεία και γυμνάσια. Ως συνέχεια της αθηναϊκής εκπαίδευσης αποτελεί τη συστηματοποίηση και την τελική της σύνθεση, μέσα στο πλέγμα και κάτω από την επίδραση των νέων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών που διαμορφώνονται. Οι μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές (πολιτιστική ενοποίηση του ευρύτερου χώρου της ανατολικής Μεσογείου, παρακμή των πόλεων-κρατών, δημιουργία μεγάλων κρατικών οντοτήτων) οδηγούν σε χαλάρωση των σχέσεων πολίτη και κράτους. Μέσα στη γενική αστάθεια το άτομο στρέφεται στον εαυτό του, συνειδητοποιεί και διεκδικεί τα δικαιώματά του και την ολοκλήρωσή του. Η εκπαίδευση, λοιπόν, τώρα γίνεται μέσο για πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου και αποκτά σημαντική θέση στις ελληνιστικές κοινωνίες.

8. Η διάδοση της ελληνιστικής εκπαίδευσης

Η ελληνιστική εκπαίδευση ξεπερνά την ελληνιστική εποχή για να επεκταθεί στη ρωμαϊκή περίοδο. Δεν υπήρξε εκπαίδευση ούτε επίσης πολιτισμός αυτόνομος καθαρά ρωμαϊκός: η Ιταλία και ύστερα από εκείνη όλη η εκλατινισμένη Δύση προσαρμόστηκε στον ελληνιστικό πολιτισμό ο οποίος αξίζει να είναι γνωστός με το όνομα που με το σχολαστικισμό τους του έδωσαν οι πολυμαθείς Γερμανοί, δηλαδή της ελληνορωμαϊκής κουλτούρας. Η ρωμαϊκή εκπαίδευση δεν είναι παρά μια προσαρμογή της ελληνιστικής εκπαίδευσης με μέσο έκφρασης τη Λατινική.

H. Marrou, Histoire de l' education dans l' antiquité, 1, p. 148.

Το ιδεώδες της ελληνιστικής εκπαίδευσης είναι το ανθρωπιστικό ιδεώδες της κλασικής εποχής. Ο τύπος του ανθρώπου στον οποίο η εκπαίδευση αποβλέπει είναι ο αυτός που θα συνδυάζει την πνευματική και αισθητική καλλιέργεια με την αθλητική αγωγή και έναν τρόπο ζωής βασισμένο σε κώδικα ηθικών αξιών[9]. Τα σχολικά προγράμματα αποτυπώνουν το ιδεώδες αυτό, που γονιμοποιεί την εκπαίδευση μέχρι σήμερα.

Για τους ανθρώπους της εποχής η παιδεία είναι το πολυτιμότερο από τα αγαθά που μπορεί να αποκτήσει το άτομο[10]. Για τους Έλληνες που βρίσκονται μακριά από το μητροπολιτικό ελληνικό χώρο έχει και έναν άλλο ρόλο: να τους βοηθήσει να διατηρήσουν την ελληνικότητά τους, τα ήθη, τον τρόπο ζωής που ξεχωρίζει τον καλλιεργημένο άνθρωπο από τον αμόρφωτο, τον Έλληνα από τον "βάρβαρο", και παράλληλα να καταλάβουν κάποια αξιόλογη θέση στη διοίκηση τους κράτους.

Η ελληνιστική εκπαίδευση λειτουργεί στα πλαίσια της ελληνιστικής πόλης, στην οποία η κεντρική εξουσία έχει εκχωρήσει σημαντικές αρμοδιότητες. Στα πλαίσια αυτά διαμορφώνεται η οργάνωση των σχολείων (δάσκαλοι, μαθήματα κ.ά.). Τα σχολεία είναι συνήθως ιδιωτικά, αλλά πολλές φορές ευκατάστατοι πολίτες παρέχουν δωρεές για συντήρηση σχολείων στοιχειώδους ή μέσης εκπαίδευσης. Οι δωρητές είναι οι λεγόμενοι *ευεργέται* και τα σχολεία αυτά ελέγχονται από τις αρχές της πόλης.

9. Ανθρωπιστικό ιδεώδες και ηθική καλλιέργεια

Σε ένα, τουλάχιστον, πεδίο αυτή η ανθρωπιστική ανύψωση προς την τέλεια εκπαίδευση θριάμβευσε πάντοτε: εκείνο της ηθικής διαμόρφωσης. Ο κλασικισμός δεν αρκείται να δημιουργήσει έναν εγγράμματο, έναν καλλιτέχνη, ένα σοφό: αναζητεί τον άνθρωπο, δηλαδή πριν από όλα έναν τρόπο ζωής σύμφωνο με έναν ιδεώδη κανόνα. Το παράδειγμά του έχει για μας τους σύγχρονους μια παραδειγματική αξία. ... Ο γραμματικός που εξηγεί τον Όμηρο, ο ρήτορας που διδάσκει να μιλούν ορθά επιμένουν (σε κάθε περίπτωση) στην ηθικοπλαστική αρετή των συγγραφέων ή των ασκήσεων. ... Προ πάντων η κλασική παιδαγωγική ενδιαφέρεται για τον άνθρωπο καθεαυτόν, όχι για τον τεχνικό, τον ειδικό, τον εκπαιδευμένο για ένα ειδικό έργο. Εδώ, ίσως έρχεται σε φανερή αντίθεση με την εκπαίδευση του καιρού μας, που περιορίζεται να διαμορφώσει πριν απ' όλα τους ειδικούς.

H. Marrou, Histoire de l' education dans l' antiquité, 1, p. 328-330.

10. Η αξία της παιδείας

Συνοψίζοντας τώρα θέλω να τονίσω ότι ένα μόνο πρώτο και μεσαίο και ύστερο κεφάλαιο υπάρχει σ' όλα αυτά τα πράγματα: μελετημένη αγωγή και μόρφωση ισορροπημένη. Και ισχυρίζομαι πως είναι αυτά που ενεργούν και οδηγούν στην αρετή και στην ευδαιμονία. Τα άλλα τα αγαθά που υπάρχουν στη ζωή, πρόσκαιρα είναι και μικρά και ανάξια λόγου. Έτσι η ευγενική καταγωγή είναι ωραίο πράγμα βέβαια, μα είναι αγαθό προγονικό. Κι ο πλούτος είναι κάτι τι πολύτιμο, αλλά της τύχης είναι κτήμα. ... Ενώ η παιδεία αντίθετα είναι το μόνο από τα αγαθά που είναι πράγμα θεϊκό κι αθάνατο.

Πλούταρχος, Περί παίδων αγωγής, 8.

Σκηνή αθλητικών δραστηριοτήτων από αττική κύλικα (6ος αι. π.Χ., Μουσείο Βερολίνου). Η αθλητική αγωγή, από τα αρχαϊκά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια, έχει αγωνιστικό χαρακτήρα.

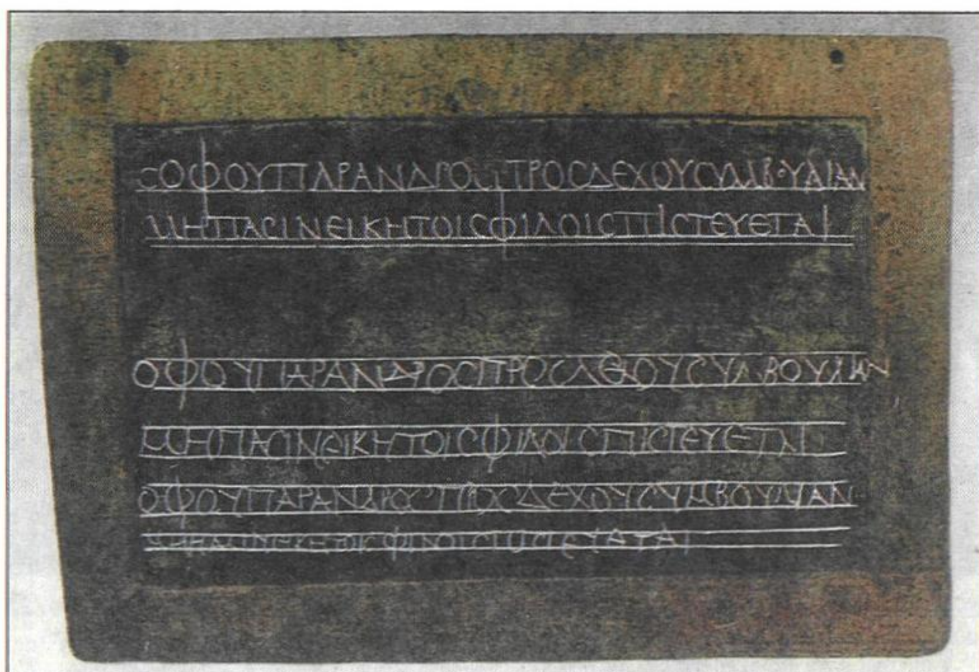
11. Μουσική παιδεία, ηθική καλλιέργεια.

Οι Κρήτες όριζαν να μαθαίνουν τα ελεύθερα παιδιά τούς νόμους με κάποια μελωδία, αφενός για να ψυχαγωγούνται με τη μουσική και να τους συγκρατούν ευκολότερα στη μνήμη τους και αφετέρου, αν καμιά φορά έκαναν κάτι για το οποίο υπήρχε απαγόρευση, να μη δικαιολογούνται ότι το έκαναν από άγνοια. Δεύτερο μάθημα όρισαν να μαθαίνουν τους ύμνους των θεών και τρίτο τα εγκώμια των μεγάλων ανδρών.

Αιλιανός, Ποικίλη Ιστορία, Ζ, 39.

Αθλητική και καλλιτεχνική αγωγή. Από την παλαιά εκπαιδευτική παράδοση παραμένει ως σημαντικό μέρος της εκπαιδευτικής δραστηριότητας η φυσική αγωγή. Όπως και κατά το παρελθόν, η φυσική αγωγή προετοιμάζει το νέο για τους αθλητικούς αγώνες και έχει χαρακτήρα αγωνιστικό. Δάσκαλος είναι ο αρχαίος *παιδοτρίβης*, ο οποίος όμως εκτός από τα διάφορα αθλήματα, γνωρίζει επίσης τους κανόνες υγιεινής και όλες τις κατακτήσεις της ιατρικής σχετικά με την ανάπτυξη του σώματος, όπως και ο γυμναστής, ο δάσκαλος των "επαγγελματιών" αθλητών.

Η μουσική εκπαίδευση ακολουθεί επίσης τα παραδοσιακά πρότυπα[11], δηλαδή τη διδασκαλία της λύρας, του τραγουδιού και του χορού, ενώ η διδασκαλία του αυλού υποχωρεί και σταδιακά εξαφανίζεται. Προοδευτικά όμως η διδασκαλία της μουσικής υποχωρεί, καθώς οι τεχνικές πρόοδοι την καθιστούν μια εξειδικευμένη μάθηση που δεν απευθύνεται πλέον στο σύνολο των μαθητών αλλά σε ορισμένους απ' αυτούς. Η έκρηξη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας στη γλυπτική

Πινάκιο γραφής (των πρώτων αιώνων μ.Χ., Βρετανικό Μουσείο). Ανάλογα πινάκια χρησιμοποιούνται και στην ελληνιστική εποχή. Ο μαθητής έχει αντιγράψει φράση ηθικοδιδακτικού περιεχομένου, που έχει προηγουμένως γράψει υποδειγματικά ο δάσκαλος.

και τη ζωγραφική είναι ο λόγος για τον οποίο εισάγεται στην εκπαίδευση η διδασκαλία του σχεδίου.

Οι βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η συστηματοποίηση της εκπαίδευσης μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις τρεις βαθμίδες της: τη στοιχειώδη, που αντιστοιχεί στην ηλικία των 7-14 ετών, τη μέση, που αντιστοιχεί στην ηλικία των 14-18 ετών και την ανώτερη, που απευθύνεται στους έφηβους και τους νέους.

Σχολεία **στοιχειώδους εκπαίδευσης** υπάρχουν σ' ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο, όπου υπάρχουν εγκαταστάσεις Ελλήνων. Στις καθαρά ελληνικές περιοχές όλα τα παιδιά που ανήκουν στην κατηγορία των ελευθέρων φοιτούν στα σχολεία, ανεξαρτήτως φύλου. Ο δάσκαλός τους ονομάζεται *γραμματιστής* και τα διδάσκει ανάγνωση, γραφή, ορθογραφία και αριθμητική. Στους μαθητές αναθέτει επίσης να αποστηθίζουν αποσπάσματα ποιητών και να τα απαγγέλλουν. Οι μαθητές χρησιμοποιούν βιβλία από πάπυρο και πινάκια από ξύλο, για τις σχολικές εργασίες τους. Η παιδαγωγική είναι αυταρχική και οι σωματικές τιμωρίες συνηθισμένο φαινόμενο.

Στη **μέση εκπαίδευση** σημαντική θέση κατέχουν οι φιλολογικές σπουδές. Το *γραμματιστή* διαδέχεται ο *γραμματικός*, δηλαδή, με σημερινούς όρους, ο φιλόλογος, ειδικευμένος στη διδασκαλία των γραμμάτων. Ο γραμματικός θα διδάξει τη γλώσσα, δηλαδή την αττική διάλεκτο, και την ερμηνεία ποιητικών κειμένων. Για τις ανάγκες της διδασκαλίας οι γραμματικοί δημιουργούν ανθολογίες από τα ποιητικά έργα των κλασικών[12]. Στις ανθολογίες αυτές οφείλουμε τη διάσωση του μεγαλύτερου μέρους της τραγικής ποίησης. Οι φιλολογικές σπουδές είναι μέρος μόνο του προγράμματος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που συμπληρώνεται από την *"εγκύκλιο παιδεία"*, δηλαδή τη γενική μόρφωση, η οποία περιλαμβάνει την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και τη μουσική. Η γυμναστική και ο αθλητισμός είναι αυτονόητο ότι είναι ενταγμένα στο πρόγραμμα τόσο της μέσης όσο και της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

12. Ανθολογίες

Πλησίασε λοιπόν και πάρε όποιο βιβλίο θέλεις από δω. Θα το διαβάσεις έπειτα προσέχοντας πάρα πολύ τους τίτλους του, ατάραχα και ήρεμα. Μέσα υπάρχουν ο Ορφεύς, ο Ησίοδος, τραγωδίες, ο Χοιρίλος, ο Όμηρος, ο Επίχαρμος, συγγράμματα κάθε είδους.

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 4, 164.

Η **ανώτερη εκπαίδευση** αρχίζει με την είσοδο των νέων στην εφηβεία, κατά την οποία, στα πλαίσια του ομώνυμου θεσμού, η πολιτεία αναλαμβάνει την παροχή σ' αυτούς πολιτικής και στρατιωτικής αγωγής, ώστε να καταστούν ικανοί να ανταποκριθούν στα καθήκοντα του πολίτη-στρατιώτη. Με την πάροδο του χρόνου ο θεσμός θα χάσει το στρατιωτικό του περιεχόμενο και θα εξελιχθεί σε θεσμό παροχής αθλητικής, φιλοσοφικής και επιστημονικής παιδείας στους εφήβους. Για τις σπουδές τους οι έφηβοι έχουν ήδη στη διάθεσή τους βιβλιοθήκες. Η περιφημότερη και αξιολογότερη ήταν η βιβλιοθήκη του μουσείου της Αλεξάνδρειας με 700.000 βιβλία στα χρόνια του Ιουλίου Καίσαρα. Η παρεχόμενη στους νέους φιλοσοφική και ρητορική παιδεία μπορεί να θεωρηθεί ως ανώτερη καθώς αποτελεί συνέχεια και επιστέγασμα της *εγκυκλίου* παιδείας και της παιδείας του γραμματικού, πάνω στις οποίες οικοδομείται.

Κέντρα ανώτερης παιδείας. Μεγάλα κέντρα παροχής ανώτερης παιδείας υψηλού επιπέδου είναι η Αθήνα και η Αλεξάνδρεια. Σε ό,τι αφορά την Αθήνα, στις παραδοσιακές σχολές του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Κυνικών των οποίων η λειτουργία συνεχίζεται, προστίθενται από τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα οι σχολές που ίδρυσαν ο Επίκουρος (Κήπος) και ο Ζήνων (Στοά), που άνοιξαν νέους δρόμους στη φιλοσοφική σκέψη. Στην Αλεξάνδρεια το Μουσείο, που θα λειτουργήσει υπό την αιγίδα των Πτολεμαίων, θα συγκεντρώσει

πολλούς από τους σοφούς της εποχής και θα αποτελέσει κέντρο επιστημονικής έρευνας και πιθανότατα εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Σε πολλές περιπτώσεις εφεξής η λέξη μουσείο θα έχει την έννοια του ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Σε ό,τι αφορά τις εφαρμοσμένες επιστήμες πολύ οργανωμένη είναι η ιατρική εκπαίδευση, καθώς η επιστήμη της ιατρικής έχει σημειώσει τεράστιες προόδους. Περίφημες ιατρικές σχολές λειτουργούν στην Αλεξάνδρεια, Έφεσο, Πέργαμο και Κω. Αντιθέτως, δεν μαρτυρούνται σχολές για εκπαίδευση νομικών, μηχανικών κ.λπ. και, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει, η κατάρτιση στους κλάδους αυτούς αποκτάται με την εμπειρία και τη μαθητεία στους ειδικούς. Τέλος, ονομαστές είναι οι γραμματικές και ρητορικές σχολές της Ρόδου που, με την οικονομική της ανάπτυξη, γίνεται και αξιόλογο εκπαιδευτικό κέντρο.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να ερμηνεύσετε τη διαφορά που υπάρχει στα ιδεώδη της εκπαίδευσης της Σπάρτης και της Αθήνας κατά την κλασική εποχή.

2. Να συζητήσετε το ρόλο των σοφιστών στις εκπαιδευτικές εξελίξεις του 5ου π.Χ. αιώνα.

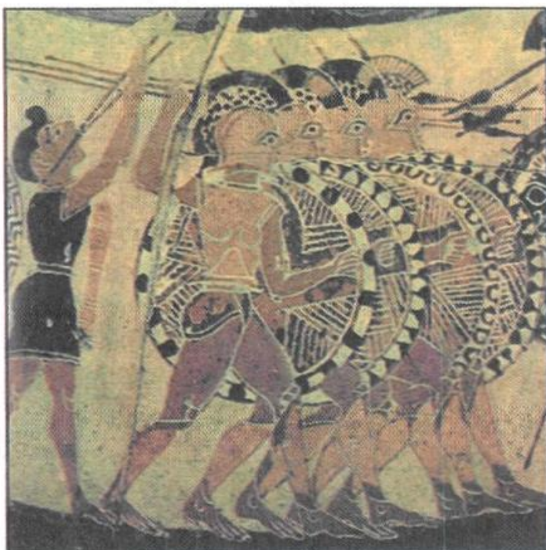
3. Λαμβάνοντας υπόψη την άποψη του Marrou (παράθεμα αρ. 8) να συγκρίνετε τη δομή και το περιεχόμενο της ελληνιστικής και της σύγχρονης εκπαίδευσης.

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ

Η εξέλιξη της στρατιωτικής οργάνωσης

Η εξελικτική πορεία της πολεμικής τέχνης των αρχαίων Ελλήνων συνδέεται άμεσα με την αντίστοιχη κοινωνικοοικονομική και πολιτική κατάσταση των πόλεων-κρατών ή βασιλείων. Στην ιστορία της, με αφετηρία τον 11ο αιώνα π.Χ., μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαδοχικές φάσεις. **Αρχικά** η στρατιωτική δύναμη βρίσκεται συγκεντρωμένη στους ηγεμόνες και τους λίγους εκλεκτούς συντρόφους τους. Αυτοί μετακινούνται με άρματα, αλλά συνήθως μάχονται πεζοί. Οι άτακτοι οπλίτες που τους ακολουθούν παίζουν δευτερεύοντα ρόλο.

Η δεύτερη φάση αρχίζει στα μέσα περίπου του 7ου αιώνα π.Χ. με την εμφάνιση της φάλαγγας των οπλιτών, που συνεπάγεται συλλογική μαχητική προσπάθεια. Ο πόλεμος παύει πια να είναι προνόμιο των εκλεκτών, μια και ο λαός τώρα παίρνει ενεργά μέρος στις μάχες. Οι οπλίτες χωρίζονται σε συντάγματα κατά φυλή (5 στη Σπάρτη, 10 στην Αθήνα) και έχουν ομοιόμορφο οπλισμό. Οι λίγοι ιππείς και οι ελαφρά οπλισμένοι πεζοί συνεπικουρούν τη φάλαγγα, η οποία αποτελεί πλέον τη βασική μονάδα του στρατού. Οι μάχες ακολουθούν κάποιο τελετουργικό και διέπονται από ένα είδος αθλητικού πνεύματος.

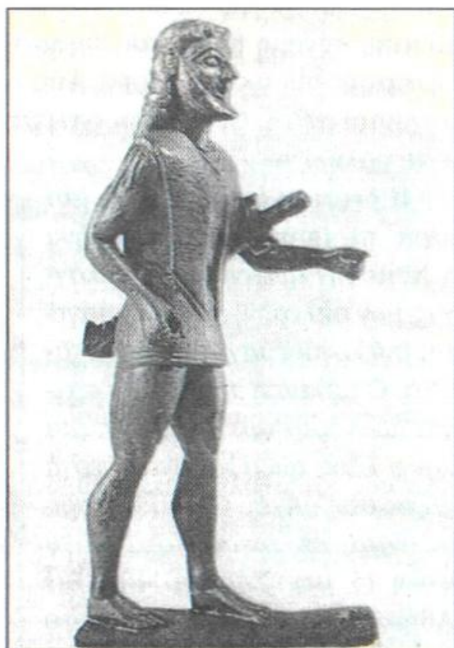
Οπλιτική φάλαγγα από πρωτοκορινθιακό αγγείο (7ος αι. π.Χ., Villa Giulia, Ρώμη). Η εμφάνιση της οπλιτικής φάλαγγας αποτελεί σπουδαία στρατιωτική καινοτομία με σοβαρότατες πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες.

Η τρίτη φάση έρχεται μετά τα Μηδικά. Στην περίοδο αυτή η τεχνική του πολέμου είναι περισσότερο εξελιγμένη. Το ιππικό, οι ψιλοί και το νέο σώμα των πελταστών αναλαμβάνουν ρόλους εξίσου σημαντικούς μ' αυτούς των οπλιτών της φάλαγγας. Παράλληλα αναπτύσσονται νέες τακτικές στην οχύρωση των πόλεων και στους τρόπους πολιορκίας. Η περισσότερο ευέλικτη

μακεδονική φάλαγγα και το βαρύ ιππικό αλλάζουν ουσιαστικά την τακτική του πολέμου. Το παλιό τελετουργικό και ο αθλητικός χαρακτήρας σταδιακά εξαφανίζονται. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. μάλιστα, κάνουν την εμφάνισή τους και στρατεύματα καθαρά μισθοφορικά.

Ο σπαρτιατικός στρατός

Στο σύνολο των κατοίκων της Λακωνικής οι Σπαρτιάτες πολίτες αποτελούσαν μειονότητα. Έμοιαζαν με στρατό στρατοπεδευμένο σε εχθρική χώρα και ήταν υποχρεωμένοι παράλληλα με τους εξωτερικούς εχθρούς να αντιμετωπίζουν και τους εσωτερικούς. Η ιδιαίτερη, κατά συνέπεια, φροντίδα τους για τα στρατιωτικά ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κοινωνική τους συγκρότηση. Ήταν πρώτα στρατιώτες και μετά πολίτες, σε αντίθεση με τους άλλους Έλληνες που ήταν πρώτα πολίτες και μετά στρατιώτες. Η αγωγή των νέων και η ζωή των μεγαλυτέρων προσαρμόζονταν στα πλαίσια αυτά. Όλοι οι άνδρες από τα δεκαοκτώ τους χρόνια έως στα εξήντα βρίσκονταν σε διαρκή πολεμική ετοιμότητα.

Χάλκινο αγαλμάτιο Σπαρτιάτη πολεμιστή (6ος αιώνας π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας). Η Σπάρτη ήταν ατείχιστη. Η άμυνά της στηριζόταν στην άρτια στρατιωτική εκπαίδευση και τη γενναιότητα των πολιτών της.

Αρχηγός του στρατού ήταν ένας από τους δύο βασιλείς, ενώ οι έφοροι ασκούσαν ένα είδος εποπτείας. Το βαρύ πεζικό (οπλίτες) αποτελούσε το κύριο στρατιωτικό σώμα και ήταν χωρισμένο αρχικά σε τρεις μονάδες, όσες δηλαδή και οι παραδοσιακές φυλές, και αργότερα σε πέντε, όσες και οι κώμες της Σπάρτης. Τις διοικούσαν *πολέμαρχοι, λοχαγοί, πεντηκόνταρχοι* και *ενωμοτάρχαι*. Οι στρατιώτες φορούσαν κόκκινο χιτώνα, για να μη φαίνεται το αίμα σε περίπτωση τραυματισμού, και είχαν μακριά μαλλιά, τα οποία συνήθιζαν να χτενίζουν πριν από κάθε μάχη. Ένα επίλεκτο τμήμα 300 ανδρών, οι *ιππείς*, που αποτελούσε τη φρουρά των βασι-

λέων, μόνο κατ' όνομα ήταν ιππείς, μια και πολεμούσαν πεζοί. Κανονικό ιππικό δημιουργήθηκε μόλις το 425 π.Χ. και σταδιακά έφτασε τους 600 ιππείς. Το διοικούσε ο *ιππαρμοστής* και ήταν χωρισμένο σε 6 *μόρας*. Τα σκληρά γυμνάσια, η αυστηρή πειθαρχία και οι τιμωρίες για κάθε παράπτωμα, που κλιμακώνονταν από απλό ραβδισμό έως το θάνατο ή τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων, συνόδευαν τους Σπαρτιάτες στρατιώτες σε όλη τους τη ζωή. Η κατά καιρούς μείωση του αριθμού των *ομοίων* αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα. Συνήθης λύση ήταν η στρατολόγηση περιοίκων και η ένταξή τους σε μονάδες οπλιτών. Αυτό έγινε μετά τον καταστροφικό σεισμό του 464 π.Χ. και τον εξίσου καταστροφικό σε απώλειες Γ΄ μεσσηνιακό πόλεμο. Ο μεγαλύτερος αριθμός οπλιτών που παρέταξε ποτέ η Σπάρτη ήταν το 479 π.Χ. στη μάχη των Πλαταιών (5.000 Σπαρτιάτες, 5.000 περίοικοι και 30.000 ελαφρά οπλισμένοι είλωτες). Βασική μονάδα του σπαρτιατικού στρατού ήταν η *ενωμοτία*, την οποία αποτελούσαν 32 άνδρες που παρατάσσονταν συνήθως σε τετράδες, ώστε είχε βάθος οκτώ ανδρών. Δύο *ενωμοτίαι* συγκροτούσαν μία *πεντηκοστύα*, δύο *πεντηκοστύαι* ένα *λόχο* και τέσσερις *λόχοι* την *μόραν* (512 οπλίτες).

Ο αθηναϊκός στρατός

Ο Αθηναίος από τα 18-20 χρόνια του ως *έφηβος* υπηρετούσε την κανονική του στρατιωτική θητεία, από τα 20-50 ως *οπλίτης ή ιππεύς καταλόγου* έπαιρνε μέρος στις εκστρατείες, όταν η πατρίδα τον καλούσε, και από τα 50-60 ως *πρεσβύτατος*, φρόντιζε μαζί με τους εφήβους και τους μετοίκους την άμυνα της πόλης (εθνοφρουρά). Με άλλα λόγια για 42 χρόνια ήταν στη διάθεση του κράτους. Γυμναζόταν όχι μόνο για να γίνει καλός πολεμιστής αλλά και γιατί θεωρούσε τη γυμναστική κύριο συστατικό του *εὖ ζῆν*, και εκπαιδευόταν για να γίνει καλός πολί-

Αθηναίος οπλίτης (6ου αιώνα π.Χ., Μουσείο Ακρόπολης). Η στρατιωτική εκπαίδευση θεωρείται από τους Αθηναίους συστατικό στοιχείο του "εὖ ζῆν".

της και καλός στρατιώτης ταυτόχρονα. Στην αρχή κάθε αττικού έτους οι έφηβοι γράφονταν ως δημότες στο δήμο του πατέρα τους. Αφού περνούσαν τη γραφειοκρατική διαδικασία πήγαιναν στο ναό της Αγλαύρου Αθηνάς και έδιναν πάνω στο βωμό της το γνωστό όρκο[1]. Μετά τον πρώτο χρόνο περνούσαν από επιθεώρηση, παρελαύνοντας μπροστά στο λαό, ο οποίος και έκρινε κατά πόσο ήταν επιτυχής η εκπαίδευση. Το κράτος παραχωρούσε στον καθένα μια ασπίδα και ένα δόρυ. Με τα εφόδια αυτά άρχιζε το δεύτερο έτος, κατά το οποίο συνήθως φρουρούσαν διάφορα μέρη της Αττικής. Η παραμονή των εφήβων στα απομακρυσμένα φρούρια ήταν διττά ωφέλιμη για τους κατοίκους των γειτονικών δήμων. Από το ένα μέρος έβρισκαν καλούς πελάτες για τα προϊόντα τους και από το άλλο εκπολιτίζονταν από την επαφή τους με φορείς ενός νέου, πρωτόγνωρου ίσως γι' αυτούς, πνεύματος[2].

Η Αθήνα γενικά ως ναυτική δύναμη ποτέ δεν είχε μεγάλο αριθμό στρατιωτών ξηράς. Το 431 π.Χ. μπορούσε να παρατάξει 13.000 πεζούς, 1.000 ιππείς, 1.400 εφήβους, 2.500 παλαίμαχους για τη φύλαξη των συνόρων και 9.500 μέτοικους. Οι οπλίτες ήταν χωρισμένοι σε δέκα μονάδες, όσες δηλαδή και οι αθηναϊκές φυλές, τις οποίες διοικούσαν οι *ταξίαρχοι*, που εκλέγονταν από την εκκλησία του δήμου, και οι *λοχαγοί*. Το γενικό πρόσταγμα από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. είχαν οι *δέκα στρατηγοί*, εκλεγμένοι ένας από κάθε φυλή, για ένα χρόνο. Ο *πολέμαρχος* προέδρευε στα συμβούλιά τους και

1. Ο όρκος των Αθηναίων εφήβων

Δε θα ντροπιάσω τα ιερά όπλα, ούτε θα εγκαταλείψω το σύντροφό μου, με όποιο και αν ταχθώ στη γραμμή. Θα αμυνθώ για τα ιερά και τα όσια και μόνος και μαζί με πολλούς. Και την πατρίδα δεν θα παραδώσω μικρότερη, αλλά μεγαλύτερη και ισχυρότερη από όσο την παραλάβω. Θα σέβομαι τις αποφάσεις των δικαστηρίων, θα πείθομαι και στους κείμενους νόμους και σε όσους άλλους θα αποφασίσει ο λαός ομόφωνα. Και αν κάποιος καταλύει τους νόμους ή δεν πείθεται σ' αυτούς, δεν θα το επιτρέψω και θα αμυνθώ και μόνος και με πολλούς. Και τα πάτρια ιερά θα τιμήσω. Μάρτυρες τούτων ας είναι η Άγλαυρος, ο Ενυάλιος Άρης, ο Ζεύς, η Αυξώ, η Θαλώ και η Ηγεμόνη.

Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 77, 2-12.

2. Η στρατιωτική θητεία στην Αθήνα

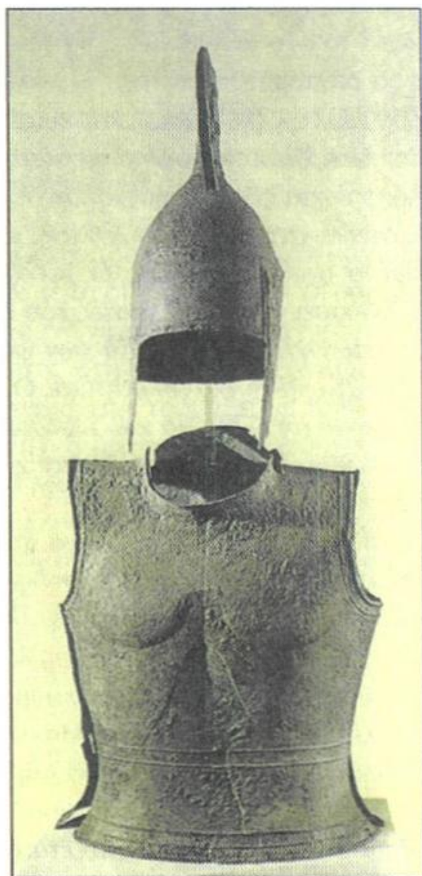
Χειροτονεῖ δέ καί παιδοτρίβας αὐτοῖς δύο καί διδασκάλους οἵτινες ὁπλομαχεῖν καί τοξεύειν καί ἀκοντίζειν καί καταπάλτην ἀφιέναι διδάσκουσιν. Δίδωσι δέ καί εἰς τροφήν τοῖς μέν σωφρονισταῖς δραχμήν α΄ ἑκάστῳ, τοῖς δέ ἐφήβοις τέτταρας ὀβολούς ἑκάστῳ. Τά δέ τῶν φυλετῶν αὐτοῦ λαμβάνων ὁ σωφρονιστής ἕκαστος ἀγοράζει τά ἐπιτήδεια πᾶσιν εἰς τό κοινόν (συσσιτοῦσι γάρ κατά φυλάς) καί τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖται πάντων. Καί τόν μέν πρῶτον ἐνιαυτόν οὕτως διάγουσι. Τόν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τά περί τάς τάξεις καί λαβόντες ἀσπίδα καί δόρυ παρά τῆς πόλεως περιπολοῦσι τήν χώραν καί διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις. Φρουροῦσι δέ τά δύο ἔτη χλαμύδας ἔχοντες καί ἀτελεῖς εἰσι πάντων καί δίκην οὔτε. διδόασιν οὔτε λαμβάνουσιν.

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 42.

ήταν τυπικά αρχιστράτηγος. Καθημερινά πολέμαρχος γινόταν και άλλος στρατηγός. Το πολυπρόσωπο της στρατιωτικής ηγεσίας, το ενιαύσιο της θητείας των στρατηγών και η καθημερινή εναλλαγή τους στην ανώτατη στρατιωτική εξουσία εξηγείται μόνο αν συναρτηθεί με το φόβο και την αποστροφή που ένιωθαν οι Αθηναίοι για την τυραννίδα. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. άρχισε να γίνεται κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των στρατηγών.

Όπλα και στρατιωτικά σώματα

1. Οι οπλίτες (βαρύ πεζικό) της φάλαγγας, που ήταν το κύριο σώμα κάθε στρατού και για τους οποίους έγινε λόγος προηγουμένως, χρησιμοποιούσαν ως αμυντικά όπλα το θώρακα, το κράνος (περικεφαλαία) και την ασπίδα και ως επιθετικά το δόρυ και το ξίφος. Το θώρακα αποτελούσαν δυο πλάκες, κατά κανόνα ορειχάλκινες, που κάλυπταν το στήθος και την πλάτη, και ενώνονταν με διάφορους τρόπους. Η περικεφαλαία στα ομηρικά χρόνια ήταν βαριά και στολισμένη με λοφίο, ενώ στα μετέπειτα χρόνια έγινε πιο ελαφριά. Η ασπίδα ήταν συνήθως στρογγυλή με κυρτή μεταλλική εξωτερική επιφάνεια και διάμετρο γύρω στα 90 εκατοστά. Το δόρυ ήταν ένα ξύλινο κοντάρι γύρω στα δύο μέτρα με μεταλλική αιχμή στη μια ή και στις δύο άκρες. Τέλος, το ξίφος ήταν ένα μακρύ εγχειρίδιο (γύρω στα 60 εκατοστά) με διπλή κόψη.

Θώρακας και περικεφαλαία από τάφο του Άργους ((7ου αιώνα π.Χ., Μουσείο Άργους). Ο βαρύς αμυντικός οπλισμός θα υποστεί αλλαγές σε μεταγενέστερες εποχές.

2. Το ελαφρύ πεζικό (ψιλοί) το αποτελούσαν κυρίως σφενδονήτες, ακοντιστές και τοξότες, που προέρχονταν από τα κατώτερα οικονομικά στρώματα και δεν χρησιμοποιούσαν, συνήθως, αμυντικά όπλα. Αποστολή τους ήταν να καλύπτουν τη φά-

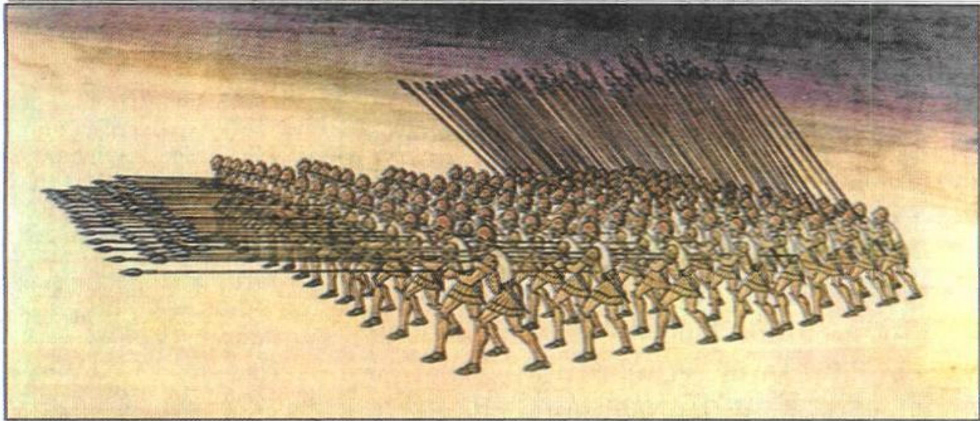
λαγγα των οπλιτών ή να παρενοχλούν από μακριά τον εχθρό. Πριν από την εμφάνιση της φάλαγγας ή σε περιοχές όπου για διάφορους λόγους η ανάπτυξη φάλαγγας ήταν αδύνατη, οι ψιλοί αποτελούσαν βασική δύναμη και σε πολλές περιπτώσεις είχαν αποκτήσει μεγάλη φήμη (π.χ. οι Κρητικοί ως τοξότες, οι Θράκες ως ακοντιστές και οι Ροδίτες ως σφενδονήτες). Σε πολλές περιπτώσεις οι τοξότες πολεμούσαν και έφιπποι (ιπποτοξότες).

3. Το σώμα των πελταστών διαμορφώθηκε ουσιαστικά από τον Αθηναίο στρατηγό Ιφικράτη κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.. Οι πελταστές ήταν ελαφρά οπλισμένοι οπλίτες. Η ασπίδα που κρατούσαν (*πέλτη*) ήταν μικρή και κυρτή. Δεν φορούσαν θώρακα και πολεμούσαν με δόρυ και ξίφος. Ανάλογο σώμα είχαν χρησιμοποιήσει οι Βοιωτοί παλιότερα, στη μάχη του Δηλίου, αλλά με περιορισμένο αριθμό ανδρών. Ο Ιφικράτης θέλησε να συνδυάσει στους πελταστές του τον οπλισμό των οπλιτών και την ευελιξία των ψιλών[3]. Τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά. Ο ίδιος νίκησε με το σώμα αυτό ακόμα και Σπαρτιάτες οπλίτες. Το παράδειγμά του ακολούθησαν και άλλες ελληνικές πόλεις.

4. Η μακεδονική φάλαγγα ήταν επινόηση του Φιλίππου Β΄. Υπήρξε ο σπουδαιότερος νεωτερισμός από την εποχή της εμφάνισης της φάλαγγας των οπλιτών (7ος π.Χ. αιώνας) και οι επιδράσεις της στην ελληνική και παγκόσμια ιστορία είναι πολλές και ποικίλες. Ο Μακεδόνας βασιλιάς, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ιφικράτη, προσπάθησε να ρίξει το βάρος στον επιθετικό οπλισμό των οπλιτών (*πεζεταίρων*) και να ελαφρώσει τον αμυντικό. Έτσι ο θώρακας έπαψε να είναι μεταλλικός, η διάμετρος της ασπίδας περιορίστηκε σε 60 περίπου εκατοστά, ενώ παράλληλα το δόρυ (*σάρισα*) αυξήθηκε σε μήκος δύο ή και τρεις φορές. Η ελαφριά ασπίδα μπορούσε τώρα να κρεμιέται στον αριστερό ώμο των *πεζεταίρων* και έτσι αυτοί είχαν την ευχέρεια να χειρίζονται τη σάρισα και με τα δυο τους χέ-

3. Καινοτομίες του Ιφικράτη
(Ο Ιφικράτης) εγκαινίασε πολλές χρήσιμες καινοτομίες στον πολεμικό τομέα, ιδιαίτερα σε ζητήματα οπλισμού. Οι Έλληνες, για παράδειγμα, χρησιμοποιούσαν μεγάλες ασπίδες, οι οποίες ήταν για το λόγο αυτό δύσχρηστες. Αυτές τις ασπίδες τις κατάργησε και επινόησε άλλες μικρές, σε σχήμα ωοειδές, τις λεγόμενες "πέλτες", με τις οποίες πέτυχε και τους δύο στόχους του, να καλύπτονται δηλαδή αρκετά τα σώματα και να μπορούν οι οπλίτες που τις χρησιμοποιούν να κινούνται με απόλυτη ελευθερία, εξαιτίας του μικρού βάρους τους. Ύστερα από δοκιμές καθιερώθηκαν γιατί ήταν εύχρηστες και οι στρατιώτες που πρώτα ονομάζονταν "οπλίται" από τις βαριές ασπίδες που είχαν, τώρα ονομάστηκαν "πελτασταί". Στο δόρυ και στο ξίφος επέφερε αντίθετες μεταβολές. Αύξησε δηλαδή κατά μισό μήκος τα δόρατα και διπλασίασε το μήκος των ξιφών ... Επίσης, κατασκεύασε στρατιωτικά υποδήματα εύκολα στο δέσιμο και ελαφρά, που έως σήμερα ονομάζονται "ιφικρατίδες".

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 15, 44.

Μακεδονική φάλαγγα (αναπαράσταση). Το κύριο επιθετικό όπλο της μακεδονικής φάλαγγας ήταν η σάρισα που ως καινοτομία επηρέασε τη στρατιωτική τακτική.

ρια. Παρατάσσονταν συνήθως σε 16 ζυγούς. Όταν προχωρούσαν στη μάχη οι οπλίτες των πέντε πρώτων σειρών κρατούσαν με τα δυο τους χέρια τη σάρισα στραμμένη προς τον εχθρό. Έτσι δημιουργούσαν ένα τείχος από αιχμές αδιαπέραστο και τρομακτικό. Ακόμα και ο νικητής στη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.) Αιμίλιος Παύλος, σύμφωνα με τον Πολύβιο, είχε τρομάξει με το θέαμα: "..*μηδέν έωρακέναι φοβερώτερον καί δεινότερον φάλαγγος μακεδονικῆς*.." Με το κινούμενο δάσος και τείχος αιχμών οι Μακεδόνες πλεονεκτούσαν στο πρώτο ιδίως χτύπημα, εφόσον χτυπούσαν πολλοί ζυγοί μαζί και επειδή κρατούσαν σε απόσταση τους αντιπάλους τους, λόγω του μήκους της σάρισας. Δεν επιδίωκαν να τρέξουν με ορμή για να διασπάσουν την εχθρική παράταξη με τα πρώτα χτυπήματα. Στόχος τους ήταν να βρίσκονται σε διαρκή προς τα εμπρός κίνηση και να απωθούν τον εχθρό έως ότου τον υποχρεώσουν σε υποχώρηση. Σε εδάφη ορεινά και ανώμαλα η αποτελεσματικότητα της μακεδονικής, όπως εξάλλου και κάθε άλλης φάλαγγας, ήταν περιορισμένη.

Πόλεμος και θρησκευτική πίστη

Οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να δίνουν θρησκευτική χροιά στις πολεμικές τους επιχειρήσεις. Ο φόβος της ήττας και του θανάτου που τους διακατείχε μόνο με μεταφυσικές προσδοκίες μπορούσε να υπερνικηθεί. Δεν αποφάσιζαν πόλεμο χωρίς να ρωτήσουν κάποιο μαντείο, δεν άρχιζαν τις εχθροπραξίες χωρίς επίσημη κήρυξη του πολέμου (με κήρυκα που θεωρούσαν ιερό πρόσωπο) και δεν ξεκινούσαν από την πόλη τους για εκστρατεία χωρίς να τηρή-

σουν κάποιο καθιερωμένο τελετουργικό. Το γεγονός ότι οι χρησμοί των μαντείων ήταν πολλές φορές ασαφείς, αμφίσημοι ή κατευθυνόμενοι, ώστε και σύγχυση να προκαλούν και να αποπροσανατολίζουν τους ενδιαφερόμενους, μπορεί να έκανε κάποιους ηγέτες δύσπιστους, αλλά κανένας δεν τολμούσε δημόσια να αμφισβητήσει τη βαρύτητά τους. Οι Σπαρτιάτες δεν πρόφτασαν να πολεμήσουν στο Μαραθώνα, γιατί περίμεναν να γίνει πανσέληνος για να ξεκινήσουν από την πόλη τους. Και στις Πλαταιές, όταν οι Πέρσες είχαν ήδη αρχίσει να βαδίζουν εναντίον τους, αυτοί παρέμεναν αδρανείς, περιμένοντας τους *καλούς οιωνούς*, για να αντεπιτεθούν[4]. Οι Αθηναίοι, πάλι, συνήθιζαν να αποδίδουν την καταστροφή τους, κατά τη σικελική εκστρατεία, στο ότι είχαν ξεκινήσει κάποια αποφράδα ημέρα. Η πίστη ότι στις μάχες συμμετείχαν θεοί και ήρωες, που διακρίνουμε στα ομηρικά έπη, διατηρήθηκε και στις επόμενες περιόδους. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι Αθηναίοι στρατιώτες έβλεπαν στο Μαραθώνα το Θησέα να πολεμά μαζί τους[5]. Για το λόγο αυτό, εξάλλου, την κάθε νίκη τους την απέδιδαν σε συγκεκριμένους θεούς, τους οποίους και τιμούσαν στήνοντας τρόπαια (σωρό από εχθρικά όπλα) στα πεδία των μαχών ή προσφέροντας το 1/10 των λαφύρων ως ανάθημα στο ναό τους. Τέλος, όταν υπέγραφαν συνθήκη ειρήνης ή όταν αποφάσιζαν κάποια εφήμερη ανακωχή, τους θεούς καλούσαν ως εγγυητές. Κάθε παραβίαση των ιερών αυτών συμφωνιών τη θεωρούσαν περιφρόνηση προς τους θεούς και την απέφευγαν.

4. Η θρησκοληψία των Σπαρτιατών

Οι Λακεδαιμόνιοι μαζί με τους ελαφρά οπλισμένους ήταν πενήντα χιλιάδες και οι Τεγεάτες τρεις χιλιάδες. Έκαναν λοιπόν θυσίες, θέλοντας να δώσουν μάχη με το Μαρδόνιο και το στρατό που είχαν απέναντί τους, αλλά οι θυσίες δεν ήταν ευνοϊκές και πολλοί στο μεταξύ σκοτώνονταν, ενώ περισσότεροι τραυματίζονταν ... Οι Πέρσες σχημάτισαν τείχος με τις ασπίδες τους και εξακόντιζαν βροχή τα βέλη, τόσο πολύ, που ενώ οι Σπαρτιάτες πιέζονταν και οι θυσίες ήταν δυσμενείς, ο Παυσανίας έστρεψε το βλέμμα του προς το ιερό της Ήρας στις Πλαταιές και ζήτησε τη συνδρομή της θεάς, παρακαλώντας την να μην τους απογοητεύσει. Και ενώ έκανε αυτή την επίκληση, πρώτα οι Τεγεάτες όρμησαν εναντίον των βαρβάρων. Ύστερα τα σημάδια της θυσίας έγιναν ευνοϊκά και τότε οι Λακεδαιμόνιοι έκαναν έφοδο κατά των Περσών, που για να αντισταθούν παράτησαν τα τόξα τους.

Ηρόδοτος, 9, 61-2.

5. Το φάντασμα του Θησέα

Καί τῶν ἐν Μαραθῶνι πρός Μήδους μαχομένων ἔδοξαν οὐκ ὀλίγοι φάσμα Θησέως ἐν ὅπλοις καθορᾶν πρό αὐτῶν ἐπί τούς βαρβάρους φερόμενον.

Πλούταρχος, Θησεύς, 35.

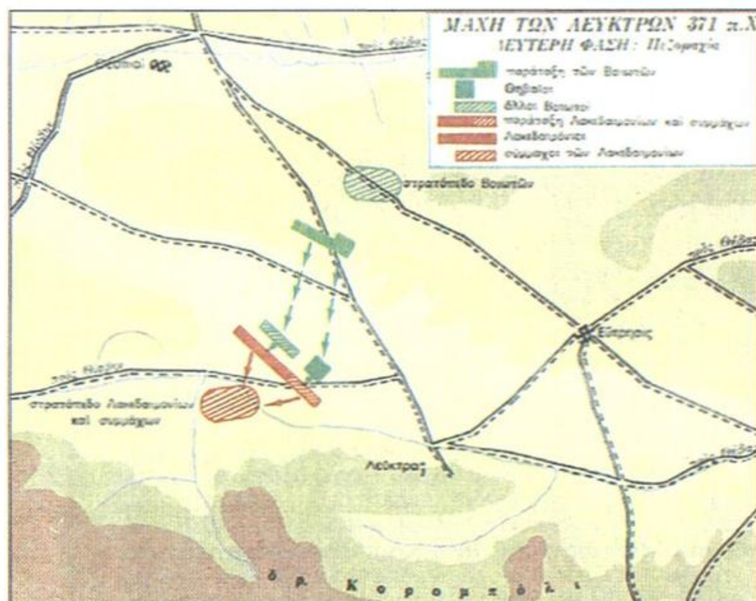
Στρατηγική και τακτική στην ξηρά

Από την εποχή του Ομήρου έως τα κλασικά χρόνια η στρατηγική του πολέμου ελάχιστα διαφοροποιήθηκε. Οι βαριά οπλισμένοι ομηρικοί ήρωες πολεμούσαν συνήθως πεζοί κατά των αντιπάλων τους. Οι μάχες είχαν μορφή μονομαχιών. Οι επίσης βαριά οπλισμένοι οπλίτες της μετέπειτα φάλαγγας βάδιζαν όσο το δυνατόν γρηγορότερα προς την αντίπαλη παράταξη, από το ένα μέρος για να αποφεύγουν τα βέλη και τα ακόντια που έριχναν εναντίον τους οι "ψιλοί" και από το άλλο για να τη διασπάσουν χτυπώντας την με δύναμη και ορμή. Πολλές φορές επιχειρούσαν παραπλανητικές κινήσεις πριν φτάσουν στον τελικό σχηματισμό για επίθεση και άλλες φορές, ακόμα και κατά τη διάρκεια της μάχης, προέβαιναν, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, σε αλλαγές τακτικής. Πάντα βέβαια η κατάληξη ήταν οι ατομικές συγκρούσεις, που λίγο διέφεραν από τις ομηρικές μονομαχίες. Ως πρώτη καινοτομία μπορεί να θεωρηθεί η έμπνευση του Μιλτιάδη στη μάχη του Μαραθώνα να πυκνώσει τις πτέρυγες της παράταξης και να αραιώσει το κέντρο. Σοβαρές εξελίξεις στρατηγικής παρουσιάζονται στην εποχή του Ιφικράτη, του Επαμεινώνδα και του Φιλίππου.

Οι πελταστές του Ιφικράτη κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα ανέτρεψαν άρδην την επικρατούσα πολεμική τακτική. Οι επιθέσεις τους εναντίον της εχθρικής φάλαγγας έμοιαζαν με καταδρομικές επιχειρήσεις. Χτυπούσαν ορμητικά, εκμεταλλευόμενοι το μακρύτερο δόρυ τους και τη δυνατότητα ευελιξίας που είχαν

Ανάγλυφη παράσταση πολιορκίας (Βρετανικό μουσείο). Διακρίνονται στρατιώτες που χρησιμοποιούν σκάλα στην προσπάθειά τους να ανέβουν στα τείχη κάποιας πόλης.

Σχέδιο της μάχης των Λεύκτρων (371 π.Χ.) Διακρίνεται με κόκκινο χρώμα η παράταξη των Σπαρτιατών και με πράσινο η παράταξη των Βοιωτών, με το αριστερό κέρας ενισχυμένο.

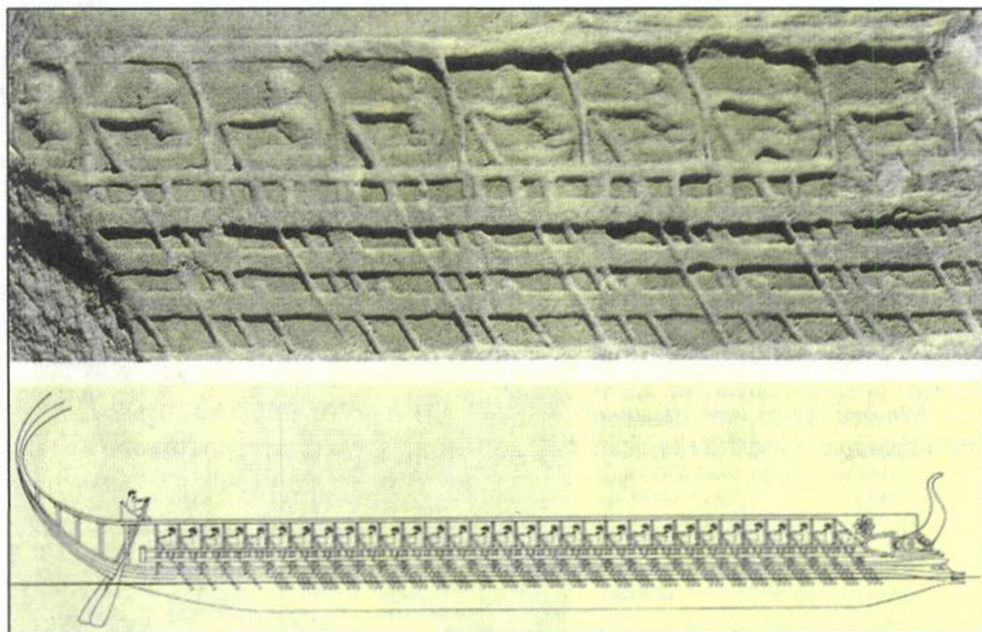
λόγω της έλλειψης αμυντικού οπλισμού και υποχωρούσαν όταν συναντούσαν αντίσταση, για να επιτεθούν ευθύς αμέσως. Εφάρμοζαν δηλαδή ένα είδος κλεφτοπόλεμου, έφθειραν τον εχθρό και τον ανάγκαζαν να υποχωρήσει.

Η λοξή φάλαγγα, δηλαδή η πύκνωση του ενός *κέρατος* της παράταξης (με 25 ζυγούς βάθος) και η συνακόλουθη εξασθένηση του κέντρου και του άλλου *κέρατος*, δοκιμάστηκε για πρώτη ίσως φορά από τους Θηβαίους στη μάχη του Δηλίου το 425 π.Χ. και απέδωσε αποτελέσματα (νίκησαν τους Αθηναίους). Ακολούθησαν και άλλες επιτυχείς εφαρμογές της, πάντοτε όμως με τη συνεργασία του ισχυρού βοιωτικού ιππικού. Ο Επαμεινώνδας τελειοποίησε τη *λοξή φάλαγγα* στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), όταν βρέθηκε απέναντι σε πολυπληθέστερους αντιπάλους. Πύκνωσε (με 50 ζυγούς) την αριστερή πτέρυγα της παράταξής του, για να πλήξει το δεξιό της αντίπαλης φάλαγγας, όπου είχαν παραταχθεί οι Σπαρτιάτες με το βασιλιά τους Κλεόμβροτο. Ταυτόχρονα ανέθεσε στο ιππικό του να χτυπήσει το αντίπαλο ιππικό και άφησε τον επίλεκτο Ιερό Λόχο σε εφεδρεία, με εντολή να επιτεθεί μόνο σε περίπτωση που οι εχθροί θα επιχειρούσαν κυκλωτική κίνηση προς την αριστερή πτέρυγα με την οποία έκανε την επίθεση. Το ίδιο σχεδόν στρατηγικό σχέδιο εφάρμοσε και στη Μαντίνεια (362 π.Χ.). Η στρατηγική του Φιλίππου ήταν σαφώς επηρεασμένη από αυτήν του Επαμεινώνδα. Εφάρμοζε και αυτός τη λοξή φάλαγγα και τη μη ταυτόχρονη επίθεση όλων των τμημάτων της παράταξης, αλλά απέφευγε το υπερβολικό

βάθος της πτέρυγας που έκανε την επίθεση και ανέθετε διαφορετικούς ρόλους στα υπόλοιπα σώματα του στρατεύματος. Την πρωτοβουλία, για παράδειγμα, δημιουργίας ρήγματος στην αντίπαλη παράταξη αναλάμβανε πρώτιστα το βαρύ ιππικό του. Επίσης δεν απέφευγε να μετακινεί το σύνολο της φάλαγγας ακόμα και προς τα πίσω, προκειμένου να οδηγεί τον εχθρό στον κατάλληλο γι' αυτόν χώρο και ταυτόχρονα να διασπά τη συνοχή της αντίπαλης παράταξής.

Το ναυτικό και η ναυτική στρατηγική

Οι *πεντηκόντοροι* έως τον 5ο π.Χ. αιώνα και οι *τριήρεις* στη συνέχεια αποτελούσαν τα κύρια πολεμικά πλοία των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα. Η πεντηκόντορος είχε μια σειρά με 50 κουπιά, που τραβούσαν ισάριθμοι κωπηλάτες. Η τριήρης διέθετε τρεις σειρές κουπιά. Το μήκος της ήταν γύρω στα 50 μέτρα και το πλάτος της γύρω στα 7. Η πλώρη της κατέληγε σε έμβολο, ενώ η πρύμνη της σε καμπύλη. Εκτός από τους απαραίτητους 170 κωπηλάτες, στην τριήρη υπηρετούσαν και λίγοι ναύτες, λίγοι οπλίτες για περίπτωση σύγκρουσης με εχθρό, ο κυβερνήτης (*τριήραρχος*) και λίγοι αξιωματικοί, συνολικά περίπου 30.

Τριήρης σε ανάγλυφη παράσταση (5ου π.Χ. αιώνα). Κάτω, αναπαράσταση.

Για τη στρατηγική που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες στους ναυτικούς αγώνες τους χαρακτηριστικά δείγματα μας δίνει ο Θουκυδίδης, περιγράφοντας την πολιορκία των Συρακουσών από τους Αθηναίους. Γενικά, ο κυβερνήτης κάθε πολεμικού πλοίου προσπαθούσε να εμβολίσει στο πλευρό το εχθρικό πλοίο, για να το βυθίσει, ή να το πλευρίσει πλέοντας με ταχύτητα και υψωμένα τα κουπιά, για να συντρίψει τα κουπιά του και να το ακινητοποιήσει. Οι κινήσεις αυτές, όπως και άλλες που ήταν απαραίτητες για τους εκάστοτε αναγκαίους σχηματισμούς, προϋπέθεταν εξάσκηση των πληρωμάτων, για την οποία οι Αθηναίοι τουλάχιστον έδειχναν ιδιαίτερη επιμέλεια. Ο Ιφικράτης, που γνωρίσαμε ως δημιουργό του εξελιγμένου σώματος των πελταστών, φαίνεται ότι και στη ναυτική πολεμική τέχνη εισήγαγε καινοτομίες. Ο Ξενοφώντας αναφέρει στα "Ελληνικά" του ότι εξασκούσε τα πληρώματα να οδηγούν τα πλοία σε ποικίλους σχηματισμούς και, για να επιτυγχάνει το καλύτερο αποτέλεσμα, αθλοθετούσε βραβεία ως κίνητρα[6].

6. Ναυτικά γυμνάσια

(Ο Ιφικράτης) τα πανιά, και όταν ακόμα ο άνεμος ήταν ευνοϊκός, ελάχιστα τα χρησιμοποιούσε. Έτσι, πλέοντας με τα κουπιά κατόρθωνε και τα σώματα των ναυτών να δυναμώνει και τα πλοία να πλέουν καλύτερα. Πολλές φορές απομάκρυνε (το στόλο) από τη στεριά όπου επρόκειτο να γευματίσει ή να δειπνήσει το στράτευμα. Και, αφού έδινε εντολή να κάνουν στροφή, ώστε όλες οι τριήρεις να έχουν στρέψει τις πρώρες τους (προς τη στεριά), τις άφηνε, δίνοντας το σύνθημα της εκκίνησης, να συναγωνιστούν ποια θα φτάσει πρώτη στην ξηρά. Και ήταν μεγάλο βραβείο νίκης το να πάρουν νερό και ό,τι άλλο χρειάζονταν και να γευματίσουν πρώτοι. Για όσους έφταναν τελευταίοι ήταν μεγάλη τιμωρία το ότι έπρεπε να κάνουν όλα αυτά μετά από τους άλλους και να ξεκινήσουν όλοι μαζί μόλις δινόταν το σύνθημα.

Ξενοφών, Ελληνικά, 6, 27, 29.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικές εξελίξεις κατά την αρχαϊκή περίοδο, να αιτιολογήσετε την εξέλιξη της στρατιωτικής οργάνωσης κατά την ίδια εποχή.

2. Εξετάζοντας το περιεχόμενο του όρκου των Αθηναίων εφήβων, να εντοπίσετε τα ιδανικά που προβάλλονται και τις ανάγκες που συνδέονται μ' αυτά.

3. Στη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων ο ρόλος του ιππικού φαίνεται ότι είναι περιορισμένος. Να εξηγήσετε τους λόγους για τους οποίους γίνεται αυτό.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ

Η ζωή των αρχαίων Ελλήνων είναι στενά συνδεδεμένη με τη θρησκεία. Πλήθος δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζουν σε μεγάλο βαθμό τον πολιτισμό τους (εορτές, αγώνες, θέατρο, καλλιτεχνική δημιουργία) έχουν μικρότερη ή μεγαλύτερη σχέση μ' αυτή.

Η μινωική θρησκεία

Θεότητες, ιερά και λατρευτικές εκδηλώσεις που συνυφαίνονται με την κοινωνική ζωή μπορούμε να ανιχνεύσουμε στη μινωική και ακολούθως στη μυκηναϊκή εποχή. Οι μινωικές θεότητες, όπως παρουσιάζονται στα αρχαιολογικά ευρήματα, είναι κυρίως θεότητες θηλυκές, που θεωρείται ότι ενσαρκώνουν τις ζωτικές δυνάμεις της φύσης, με κυριότερη τη *μητέρα-θεά*, η οποία, πολλές φορές, συνοδεύεται από έναν αρσενικό *πάρεδρο*, το θεό της βλάστησης, που πεθαίνει και ξαναζεί. Η θεά παρουσιάζεται ακόμα ως θεά των φιδιών, ως κυρία των θηρίων (*πότνια θηρῶν*), ως *κουροτρόφος*, δηλαδή μητέρα με το βρέφος της στην αγκαλιά, ενώ άλλοτε επιφαίνεται στους πιστούς με κατάβαση από τους ουρανούς.

Οι λατρευτικές εκδηλώσεις τελούνται τό-

Ρυτό με μορφή κεφαλής ταύρου (Μουσείο Ηρακλείου). Ο ταύρος στη μινωική θρησκεία θεωρείται ιερό ζώο, σύμβολο της γονιμότητας.

Χρυσό δαχτυλίδι της μινωϊκής εποχής. Η θηλυκή θεότητα λατρεύεται με διάφορες μορφές στη μινωική Κρήτη. Στην παράσταση η θεά "επιφαίνεται" από τους ουρανούς.

σο σε κατοικημένους χώρους (ανάκτορα, οικίες), όσο και στην ύπαιθρο (σπηλιές, κορυφές βουνών, χώρους με δένδρα), αλλά και σε τάφους, γεγονός το οποίο συνδέεται με τη λατρεία των νεκρών[1]. Οι πιστοί, για να επιτύχουν τη συνδρομή της θεότητας, αρχικά για την καρποφορία της γης και αργότερα για την ευόδωση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, προσφέρουν σ' αυτήν καρπούς, άνθη, ειδώλια, πολύτιμα αντικείμενα, και θυσίες ζώων. Εκδηλώσεις της συλλογικής λατρείας αποτελούν οι πομπές ιερέων και πιστών που μεταφέρουν τις προσφορές στη θεότητα, οι χοροί προς τιμήν της και οι ταυρομαχίες που, κατά μία άποψη, σχετίζονται με την ιερότητα του ταύρου ως συμβόλου γονιμότητας. Ιερά σύμβολα, όπως οι διπλοί πελέκεις και τα ιερά κέρατα, χρησιμοποιούνται στη λατρεία.

1. Η προσευχή στα μινωικά χρόνια

Η εμφάνιση της προσευχής στη λατρεία αναγνωρίζεται ως ένδειξη ωριμότητας της θρησκευτικής ζωής. Από τα πρώιμα μινωικά χρόνια οι άνδρες και οι γυναίκες που ανέβαιναν στα ιερά των βουνών και των σπηλαίων αφιέρωναν τα ειδώλιά τους, πολλά από τα οποία παρίσταναν τους ίδιους ως "σεβίζοντες" ή "σεβίζουσες". Στημένα εκεί τα ειδώλια αυτά υπενθύμιζαν διαρκώς τη δέηση των προσκυνητών στη θεότητα, ώστε εκείνη να προθυμοποιηθεί να την ικανοποιήσει. Η στάση του σώματός τους και οι κινήσεις των χεριών υποβάλλουν την ιδέα ευλαβούς ικεσίας και όχι επωδής ή ιερουργίας μαγικού χαρακτήρα.

Ν. Παπαχατζής, Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, σ. 38-39.

Ο σπουδαιότατος ρόλος της θρησκείας στη μινωική κοινωνία τεκμαίρεται από την ύπαρξη ειδικών χώρων λατρείας στα ανάκτορα και από το γεγονός ότι ο βασιλιάς παρουσιάζεται ως ο επικεφαλής του ιερατείου και εκπρόσωπος της θεότητας, από την οποία αντλεί το κύρος του. Γενικά, η θρησκεία αποτελεί βασικό παράγοντα συνοχής της μινωικής κοινωνίας.

Η μυκηναϊκή θρησκεία

Η μυκηναϊκή θρησκεία είναι αποτέλεσμα σύνθεσης στοιχείων μινωικών και ινδοευρωπαϊκών και προέκυψε από την επαφή των Μυκηναίων με τους Μινωίτες. Η μινωική μητέρα-θεά υιοθετείται από τους Μυκηναίους και είναι η κυρίαρχη

Δαχτυλίδι με λατρευτικές παραστάσεις (15ος αι. π.Χ., Εθνικό Αρχ. Μουσείο). Οι παραστάσεις θυμίζουν έντονα τη μινωική λατρεία από την οποία η μυκηναϊκή θρησκεία επηρεάζεται.

θηλυκή θεότητά τους, η οποία στις πινακίδες της γραμμικής Β εμφανίζεται ως *πότνια* (δέσποινα, κυρία, σεβάσμια).[2] Η ονομασία συνοδεύεται από διάφορους προσδιορισμούς, όπως π.χ. *πότνια των σίτων* (εύλογος ο συσχετισμός με τη Δήμητρα), *πότνια της Αθήνας* (ίσως η Αθηνά), *πότνια των ίππων* κ.λπ. Παράλληλα με την πότνια, στις πινακίδες εμφανίζονται ονόματα θεών που συγκροτούν ένα πάνθεο, όπως ο Ζευς, ο Ποσειδών, ο Ερμής, η Ήρα, ο Διόνυσος και ο Άρης. Οι θεοί αυτοί θα ενταχθούν αργότερα στο δωδεκάθεο που θα αποτελέσει την επίσημη θρησκεία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας.

Η λατρεία γίνεται στα ανάκτορα, σε ναΐδρια στην ύπαιθρο και σε οριοθετημένα υπαίθρια ιερά (*τεμένη*). Ιερείς και ιέρειες τελούν τις ιεροτελεστίες οι οποίες έχουν, ως προς το τυπικό τους, στοιχεία αναγνωρίσιμα στις ιεροτελεστίες των μετέπειτα εποχών, όταν η θρησκεία θα αποκτήσει την οριστική μορφή της. Πρόκειται για προσφορές καρπών και πολύτιμων αντικειμένων, θυσίες, σπονδές, πομπές κ.λπ. Η κοινωνική θέση των ιερέων και των ιερειών, που είναι ανάλογη εκείνης των αξιωματούχων των ανακτορικών κέντρων, και η λειτουργία των ιερών ως σημαντικών οικονομικών κέντρων με δική τους παραγωγή και συσσώρευση πλούτου από προσφορές, υποδηλώνει τη σημασία της θρησκείας και το ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνική και οικονομική ζωή.

2. Η Πότνια. Ο μινωικός-μυκηναϊκός θρησκευτικός συγκρητισμός

Μεταξύ όλων των θεοτήτων (σημ: των πινακίδων της γραμμικής Β), αυτή που έχει ίσως τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα είναι μια θεά, συνήθως προσφωνούμενη Σεβάσμια "Κυρία" ή "Δέσποινα", ονομασία η οποία στα μεταγενέστερα ελληνικά συνοδεύει ορισμένες θεές. Στα τεκμήριά μας μπορεί να εμφανίζεται ο τίτλος μόνος του ή συνοδευόμενος από διάφορους προσδιορισμούς. ... Η Κυρία είναι αναμφίβολα η κυρίαρχη θηλυκή θεότητα της μυκηναϊκής θρησκείας. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι στην παράσταση της τοιχογραφίας των Μυκηνών η θεά φέρει την τυπική μινωική κόμμωση, ένδειξη ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μινωικο-μυκηναϊκό συγκρητισμό, με συνέχιση της λατρείας της παλιάς Μητέρας των θεών, της μινωικής Μεγάλης Θεάς.

M. Ruiperez-J. Melena, Οι μυκηναίοι Έλληνες, σ. 182-185.

Η αποκρυστάλλωση της αρχαίας ελληνικής θρησκείας

Οι ταραχές και η σύγχυση που συνδέονται με την εισβολή των Δωριέων και τις μετακινήσεις των ελληνικών φύλων επηρεάζουν τη λατρεία. Νέοι θεοί όπως ο Απόλλων, η Άρτεμις, η Αφροδίτη, εμπλουτίζουν το πάνθεο, ενώ πλήθος από τοπικές θεότητες βρίσκονται στο επίκεντρο της θρησκευτικής ζωής. Οι θεότητες αυτές προοδευτικά και μέχρι τους κλασικούς χρόνους θα συγχωνευθούν με θεούς ισχυρότερους και θα γίνουν απλά προσωνύμιά τους όπως

Χάλκινο αγαλμάτιο του Δία (460 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Εικονίζεται ο Δίας να κρατά κεραυνό. Ως ο ανώτατος θεός του πανθέου λατρεύεται, με διάφορες ιδιότητες, σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.

3. Η θρησκεία καθρέφτης της κοινωνικής οργάνωσης

Ένας μεγάλος σοφός, ο Ζωρζ Ντυμεζίλ, με τεράστιες έρευνες εκτεινόμενες στο σύνολο των ινδοευρωπαϊκών λαών, έφτασε στην πεποίθηση, που αναπτύχθηκε από εκείνον σε πολυάριθμα έργα του, ότι όλοι οι λαοί είχαν μια τριμερή κοινωνική οργάνωση, σύμφωνα με τις τρεις λειτουργίες της ανώτατης πολιτικής (και ιερατικής) εξουσίας, του πολέμου και της οικονομικής παραγωγής. Η θρησκεία κάθε λαού αντανακλούσε σε σημαντικό βαθμό αυτή την οργάνωση. Κάθε θεός ήταν συνδεδεμένος με τη μία ή την άλλη από τις τρεις μορφές δραστηριότητας.

F. Robert, La religion greque, p.13.

π.χ. η Ορθία στη Σπάρτη που ταυτίζεται με την Αρτέμιδα, η Αλέα στην Τεγέα που ταυτίζεται με την Αθηνά κ.λπ.

Από τις θρησκευτικές δοξασίες της μεταμυκηναϊκής εποχής θα προκύψει η θρησκεία των θεών του Ολύμπου, με κύρια χαρακτηριστικά τη μείωση του αριθμού των θεών, τον ανθρωπομορφισμό και τον πατριαρχικό χαρακτήρα, που αντανακλά την οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας[3]. Ο Δίας κυβερνά από το παλάτι του στον Όλυμπο και συγκαλεί το συμβούλιο των θεών, όπως ο βασιλιάς στην ανθρώπινη κοινωνία το συμβούλιο των ευγενών. Οι θεοί παρεμβαίνουν και ρυθμίζουν τη ζωή και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Το δωδεκάθεο του Ολύμπου θα αποτελέσει την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων. Στο τέλος της αρχαϊκής εποχής ο Δίας, η Ήρα, η Αθηνά, ο Απόλλων, ο Ποσειδών και οι υπόλοιποι θεοί του Ολύμπου λατρεύονται σ' ολόκληρο τον

ελληνικό κόσμο. Παράλληλα όμως με την επίσημη, η λαϊκή θρησκεία, που έχει ως αντικείμενο λατρείας τις πανάρχαιες χθόνιες θεότητες του θανάτου και της βλάστησης, θα αποτελέσει τον άλλο πόλο της θρησκευτικής ζωής. Οι χθόνιες θεότητες που παρέχουν στους ανθρώπους τα αγαθά της γης έχουν βαθύτατες ρίζες στην ψυχή του λαού. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ύπατος των θεών, ο Ζευς, θεός ουράνιος κατ' εξοχήν, λατρεύεται παράλληλα και ως χθόνιος[4].

4. Ζευς ουράνιος και χθόνιος

Στην Κόρινθο υπάρχουν δύο χάλκινα αγάλματα του Ερμή, για το ένα μάλιστα έχει χτιστεί ναός. Από τα αγάλματα του Δία, που και αυτά είναι στο ύπαιθρο, το ένα δεν έχει όνομα, αλλά τον Δία που απεικονίζει το δεύτερο τον ονομάζουν Χθόνιο και τον τρίτο Ύψιστο.

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, 2, 6, 8.

Οι θεοί προστάτες της οικογένειας

Στην αρχαιότερη περίοδο της ελληνικής θρησκείας σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική ζωή έχουν οι οικογενειακές λατρείες. Οι θεοί που προστατεύουν την οικογένεια είναι η Εστία, βωμός της οποίας υπάρχει στο εσωτερικό του σπιτιού, και ο Έρκειος Ζευς, βωμός του οποίου βρίσκεται στην αυλή και γύρω απ' αυτόν συγκεντρώνονται τα μέλη του οίκου για τη λατρεία. Ο Ζευς και η Ήρα είναι προστάτες του γάμου, για τον οποίο ιδιαίτερα ενδιαφέρεται η πόλη. Ευρύτερες συγγενικές ενώσεις όπως π.χ. οι φρατρίες έχουν τη δική τους εορτή (π.χ. στην κλασική Αθήνα την εορτή των Απατουρίων), κατά την οποία τα μέλη των φρατριών συναντώνται στη θυσία και στο θυσιαστήριο γεύμα. Μεγάλες ακόμα οικογένειες έχουν κληρονομικές λατρείες και μέλη τους αναλαμβάνουν την εκτέλεση ιερατικών καθηκόντων, προνόμιο το οποίο διατηρούν και στην κλασική εποχή (π.χ. Ευμολπίδες στην Ελευσίνα που τελούν τη λατρεία της Δήμητρας). Το γεγονός υποδηλώνει την υπεροχή των αριστοκρατικών οικογενειών, εκφρασμένη και σε θρησκευτικό επίπεδο.

Οι θεοί προστάτες της πόλης και της κοινωνικής ζωής

Η ανάγκη της θεϊκής προστασίας δεν αφορά μόνο την οικογένεια αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πόλεις ιδρύονται γύρω από ένα ιερό που βρίσκεται συνήθως στην ακρόπολη και ο λατρευόμενος σ' αυτό θεός γίνεται ο προστάτης της πόλης. Η συλλογική λατρεία του αποσκοπεί στην εξασφάλιση της προστασίας της κοινότητας. Ο Ζευς ως *πολιεύς* και η Αθηνά ως *πολιάς* διαφυλάσσουν την πολιτική υπόσταση της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο από τις επωνυμίες του Δία είναι *βουλαῖος*, δηλαδή προστάτης της βουλής και *αγοραῖος*, δηλαδή προστάτης

της συνέλευσης του λαού[5]. Ο Απόλλων, εξάλλου, ως οικιστής και *ἀρχηγέτης*, προστατεύει τις πόλεις που ιδρύονται ύστερα από συμβουλή του μαντείου του.

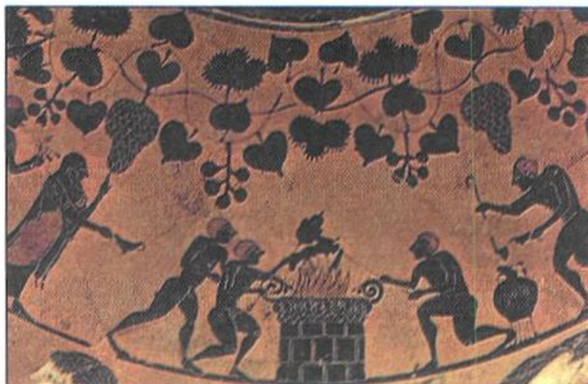
Η ανάγκη προστασίας της κοινωνικής ζωής και της κοινωνικής συνοχής καθιστά τους θεούς φύλακες του άγραφου ηθικού νόμου σε εποχές που δεν υπάρχουν ακόμα γραπτοί νόμοι. Ο φόβος της θείας τιμωρίας και η κοινωνική αποδοκιμασία αποτελούν στοιχεία διατήρησης των κανόνων της κοινωνικής ζωής κυρίως σε εποχές αναστατώσεων και εντάσεων. Ίσως όμως τη χαρακτηριστικότερη έκφραση της σχέσης της θρησκείας με την οργάνωση της κοινωνίας αλλά και με την ηθική αποτελεί ο θεσμός του όρκου, εγγυητές του οποίου εμφανίζονται οι θεοί και ιδιαίτερα ο *ὅρκιος* Ζευς. Ο φόβος των θεών εγγυάται την τήρηση των όρκων, καθώς κοινή είναι η πεποίθηση ότι ο επίορκος θα τιμωρηθεί. Συμμαχίες και συνθήκες μεταξύ κρατών, οικονομικές δραστηριότητες και συναλλαγές πάσης φύσεως, δικαστικές διαδικασίες κ.λπ. στηρίζονται στον όρκο για να έχουν κύρος και ισχύ. Πολλές φορές οι όρκοι συνοδεύονται με θυσίες και τελετουργικές πράξεις. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο ότι στην περίοδο των κοινωνικών αναστατώσεων και εντάσεων της αρχαϊκής εποχής οι πολιτικοί άνδρες (νομοθέτες), που επιδιώκουν να φέρουν τη γαλήνη στην κοινωνία, θέτουν τους νόμους τους υπό την εγγύηση των θεών.

5. Ζευς και Αθηνά "αγοραίοι"

Στην αγορά της Σπάρτης βρίσκονται αγάλματα του Απόλλωνα Πυθαέως, της Αρτέμιδας και της Λητώς. ... Κοντά στα αγάλματα υπάρχουν ιερά της Γης και του Δία του Αγοραίου, ένα άλλο της Αγοραίας Αθηνάς και του Ποσειδώνα που τον ονομάζουν Ασφάλιο και του Απόλλωνα και της Ήρας.

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, 3, 11, 9.

Μέχρι τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, θρησκεία και πολιτεία συνδέονται με ισχυρούς δεσμούς. Οι θεοί προστατεύουν την πόλη και η πόλη αποδίδει την οφειλόμενη τιμή στους θεούς. Τη στενή αυτή σύνδεση των θεών με την ανθρώπινη κοινότητα και την πεποίθηση ότι είναι οι προστάτες της δικαιοσύνης και της ηθικής τάξης αποκαλύπτει η θρησκευτική έξαρση των Ελλήνων μετά τα Μηδικά. Η νίκη τους οφείλεται στη θεία συνδρομή και δικαιοσύνη και είναι νίκη της Αθηνάς και των άλλων θεών. Οι θεοί δεν είναι αδιάφοροι απέναντι στο κακό και οι άνθρωποι μπορούν να τους εμπιστεύονται. Η πατροπαράδοτη λατρεία (συμμετοχή στις θυσίες και λοιπές λατρευτικές εκδηλώσεις) είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη και την ευτυχία της πόλης, άρα και των πολιτών. Ο σεβασμός της επομένως είναι επιβεβλημένος και συνιστά το περιεχόμενο της ευσέβειας.

Σκηνή από αρχαϊκή υδρία (Μουσείο Βίλλα Τζούλια, Ρώμη). Εικονίζεται βωμός στον οποίο προσφέρεται θυσία στο Διόνυσο.

Η οργάνωση της λατρείας

1. Τόποι της λατρείας. Ο χώρος της λατρείας του θεού (*ιερόν*) οριοθετείται για να διακριθεί από το χώρο των ανθρώπων (*βέβηλον*). Η οριοθέτηση γίνεται με πέτρες ή με πέτρινο τοίχο, στο ύψος του ανθρώπου, στον οποίο αφήνεται μία είσοδος. Το *ιερόν* επομένως σχετίζεται με το *τέμενος*, ένα σαφώς καθορισμένο τμήμα γης που ανήκει στο θεό. Το σημαντικότερο μέρος του τεμένους ή του ιερού είναι ο βωμός, που συνήθως είναι καλοχτισμένος, με βαθμίδες στη μία πλευρά οι οποίες διευκολύνουν τον ιερέα να κάνει σπονδές ή να τοποθετεί τα καθαγιασμένα κομμάτια κρέατος της θυσίας. Οι συμμετέχοντες στη θυσία στέκονται γύρω από το βωμό και είναι ισότιμοι στη λατρεία. Μετά το τέλος της θυσίας, αφού προσφέρουν στους θεούς τα κόκαλα και τα λιπαρά μέρη, παρακάθονται στο θυσιαστήριο γεύμα. Ο βωμός χρησιμοποιείται, συνήθως, για τη λατρεία των ουράνιων θεών, ενώ για τους χθόνιους υπάρχει ένας λάκκος προσφορών στον οποίο χύνεται το αίμα της θυσίας. Ουράνιοι επομένως και χθόνιοι θεοί διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο της λατρείας.

Ήδη από την ομηρική εποχή ο ναός θεωρείται ως τόπος κατοικίας (*ναίω*) της θεότητας, δηλαδή του λατρευτικού της αγάλματος[6]. Η ύπαρξη ιερού δεν συνεπάγεται απαραίτητα την ταυτόχρονη δημιουργία ναού. Τα περισσότερα ιερά είναι παλαιότερα από τους ναούς που ανεγέρθηκαν στο χώρο τους, ενώ μερικά παρέμειναν χωρίς ναό. Η ανέγερση ναού (*ἱδρύειν*) και η τοποθέτηση του αγάλ-

6. Ναός. -Ο Έλενος μιλά στον Έκτορα

Και συ στην πόλη ν' ανεβείς και λέγε της μητρός μας
επάνω στην ακρόπολη αυτή να συναθροίσει
τις σεβαστές γερόντισσες και το ναό το θείο
της γλαυκομάτας Αθηνάς με το κλειδί ν' ανοίξει
και απ' όσους πέπλους διαλεχτούς στο δώμα της φυλάει
τον πιο λαμπρό, τον πιο ακριβό, το μεγαλύτερό της
στης καλοπλέξουδης θεάς τα γόνατα να θέσει.

Ιλιάς, Ζ, 87 κ.ε.

ματος λαμβάνουν πανηγυρικό χαρακτήρα. Συνοδεύονται δηλαδή από προσφορές για τα θεμέλια, θυσία, σπονδές και θυσιαστήριο γεύμα.

2. Ιερείς και ιερατικά καθήκοντα. Η αρχαία ελληνική θρησκεία, όπως περιγράφεται στην επική ποίηση, δεν έχει δόγμα και κατά συνέπεια ούτε ιερατείο με την έννοια της κλειστής ομάδας που προϋποθέτει συγκεκριμένη παράδοση, παιδεία και ιεραρχία. Την τέλεση των λατρευτικών εκδηλώσεων καθορίζει ο *νόμος*, δηλαδή το έθιμο και μπορεί να την αναλάβει, προκειμένου για τις οικογενειακές τελετές, ο αρχηγός της οικογένειας. Για τις δημόσιες τελετές, κατά την περίοδο της βασιλείας, ο μονάρχης ήταν ο αρχιερέας, δηλαδή ο θεματοφύλακας της θρησκευτικής τάξης. Με την κατάργηση όμως της βασιλείας, η επίβλεψη της λατρείας και τα θρησκευτικά καθήκοντα του βασιλιά πέρασαν προοδευτικά στα όργανα της πόλης-κράτους, αφού περιορίστηκαν ή καταργήθηκαν τα θρησκευτικά προνόμια των αριστοκρατικών οικογενειών που δέσποζαν στη θρησκευτική ζωή. Η ενίσχυση δηλαδή της δύναμης του κράτους και η δημοκρατική οργάνωσή του εξασφάλισε σε κάθε πολίτη ισότητα θρησκευτικών δικαιωμάτων και δυνατότητα πρόσβασης στη λατρεία.

Στις μεγάλες λατρευτικές εκδηλώσεις υπεύθυνος για τη διεξαγωγή τους είναι τώρα ο εκλεγμένος άρχοντας της πόλης. Στην Αθήνα είναι ο *ἄρχων* και ο *βασιλεύς* (κατάλοιπο του παλιού θεσμού), ενώ στη Σπάρτη, στην οποία ο θεσμός της βασιλείας επιβιώνει, οι δύο βασιλείς έχουν τα σχετικά καθήκοντα. Ένα πλήθος αξιωματούχων, οι ιερείς και οι ιέρειες, φροντίζουν για τις θυσίες στα διάφορα ιερά.

Το αξίωμά του *ἱερέως* δεν αφορά τη λατρεία κάθε θεού και ιερού αδιακρίτως. Ο *ἱερεύς* υπηρετεί έναν ορισμένο θεό και ένα συγκεκριμένο ιερό, όπως π.χ. ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος. Το ιερατικό αξίωμα, ανάλογα με το έθιμο, μπορούσε να διαρκεί ένα έτος, μία μεγαλύτερη περίοδο ή ακόμα να είναι και ισόβιο[7]. Ο ετήσιος ιερεύς πολλές φορές μπορούσε να είναι επώνυμος και ο σχετικός κατάλογος, στον οποίο καταγράφονταν οι λειτουργοί αυτοί, αποτελούσε βάση της χρονολόγησης, όπως π.χ. συνέβαινε με τον κατάλογο των ιερειών της Ήρας στο Άργος.

Οι ιερείς συνήθως εκλέγονταν ή κληρώνο-

7. Εκλογή ιερέων

Στο Αίγιο υπάρχουν και άλλα χάλκινα αγάλματα, ένας Ζευς σε παιδική ηλικία και ένας Ηρακλής, που δεν έχει ακόμη γένια, έργα του Αγελάδα του Αργείου. Κάθε χρόνο εκλέγονται ιερείς τους και καθένα από τα αγάλματα μένει στο σπίτι του ιερέα. Τα πολύ παλιά χρόνια ιερέας του Δία εκλεγόταν από τα παιδιά εκείνο που έπαιρνε το βραβείο της ομορφιάς. Όταν αυτό έβγαζε γένια, η τιμή περνούσε σε άλλο παιδί. Αυτό ήταν το έθιμο.

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, 7, 24, 4.

νταν. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις ήταν κληρονομικοί και προέρχονταν από μέλη οικογενειών στις οποίες, όπως έχει αναφερθεί, ανήκε αρχικά η λατρεία. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάληψη ιερατικών καθηκόντων ήταν η κατοχή πολιτικών δικαιωμάτων, η υγεία και η αρτιμέλεια. Γενικά, το ιερατικό αξίωμα δεν διέφερε από τα άλλα δημόσια αξιώματα. Ήταν μια συνήθης λειτουργία την οποία μπορούσε να αναλάβει κάθε πολίτης.

Εκτός από τους ιερείς, για τη φύλαξη του ναού συναντάμε, πολλές φορές, τον *νεωκόρον*, καθώς και τους *ἱεροποιούς* και τους *ἱεροταμίας*, αξιωματούχους για την οργάνωση των θυσιών και την εποπτεία των οικονομικών αντιστοίχως[8].

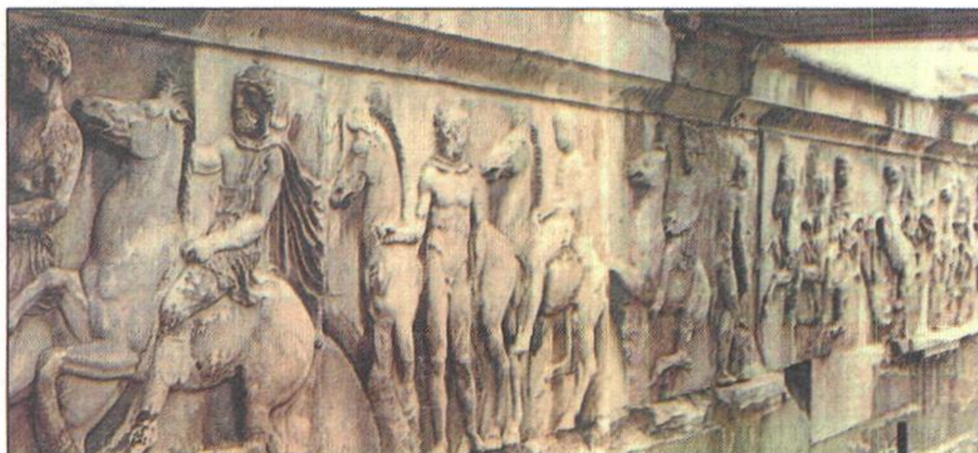
8. Λοιποί θρησκευτικοί αξιωματούχοι

Σε μερικές πόλεις συμβαίνει να είναι ένας ο άρχων που φροντίζει για τα θρησκευτικά ζητήματα, όπως γίνεται στις μικρές πόλεις, σε άλλες όμως υπάρχουν πολλοί άρχοντες ανεξάρτητοι από όσους κατέχουν το αξίωμα του ιερέα, όπως οι ιεροποιοί, οι ναοφύλακες και οι ταμίες των χρημάτων που ανήκουν στους ναούς.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1322b.

3. Εορτές. Η συλλογική λατρεία των θεών εκφράζεται, κατά κύριο λόγο, με τις επίσημες εορτές που οργανώνονται με ευθύνη της πόλης και με καθορισμένο τυπικό, σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο.

Τα ημερολόγια των διαφόρων ελληνικών πόλεων είναι χαρακτηριστικά για τη θέση της εορτής στη ζωή τους. Τα ονόματα των μηνών του έτους προέρχονται όλα από ονόματα θεών και εορτών και είναι αποκαλυπτικά για την το-

Τμήμα της ζωφόρου του Παρθενώνα (5ος αι. π.Χ.). Εικονίζεται σκηνή από την πομπή των Παναθηναίων. Η πομπή, εκτός από το θρησκευτικό της χαρακτήρα, αποσκοπεί στην προβολή του πλούτου και της μεγαλοπρέπειας της πόλης.

πική θρησκεία η οποία επηρεάζει τη ζωή της πόλης. Πράγματι, η εορτή, πέρα από το θρησκευτικό χαρακτήρα της και την καλλιέργεια της θρησκευτικής ευαισθησίας των μετεχόντων, αποκτά ευρύτερη σημασία και σχετίζεται με ποικίλες πτυχές της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής.

Κάθε εορτή αποτελείται από τις εξής επιμέρους εκδηλώσεις:

• Την **πομπή**, κληρονομημένη από τον κρητομυκηναϊκό πολιτισμό, κατά την οποία οι συμμετέχοντες συνοδεύουν το άγαλμα του θεού ή τα διάφορα ιερά αντικείμενα από ένα σημείο της πόλης ή από ένα ιερό σε άλλο.

• Τη **θυσία**, που είναι η σπουδαιότερη πράξη κάθε θρησκευτικής εκδήλωσης.

• Τους **ύμνους**, που συνοδεύουν τη θυσία.

• Το **θυσιαστήριο γεύμα**, που ενώνει τους μετέχοντες και

• Τους **αγώνες**, που μπορεί να είναι αθλητικοί (γυμνικοί), ιππικοί, μουσικοί και ποιητικοί, ακόμα και οινοποσίας.

Η εορτή προσφέρει την ευκαιρία για ενίσχυση της **συνοχής της κοινότητας**, με τη συμμετοχή των μελών της σ' αυτή. Για να εξασφαλιστεί η συμμετοχή, όλες οι συνηθισμένες δημόσιες δραστηριότητες, δικαστικές, στρατιωτικές, εκπαιδευτικές διακόπτονται[9]. Αποκλείονται μόνο οι *ἐναγεῖς*, δηλαδή όσοι διέπραξαν ανόσιες πράξεις και μιάνθηκαν και οι *ἄτιμοι*, δηλαδή όσοι έχασαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Σε λίγες περιπτώσεις ακόμα αποκλείονται οι δούλοι, οι ξένοι και οι γυναίκες.

Οι εορτές συνδέονται επίσης με την **πνευματική, καλλιτεχνική, οικονομική** και **πολιτική δραστηριότητα**[10]. Με την ευκαιρία

9. Διακοπές των μαθημάτων λόγω εορτών

Επιγραφή της Κω (2ος αιώνας π.Χ.):
Μήνας Αρτεμίσιος:
4. Εορτή Ποσειδώνος
6. Πομπή προς τιμήν του αποθανόντος βασιλιά Ευμένη Β της Περγάμου
7. Εορτές προς τιμήν του Κυπαρισσίου Απόλλωνος και των δώδεκα θεών
10. Εορτή προς τιμήν του Διός Σωτήρος
12. Εορτή στο ναό του Διονύσου
15. Εορτή στο ναό του Δηλίου Απόλλωνος
16. Πομπή προς τιμήν των Μουσών
26. Πομπή προς τιμήν του βασιλεύοντος ηγεμόνα Αττάλου.

H. Marrou, Histoire de l' education dans l' antiquite, 1, p. 224.

10. Η πολιτική διάσταση στις λατρευτικές εκδηλώσεις

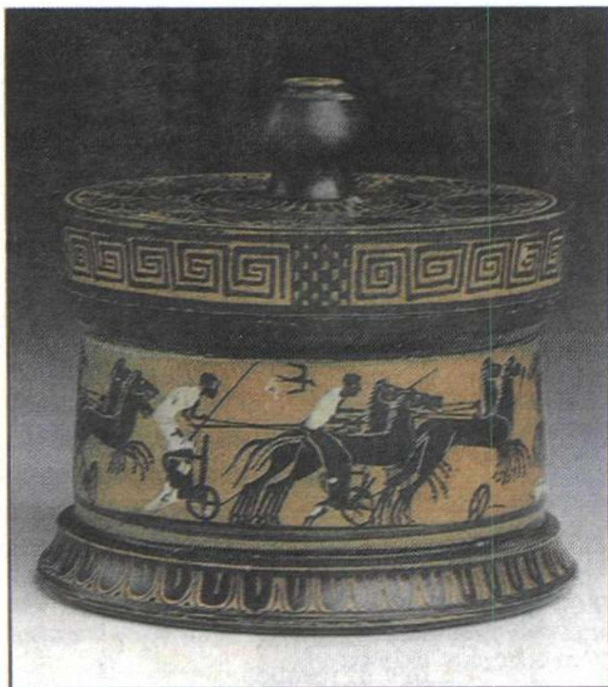
Εορτασμοί που είχαν καθαρά πολιτική σημασία έγιναν ολοένα και πιο συνηθισμένοι, καθώς περνούσε ο καιρός. Το πρώτο παράδειγμα ήταν τα Ελευθέρια στις Πλαταιές. ... Διαφορές στο χαρακτήρα και στη δύναμη των διαφόρων κρατών έκαναν διαφορετικές και τις εορτές τους. Η πιο ρωμαλέα εκδήλωση αυτής της πολιτικής θρησκείας φαίνεται στη δημοκρατική, αλλά και ιμπεριαλιστικά επεκτατική Αθήνα κατά την περίοδο του μεγαλείου της. Στη χαλαρότερα οργανωμένη Πελοποννησιακή Συμπολιτεία δεν υπήρχε θέση για κάτι τέτοιο: εκεί κάθε πόλη έπρεπε λίγο-πολύ να κινείται για λογαριασμό της. Η Σπάρτη έδινε μεγάλη σημασία στην ανατροφή και τη σκληραγωγία των νέων. Αυτή η τάση φαίνεται επίσης στις γιορτές της, τις γυμνοπαιδιές και το γνωστό μαστίγωμα στο βωμό της Ορθίας Αρτέμιδος.

M. Nilsson, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, σ. 269-271.

των μεγάλων εορταστικών συγκεντρώσεων, συγγραφείς και καλλιτέχνες βρίσκουν την ευκαιρία να επιδείξουν τα έργα τους. Με τις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του Διονύσου συνδέεται ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ανθρώπινου πνεύματος, η δημιουργία του θεάτρου. Οι δραματικοί αγώνες με τις παραστάσεις τραγωδιών, κατά την εποχή των μεγάλων Διονυσίων στην Αθήνα, αποτελούν κορυφαία έκφραση της πνευματικής ζωής και ένα πραγματικό "σχολείο" για την πνευματική και ηθική καλλιέργεια των πολιτών.

Οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες σχετίζονται επίσης με τις μεγάλες εορτές στις οποίες έμποροι συρρέουν για να διαθέσουν τα εμπορεύματά τους. Έτσι η εορτή, πέρα από το θρησκευτικό της χαρακτήρα, παίρνει και το χαρακτήρα εμποροπανηγύρεως. Ένας χαρακτήρας επίδειξης, τέλος, δεν λείπει απ' αυτή. Η πόλη προβάλλει προς τα έξω τον πλούτο, τη δύναμη και γενικότερα τα πολιτιστικά της επιτεύγματα.

4. Αγώνες. Συνδεδεμένοι με τις εορτές είναι οι αγώνες, σημαντικότεροι από τους οποίους είναι οι *γυμνικοί*, δηλαδή οι αθλητικοί, που εκφράζουν το αγωνιστικό πνεύμα και την επιθυμία για διάκριση. Πιστεύεται ότι οι αθλητικοί αγώνες έχουν ως αφετηρία επιτάφιες τελετές προς τιμήν ηρώων και, αργότερα, όταν η λατρεία των ηρώων επισκιάστηκε από τη λατρεία των θεών, προς τιμήν των τελευταίων. Ήταν πολύ φυσικό οι αθλητικοί αγώνες να γεννηθούν σε τόπους συναθροίσεων, όπως είναι οι τάφοι ηρώων, και να ανανεώνονται κάθε φορά που η εορτή του ήρωα συγκέντρωνε όσους τιμούσαν τη μνήμη του. Τέσσερα ιερά, του Δία

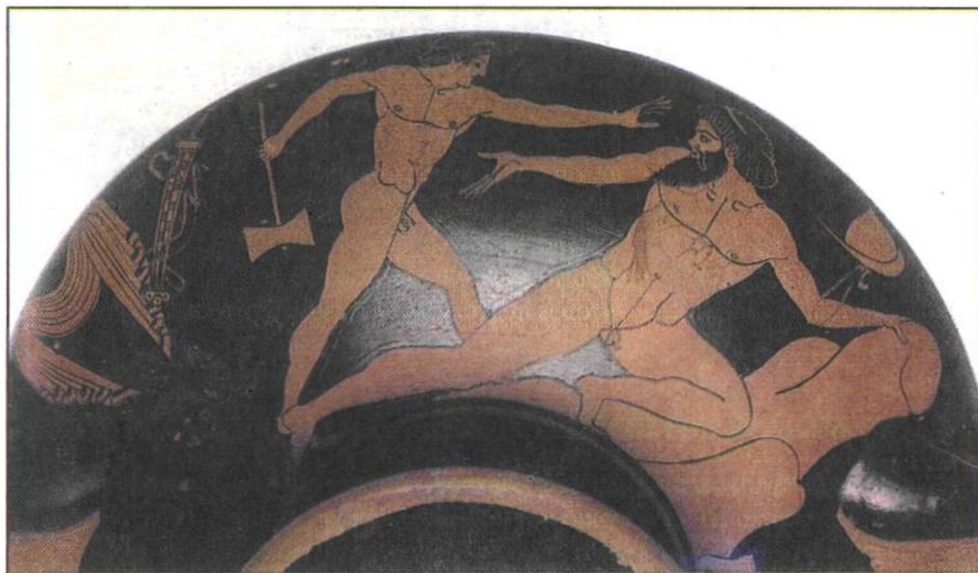

Σκηνή αρματοδρομίας από αττική πυξίδα (510 π.Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο)

στην Ολυμπία, του Απόλλωνα στους Δελφούς, του Ποσειδώνα στον Ισθμό και του Δία στη Νεμέα, απέκτησαν πανελλήνια ακτινοβολία και οι αγώνες στα πλαίσιά τους, ιδιαίτερα οι Ολυμπιακοί, συνετέλεσαν στη σφυρηλάτηση της ενιαίας εθνικής συνείδησης των Ελλήνων.

Στους αγώνες έπαιρναν μέρος μόνο Έλληνες οι οποίοι συγκεντρώνονταν από ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο της μητροπολιτικής Ελλάδας και των αποικιών. Οι βάρβαροι και οι δούλοι αποκλείονταν. Οι πόλεις έδειχναν την ευσέβειά τους με αφιερώσεις πολύτιμων αντικειμένων και οι νικητές αποκτούσαν φήμη τόσο οι ίδιοι, όσο και το γένος και η πόλη τους. Τα αγωνίσματα ήταν ο δρόμος, η αρματοδρομία, η πάλη, η πυγμαχία, το παγκράτιον, ο δίσκος, το ακόντιο κ.ά. Οι αγώνες είναι πηγή έμπνευσης για την ποίηση και για την καλλιτεχνική δημιουργία. Ο Πίνδαρος με την ποίησή του ύμνησε τους νικητές, ενώ οι καλλιτέχνες δημιούργησαν αριστουργήματα με πρότυπα τους αθλητές των αγώνων.

5. Η λατρεία των ηρώων. Συνδεδεμένη με τις κοινωνικές μεταβολές της αρχαϊκής εποχής είναι η λατρεία των ηρώων. Ο ήρωας είναι ένας επιφανής νεκρός ο οποίος μπορεί να ασκήσει ευεργετική ή καταστρεπτική επίδραση και

Ο Θησέας σκοτώνει τον Προκρούστη (αττική κύλικα, 500 π.Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Η συχνή παρουσία ηρώων στις παραστάσεις των αγγείων αποτελεί ένδειξη της σημασίας που τους απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες.

απαιτεί ανάλογη λατρεία. Η λατρεία αυτή έχει την αφετηρία της στη λατρεία των νεκρών, τελείται στον τάφο του και συνίσταται σε σπονδές και θυσίες, σύμφωνα με το τυπικό της λατρείας των χθόνιων θεοτήτων. Στη διάδοσή της σημαντικός είναι ο ρόλος των ομηρικών επών, που παρουσιάζουν έναν ιδανικό κόσμο ηρώων.

Ο ήρωας έχει δεσμούς με τον τόπο στον οποίο βρίσκεται ο τάφος του. Η ευεργετική του επίδραση αφορά τον τόπο αυτό, για την υπεράσπιση του οποίου έρχεται αρωγός των κατοίκων, συνήθως σε περίπτωση πολέμου, όπως π.χ. αναφέρεται για το Θησέα στη μάχη του Μαραθώνα. Είναι συνήθως ο γενάρχης του λαού ή ο ιδρυτής της πόλης.

Οι πόλεις που διαμορφώνονται κατά την αρχαϊκή εποχή ταυτίζουν την ιστορία τους με την ιστορία του ήρωα. Η ταύτιση αυτή νομιμοποιεί και κατοχυρώνει το δικαίωμα κατοχής ή διεκδίκησης των γεωργικών εκτάσεων της περιοχής ή των όμορων, που είναι ζωτικές για την επιβίωση της κοινότητας. Η λατρεία των ηρώων συμβάλλει στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης ταυτότητας της πόλης και δημιουργεί δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της[11]. Για τους νέους οι ήρωες προβάλλουν ως πρότυπα και τους οδηγούν στη συνειδητοποίηση των υποχρεώσεών τους έναντι του συνόλου.

11. Λατρεία των ηρώων και ανάπτυξη της πόλης

Η ανατολή της λατρείας των ηρώων υπό την επίδραση του έπους έχει τη σημασία της και παίζει το ρόλο της στην ανάπτυξη της ελληνικής πόλης. Στην έξαρση της σημασίας ορισμένων τάφων αντιστοιχεί η υποχώρηση της κανονικής λατρείας των νεκρών. ... Στη θέση των επιτάφιων αγώνων προς τιμήν των ευγενών άρχισαν να διεξάγονται οι θεσμοθετημένοι αγώνες των Ιερών "προς τιμήν" ενός προς τούτο απαγορευμένου ήρωα. Έτσι μειώνεται η σημασία μιας μεμονωμένης οικογένειας προς όφελος των εορτών, οι οποίες αφορούν όλους τους παρόντες εκεί.

W. Burkert, Αρχαία ελληνική θρησκεία, σ. 426.

6. Μυστηριακές λατρείες. Οι μυστηριακές λατρείες είναι μυστικές ιεροτελεστίες, οι οποίες προϋποθέτουν προσωπική μύηση των συμμετεχόντων. Πρόκειται για λατρευτικές εκδηλώσεις αυθόρμητες, με έντονο συγκινησιακό στοιχείο που αποβλέπουν σε προσωπική, βιωματική επαφή με το θείο. Εμφανίζονται κατά την αρχαϊκή εποχή, αλλά οι ρίζες τους είναι παλαιότατες και σχετίζονται με τις χθόνιες λατρείες. Οι κοινωνικές αναστατώσεις και τα προβλήματα της αρχαϊκής εποχής είναι ένας από τους λόγους που συντελούν στην καταφυγή των ανθρώπων σε λατρείες που ευαγγελίζονται την ευτυχία και πάντοτε συγκινούν τα λαϊκά στρώματα. Ένας άλλος λόγος είναι και η πολιτική των τυράννων που ευνοούν τις λαϊκές λατρείες, στην προσπάθειά τους να υπονομεύσουν τους ευγενείς, προσεταιριζόμενοι το λαό.

Τα Ελευσίνια μυστήρια. Η μυστική λατρεία της Δήμητρας στην Ελευσίνα, τα Ελευσίνια μυστήρια, είναι η σπουδαιότερη από τις μυστηριακές λατρείες και σχετίζεται με πανάρχαιες αγροτικές εορτές, που απέβλεπαν στην εξασφάλιση της καρποφορίας του σιταριού. Οι εορτές, συνδεδεμένες με το μύθο της Δήμητρας και της θυγατέρας της Περσεφόνης, την οποία η θεά ξαναβρίσκει, μετά την απαγωγή της από το θεό του κάτω κόσμου, αποκτούν βαθύτερο περιεχόμενο[12]. Η μύηση μέσω τελετουργικών πράξεων που ήταν *άρρητες*, δηλαδή δεν έπρεπε να κοινολογηθούν, οδηγεί στη γαλήνη και την ευτυχία κατά την πέραν του τάφου ζωή. Η ίδια η θεά που ήταν ο πρώτος *μύστης* δείχνει το δρόμο μέσα από το *πάθος* της. Τη λύπη για την απώλεια της *Κόρης* διαδέχεται η χαρά της ανεύρεσης. Ταυτόσημο συμβολισμό έχει και ο κύκλος της βλάστησης και μάλιστα του σιταριού, κατά τον οποίο ο σπόρος χάνεται κάτω από τη γη, για να βλαστήσει αργότερα. Είναι, επομένως, εύλογη η σύνδεση των μύθων για το θάνατο και την ελπίδα μεταθανάτιας ευτυχίας, με τις αγροτικές εορτές και τον κύκλο της βλάστησης.

12. Τα Ελευσίνια Μυστήρια

Η Δήμητρα μέσα στις περιπλανήσεις της, όταν της έκλεψαν την Κόρη, έφτασε κάποτε στη χώρα μας. Συμπάθησε τους προγόνους μας για όσα καλά της έκαναν -δεν μπορεί άλλος να τα μάθει αυτά εκτός από τους μυημένους στα Ελευσίνια μυστήρια- και τους χάρισε δώρα διπλά που έχουν μεγάλη αξία: τους καρπούς της γης από τη μια μεριά, που μας βοήθησαν να μη ζούμε σαν τα θηρία, και τα μυστήρια της Ελευσίνας από την άλλη, που δίνουν ελπίδες γλυκές στους μυημένους για το τέλος της ζωής μας, για την αιωνιότητα.

Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 28.

Οι τελετουργίες των μυστηρίων ξεκινούσαν με θυσία και καθαρμούς για όσους θα μετείχαν και τελείωναν με *άρρητες* τελετουργικές πράξεις στο *τελεστήριον* της Ελευσίνας, ως κατάληξη της επίσημης δημόσιας τελετής, δηλαδή της πομπής από την

Ανάγλυφο Δήμητρας, Κόρης και Τριπτόλεμου (5ος αι. π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Ο μύθος της Δήμητρας συνδέεται με τις μυστηριακές τελετές των Ελευσινίων μυστηρίων.

Αθήνα στην Ελευσίνα, μέσω της Ιεράς οδού. Η πομπή συνόδευε τα "ιερά" και οι συμμετέχοντες επικαλούνταν στη διάρκειά της τον Ίακχο, θεϊκό ον, πιθανώς επίθετο του Διονύσου, ή ακόλουθο της Δήμητρας.

Όσοι για πρώτη φορά έπαιρναν μέρος στις τελετουργίες ονομάζονταν *μύσται* και είχαν ο καθένας τον *μυσταγωγόν* του. Οι μύστες προσέγγιζαν τον κάτω κόσμο που τον συμβόλιζε μια σπηλιά αφιερωμένη στον Πλούτωνα. Οι σημαντικότερες τελετουργικές πράξεις ήταν η επίκληση της *Κόρης* από τον ιεροφάντη, η αναγγελία της γέννησης ενός θεϊκού αγοριού και η επίδειξη ενός κομμένου σταχυού. Το κομμένο στάχυ συμβολίζει το τέλος της βλάστησης, δηλαδή της ζωής. Μέσα όμως σ' αυτό υπάρχει εν δυνάμει η καινούρια ζωή που συμβολίζεται με τη γέννηση του αγοριού. Ο συσχετισμός του θεϊκού αυτού αγοριού με το στάχυ υποδηλώνει και την αφθονία, που απομακρύνει τη φτώχεια. Μ' αυτές και άλλες τελετουργικές πράξεις οι μύστες οδηγούνταν απ' το φόβο του θανάτου, που τους προκαλούσε η προσέγγιση του κάτω κόσμου, στην αγαλλίαση και την ελπίδα για μια ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή, που αποτελεί τον πυρήνα της μυστηριακής λατρείας.

Από τη μύηση στα Ελευσίνια μυστήρια δεν αποκλειόταν κανείς, πλην των "βαρβάρων". Ελεύθεροι και δούλοι, άνδρες και γυναίκες, πολίτες και μη, εφόσον μιλούσαν ελληνικά, μπορούσαν να συμμετέχουν στη λατρεία, επιδιώκοντας την προσωπική σωτηρία.

Ο Ορφισμός Η ορφική διδασκαλία αποτελεί επίσης ένα σημαντικό μυστικιστικό ρεύμα της αρχαϊκής εποχής. Αποδίδεται στο μυθικό αοιδό Ορφέα, που, κατά το μύθο, διαμελίστηκε από τις μαινάδες στη Θράκη και στηρίζεται στο μύθο του Διόνυσου-Ζαγρέα, τον οποίο κατασπάραξαν οι Τιτάνες. Από τη στάχτη των Τιτάνων, τους οποίους στη συνέχεια κατακεραύνωσε ο Δίας, κατάγεται ο άνθρωπος.

Παράσταση από αγγείο (5ος αι. π.Χ., Αρχ. Μουσείο Δυτ. Βερολίνου). Εικονίζεται ο Ορφέας περιστοιχισμένος από Θράκες πολεμιστές να παίζει λύρα.

Στον άνθρωπο λοιπόν, σύμφωνα με τη βασική ιδέα του ορφισμού, συνυπάρχουν δύο στοιχεία: η ψυχή, ουράνια, θεϊκή, αθάνατη και το σώμα, τιτανικό, υλικό, θνητό. Η αθάνατη ψυχή είναι φυλακισμένη στο σώμα και μετά το θάνατο θα επιστρέψει στη μακαριότητά της, εάν ο άνθρωπος απαλλαγεί από την ενοχή, με τη μύηση και την κάθαρση[13]. Η κάθαρση επιτυγχάνεται τόσο με τους καθαρμούς, κύρια τελετουργική πράξη των ορφικών, όσο και με την ασκητική και ενάρετη ζωή, και αποκτά έτσι όχι μόνο τελετουργικό αλλά και ηθικό περιεχόμενο. Οι ψυχές των αμύητων θα περιπλανώνται στα έμψυχα όντα του κόσμου (μετεμψύχωση) μέχρι την κάθαρσή τους ή θα βασανίζονται στην άλλη ζωή. Η ορφική διδασκαλία, περιορισμένη από άποψη απήχησης σε ένα μικρό κύκλο εκλεκτών, θέτει τα ζητήματα της απαλλαγής από την ενοχή με ενάρετη ζωή, της ανταμοιβής των δικαίων και της ελπίδας για ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή.

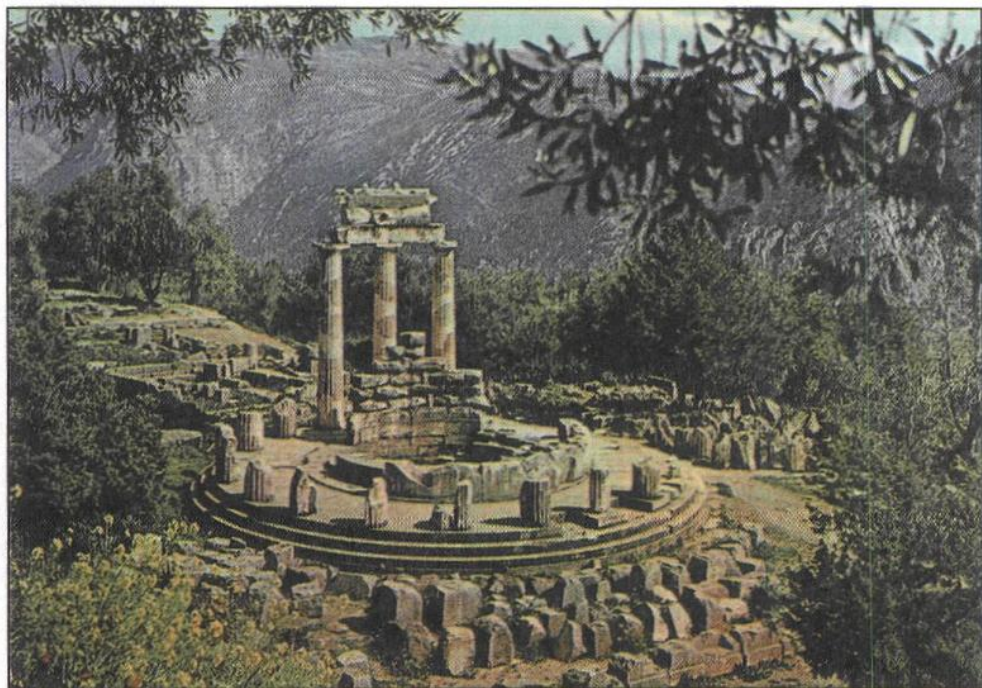
13. Η ψυχή κατά τους Ορφικούς - Ο Σωκράτης μιλά στον Ερμογένη

Μερικοί ισχυρίζονται ότι το σώμα είναι ο τάφος της ψυχής επειδή η ψυχή είναι θαμμένη στην τωρινή ζωή. Πιστεύω όμως ότι αυτό το χαρακτηρισμό τον έδωσαν οι Ορφικοί, γιατί η ψυχή τιμωρείται για τα αμαρτήματά της.

Πλάτων, Κρατύλος, 400.

7. Τα μαντεία. Η αρχαϊκή εποχή είναι η εποχή της ακμής των προφητικών ιερών ή μαντείων. Η ανάπτυξή τους συνδέεται με την ανάγκη που έχουν οι άνθρωποι να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικότερα το μέλλον και τα προβλήματα που τους απασχολούν. Τα θεϊκά σημεία που προδηλώνουν το μέλλον και με βάση τα οποία ο άνθρωπος μπορεί να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του είναι ποικίλα: το πέταγμα των πουλιών, το φύσημα του αέρα, τα σπλάχνα των ζώων της θυσίας, τα όνειρα κ.λπ. Όμως ο θεός μπορεί να φανερώσει το μέλλον ή τις λύσεις των προβλημάτων και μέσω ενός ανθρώπου που, ευρισκόμενος σε έκσταση, μεταφέρει τους λόγους του. Αυτό γίνεται σε συγκεκριμένο τόπο λατρείας του θεού, το *μαντεῖον* ή *χρηστήριον* και οι λόγοι του θεού είναι ο *χρησμός*. Το αρχαιότερο από τα ελληνικά μαντεία είναι το μαντείο του Δία στη Δωδώνη. Γνωστά ακόμα είναι τα μαντεία της Εφύρας στη Θεσπρωτία, του Τροφωνίου στη Λιβαδιά κ.ά.

Το περιφημότερο είναι το **μαντείο του Απόλλωνα στους Δελφούς**, που απέκτησε τεράστια φήμη και έξω από τον ελληνικό χώρο. Σ' αυτό προσέφευγαν πόλεις και ιδιώτες για σοβαρά δημόσια αλλά και για καθημερινά, συνήθη ζητήματα. Είναι γνωστός π.χ. ο ρόλος του Μαντείου στον αποικισμό, με τις σχετικές συμβουλές που είχαν καθοδηγητικό χαρακτήρα, όπως και ο ρόλος

Η θόλος των Δελφών (380 π.Χ. περίπου). Οι Δελφοί ως πανελλήνιο θρησκευτικό κέντρο με διεθνή ακτινοβολία κοσμήθηκαν με σπουδαία καλλιτεχνικά μνημεία.

του στην οργάνωση των πόλεων[14]. Οι σπαρτιατικοί νόμοι π.χ. λέγεται ότι στηρίζονται σε χρησμό του Δελφικού μαντείου, ενώ και η οργάνωση των φυλών στην Αθήνα από τον Κλεισθένη στηρίζεται σε χρησμό[15]. Το κύρος του Μαντείου προκύπτει από τις πολύτιμες προσφορές και αφιερώσεις των πόλεων του ελληνικού μητροπολιτικού και αποικιακού χώρου, ορισμένες από τις οποίες κτίζουν γύρω από το ναό μικρά κομψά οικοδομήματα, τους *θησαυρούς*.

Οι χρησμοί δίνονταν με ένα συγκεκριμένο τυπικό. Η ιέρεια του θεού, η Πυθία, αφού πλενόταν με το νερό της ιερής πηγής, της Κασταλίας και πρόσφερε θυσία, εισερ-

14. Ο ρόλος του μαντείου στον αποικισμό

Ο Γρίννος, γιος του Αισανίου, που ήταν απόγονος του Θήρα και βασιλιάς στο νησί της Θήρας, πήγε στους Δελφούς φέρνοντας μια εκατόμβη ως προσφορά της πόλης του και τον ακολούθησαν πολλοί συμπολίτες του. ... Ο Γρίννος ρωτούσε την Πυθία για άσχετα ζητήματα, αλλά αυτή του αποκρίθηκε να πάει να χτίσει μια πόλη στη Λιβύη.

Ηρόδοτος, Μούσαι, 4, 150.

15. Ο ρόλος του μαντείου στη νομοθεσία του Κλεισθένη

Τις φυλές ονόμασε από τα ονόματα εκατό ηρώων της Αθήνας, οι οποίοι προκαθορίστηκαν, και από αυτούς η Πυθία όρισε δέκα.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 22.

χόταν στο *άδυτον* του ναού. Καθισμένη σε τρίποδα έπεφτε σε έκσταση και έδινε τους χρησμούς, τους οποίους οι ιερείς κατέγραφαν. Η αμφισημία και, πολλές φορές, η ασάφεια των χρησμών έδωσαν στον Απόλλωνα την προσωνυμία *Λοξίας*.

Σχετικές με τη μαντική είναι και οι λατρευτικές εντολές που προέρχονταν από το μαντείο των Δελφών και καθόριζαν τη σχέση των ανθρώπων με τους θεούς, αλλά και γενικότερα την ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι εντολές αυτές, κοινές για όλους τους ανθρώπους, διαμόρφωναν μια γενική ηθική και ένα κοινό μέτρο συμπεριφοράς. Οι άνθρωποι έπρεπε να σέβονται τους πατροπαράδοτους θεούς, να τηρούν το μέτρο, δηλαδή να μην είναι υπερφίαλοι, να γνωρίσουν τον εαυτό τους, δηλαδή τα όριά τους, να εξαγνίζονται για φόνο που διέπραξαν. Το τελευταίο, που υποδηλώνει την ατομική ευθύνη του ανθρώπου και απομακρύνει από την αντίληψη της ευθύνης του γένους, αποτελεί μια σημαντική πρόοδο στην πορεία της κοινωνίας. Ο δρόμος λοιπόν που έδειχνε ο θεός δεν σχετιζόταν μόνο με την εκτέλεση τυπικών καθηκόντων αλλά και με ηθική συμπεριφορά.

Μετά τα Μηδικά το κύρος του Μαντείου άρχισε να μειώνεται, ίσως επειδή δεν είχε προβλέψει τη νίκη των Ελλήνων. Οι πολιτικές αποφάσεις δεν συνδέονταν πλέον με την έγκρισή του. Στο εξής περιορίστηκε να χρησμοδοτεί για ιδιωτικά ζητήματα και ο ρόλος του δεν ήταν πλέον σημαντικός.

Η κρίση της θρησκείας

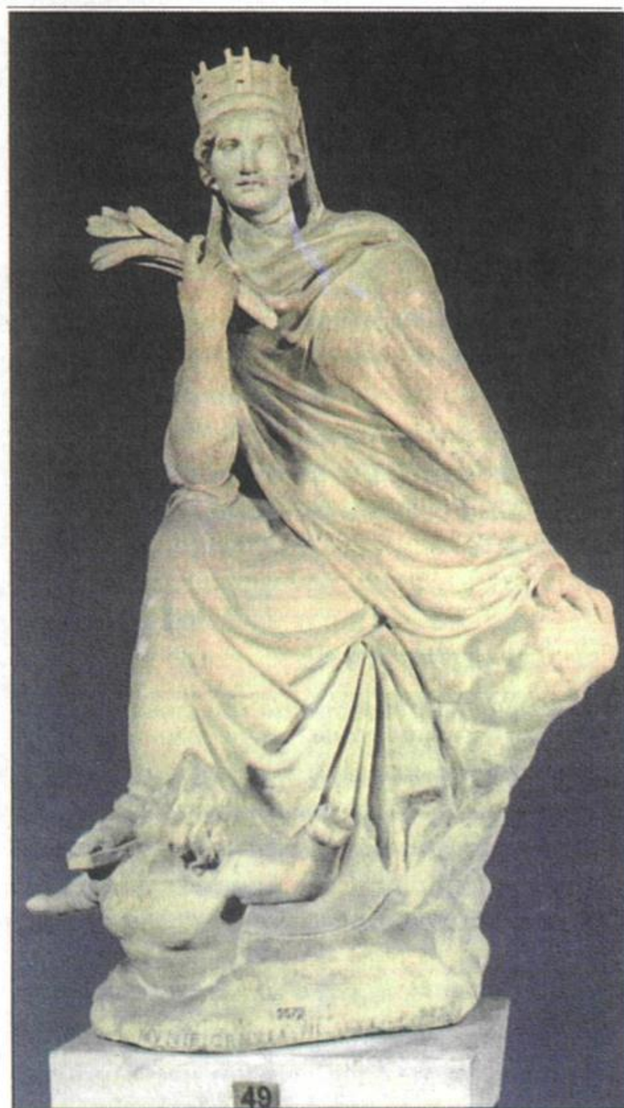
Η πνευματική ανάπτυξη και η καλλιέργεια του φιλοσοφικού στοχασμού και του ορθού λόγου οδηγούν σε αμφισβήτηση και κρίση τις παραδοσιακές θρησκευτικές αντιλήψεις, δηλαδή την επίσημη θρησκεία της πόλης. Τα σπέρματα της αμφισβήτησης βρίσκονται ήδη στην εποχή του θριάμβου της. Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος π.χ. αρνείται την ανθρωπομορφική θρησκεία του Ομήρου και του Ησιόδου. Ο θεός του είναι ένας και δεν μοιάζει με τους ανθρώπους ούτε στη μορφή, ούτε στις ιδέες[16]. Η αποφασιστική όμως αμφισβήτηση παρατηρείται περί το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα, με την εμφάνιση των σοφιστών. Οι σοφιστές, ερμηνεύοντας τη θρησκεία με βάση τον ορθό λόγο, οδηγούνται στην απόρριψη των παραδοσιακών θρησκευτικών αντιλήψεων, ή στον αγνωστικισμό, τον

16. Θρησκεία

Ο θεός έχει σχήμα σφαίρας και δεν μοιάζει καθόλου με τους ανθρώπους. Είναι όλος αυτιά και όλος μάτια, αλλά δεν αναπνέει. Είναι νους και σκέψη και αιώνιος.

Διογένης Λαέρτιος 9, 19.

οποίο εκφράζει ο Πρωταγόρας. Η παραδοσιακή θρησκεία είναι, κατά την άποψή τους, θεσμός ανθρώπινος και, ως έργο του ανθρώπου, μπορεί κανείς να την απορρίψει, αν δεν τη θεωρεί ορθή. Η αμφισβήτηση αυτή εκ μέρους των καλλιεργημένων κύκλων, είχε ως αποτέλεσμα πολλές δίκες ασεβείας. Είναι γνωστή η δίκη των Ερμοκοπιδών του 415 π. Χ., όταν ο Αλκιβιάδης και ο κύκλος του κατηγορήθηκαν για την κοπή των κεφαλών των Ερμών και για τη βεβήλωση των μυστηρίων, αλλά και η δίκη του Σωκράτη.

Άγαλμα της θεάς Τύχης (300 π.Χ., Μουσείο Βατικανού). Η θεοποίηση της τύχης κατά την ελληνιστική εποχή απηχεί το σκεπτικισμό και την αμφιβολία των ανθρώπων.

Η προοδευτική παρακμή των ελληνικών πόλεων είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση της κρίσης. Η θρησκεία της πόλης ήταν φυσικό να παρακμάσει με την αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών όρων στους οποίους στηριζόταν. Το φαινόμενο είναι έντονο στην ελληνιστική εποχή, εποχή του ατομικισμού και του κοσμοπολιτισμού, και εκφράζεται στις νέες θρησκευτικές αντιλήψεις και στη λατρεία.

Η παραδοσιακή λατρεία εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά δεν είναι παρά εξωτερικός τύπος. Η λατρεία της Τύχης, αγάλματα της οποίας συναντούμε πολλά κατά την ελ-

ληνιστική περίοδο, είναι η έκφραση του σκεπτικισμού και της αμφιβολίας, η άρνηση της θείας πρόνοιας και η προσωποποίηση του τυχαίου που φαίνεται ότι κυβερνά τον κόσμο. Η λατρεία των ηγεμόνων, που αποκτούν θεϊκές ιδιότητες και σχετικά προσωνύμια (Σωτήρ, Επιφανής, Θεός), εκφράζει, με άλλο τρόπο, την αμφιβολία των ανθρώπων για το ρόλο των θεών στα ανθρώπινα. Οι θεοί, αν υπάρχουν, είναι απόντες, οι ηγεμόνες είναι ισχυροί και παρόντες. Οι ελπίδες των ανθρώπων επενδύονται στους τελευταίους. Η πίστη ωστόσο και η ελπίδα της σωτηρίας δεν έχουν εξαφανιστεί. Εξακολουθούν να θερμαίνουν τα λαϊκά κυρίως στρώματα και παίρνουν άλλο περιεχόμενο. Όπως συμβαίνει σε εποχές αβεβαιότητας και ρευστότητας, πολλοί άνθρωποι στρέφονται σε εκστατικές και συγκινησιακές λατρείες, που εξασφαλίζουν στον πιστό μια άμεση και προσωπική επαφή με το θείο. Ανατολικές θεότητες που ευαγγελίζονται τη μετά θάνατον ζωή, όπως η φρυγική Κυβέλη, ο Άτις και κυρίως οι αιγυπτιακές θεότητες Ίσις και Όσιρις, καθώς και ο Σάραπις, κάνουν τώρα έντονη την παρουσία τους στη λατρεία[17].

17. Ανατολικές λατρείες στην Ελλάδα

Οι λατρείες της Ίσιδας και του Σάραπι είναι οι κυριότερες από τις αιγυπτιακές που παρουσιάστηκαν στην Ελλάδα στους τελευταίους αιώνες της αρχαιότητας. Πήραν σημαντική θέση στην τότε θρησκευτική ζωή, γιατί οι θεότητες ήταν παρήγορες, με επαγγελίες για την πέραν του τάφου ζωή, που όλες οι εποχές τις αποζητούσαν.

Ν. Παπαχατζής, Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, σ. 195.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εντοπίσετε τις ομοιότητες και τις διαφορές στη θρησκεία της μινωικής και μυκηναϊκής περιόδου.

2. Να συζητήσετε την άποψη του Ζ. Ντυμεζίλ (παράθεμα αρ. 3) και να εντοπίσετε στο αντίστοιχο κεφάλαιο στοιχεία που την ενισχύουν και την τεκμηριώνουν.

3. Να διερευνήσετε τους λόγους για τους οποίους αποκλείονται από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις οι εναγείς και οι άτιμοι.

4. Να εντοπίσετε τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν στα ελευσίνια μυστήρια και στον ορφισμό.

5. Ποιες νέες λατρείες εμφανίζονται κατά την ελληνιστική περίοδο και για ποιους λόγους.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Παράσταση από αρχαϊκή κύλικα (Μουσείο Λούβρου). Το όργωμα και οι άλλες αγροτικές εργασίες αποτελούσαν την κύρια μέριμνα των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα.

Ιστορική αναδρομή

Στα **ομηρικά έπη** εκτός από περιπέτειες και πολεμικά γεγονότα υπάρχουν πολλά στοιχεία της καθημερινής ζωής της εποχής στην οποία αναφέρονται και αυτής κατά την οποία γράφτηκαν. Στην ομηρική κοινωνία εργάζονταν από κοινού βασιλείς, άρχοντες, ελεύθεροι πολίτες και δούλοι. Οι ίδιοι οι εργάτες της γης, της θάλασσας ή του βουνού, όταν οι ανάγκες το απαιτούσαν, άφηναν τα ειρηνικά έργα τους και έπιαναν τα όπλα για να αντιμετωπίσουν κάποιον επιδρομέα ή να ικανοποιήσουν τις επεκτατικές ορέξεις του ηγεμόνα τους.

Παράλληλα, οι λεγόμενοι *δημιουργοί*, που κοινωνικά ήταν κοντά στην ομηρική αριστοκρατία, είχαν και άλλες ικανότητες, για τις οποίες επικρατούσε η άποψη ότι ήταν δώρο των θεών *(ἱερεῖς, μάντεις, ἰατροί, ἀοιδοί)*. Μια ξεχωριστή κατηγορία δημιουργών ήταν και οι τεχνίτες (ξυλουργοί, χαλκείς, κεραμοποιοί, μουσικοί). Οι περισσότεροι πάντως ήταν πλανόδιοι και διέθεταν οι ίδιοι τα προϊόντα της εργασίας τους. Συνήθως ονομάζονταν *βάναυσοι* ή *χειρώνακτες*.

Κατά τα **αρχαϊκά χρόνια** το σκηνικό αλλάζει. Η πόλη-κράτος ως θεσμός ισχυροποιείται, το εμπόριο με την εισαγωγή του νομίσματος, την αύξηση του πληθυσμού και τον αποικισμό ξεφεύγει από τα στενά τοπικά όρια και το άτομο απελευθερώνεται. Κάτω από τέτοιες συνθήκες οι τεχνίτες βρίσκουν την ευκαιρία να εγκατασταθούν μόνιμα σε κάποια πόλη, να ανοίξουν το εργαστήριό τους και με τη βοήθεια δούλων να αυξήσουν την παραγωγή τους. Σταδιακά τα εργαστήρια πολλαπλασιάζονται. Συνέπεια της οικονομικής εξέλιξης είναι η

εμφάνιση νέων επαγγελμάτων, που έρχονται να καλύψουν τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες και τις καταναλωτικές απαιτήσεις[1].

Κατά την **κλασική περίοδο**, παρά το ότι κάποιοι επώνυμοι αριστοκράτες (Πλάτων, Αριστοτέλης, Ξενοφών) θεωρούσαν υποτιμητική κάθε μισθωτή και χειρωνακτική εργασία, δεν ήταν δυνατόν να ανακοπεί το διαρκώς ογκούμενο ρεύμα ανάπτυξης νέων επαγγελμάτων. Επειδή η συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στα κοινά της πόλης απαιτούσε πολύ χρόνο αλλά και για άλλους λόγους, σταδιακά δούλοι και μέτοικοι ανέλαβαν τις περισσότερες χειρωνακτικές ή μισθωτές εργασίες.

Στην αθηναϊκή οικονομική ζωή λειτουργούσε πρακτικά ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης. Καμιά νομοθεσία δεν καθόριζε κάποιους λειτουργικούς ή προστατευτικούς όρους εργασίας. Η ανεργία ήταν υπαρκτό φαινόμενο. Κάθε πρωί οι άνεργοι της Αθήνας συγκεντρώνονταν στην Αγορά και οι εργοδότες μπορούσαν να επιλέξουν όσους και για όσο χρονικό διάστημα ήθελαν. Όταν η ανεργία έφτανε σε μεγάλο ποσοστό, οι υπεύθυνοι πολλών πόλεων κατέφευγαν στο μέτρο της κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων για να την αντιμετωπίσουν. Ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι ένας από τους λόγους των έργων του Περικλή στην Ακρόπολη ήταν κι αυτός.

Οι μέρες που δεν εργάζονταν οι Αθηναίοι (αργίες) υπολογίζονται σε 60 το χρόνο. Το ημερομίσθιο ενός απλού εργάτη δεν ήταν καθόλου ικανοποιητικό. Συνήθως ήταν μόλις 1 δραχμή. Με το ποσό αυτό δεν μπορούσε να ζήσει μια οικογένεια, παρά την παραδοσιακή λιτότητα των Ελλήνων.

1. Εξειδίκευση

Στις μικρές πόλεις ο ίδιος τεχνίτης φτιάχνει κρεβάτι, πόρτα, αλέτρι, τραπέζι και πολλές φορές ο ίδιος χτίζει τα σπίτια και μένει ευχαριστημένος, αν έτσι βρίσκει εργοδότες αρκετούς να τον τρέφουν. Αλλά είναι αδύνατο ο πολυτεχνίτης άνθρωπος να τα φτιάχνει όλα τέλεια. Στις μεγάλες όμως πόλεις, επειδή πολλοί έχουν ανάγκη τον κάθε τεχνίτη, αρκεί μια τέχνη σε κάθε τεχνίτη για να κερδίζει το ψωμί του. Πολλές φορές δεν αρκεί ούτε ολόκληρη μια τέχνη, αλλά άλλος φτιάχνει παπούτσια για άνδρες και άλλος για γυναίκες. Και υπάρχουν τεχνίτες που άλλοι ράβουν με κλωστές από νεύρα ζώων τα παπούτσια και άλλοι μόνο τα κόβουν. Άλλοι πάλι κόβουν μόνο φορέματα, και άλλοι δεν ανακατεύονται στο κόψιμο των φορεμάτων, αλλά μόνο τα ράβουν και κερδίζουν το ψωμί τους.

Ξενοφών, Κύρου Παιδεία, 8, 2, 5.

Επαγγέλματα της υπαίθρου

Στην ύπαιθρο θα συναντήσουμε τους γεωργούς, τους κτηνοτρόφους, τους λατόμους, τους υλοτόμους, τους μεταλλωρύχους καθώς και όσους ασχολούνταν με το ψάρεμα και το κυνήγι.

1. Η γεωργία. Οι Έλληνες θεωρούσαν τη γεωργία βασική πηγή πλούτου, μητέρα και τροφοδότη όλων των τεχνών. Πέρα από τα υλικά αγαθά πρόσφερε

σωματική υγεία και εμφυσούσε στην ψυχή όσων την ασκούσαν το αίσθημα της δικαιοσύνης, γενναιότητα, υπομονή και επιμονή[2]. Οι αγρότες χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: σ' αυτούς που είχαν τη γη και την καλλιεργούσαν μόνοι τους (*αὐτουργοί*), σ' αυτούς που ανέθεταν σε άλλους την καλλιέργειά της και επέβλεπαν το όλο έργο, και σ' αυτούς που εμπιστεύονταν τα πάντα σε κάποιο διαχειριστή και αρκούνταν στα κέρδη από τα κτήματά τους, ζώντας σε κάποια πόλη. Στην Αθήνα, μέχρι την κλασική εποχή, το μεγαλύτερο μέρος της γης κατείχαν οι αριστοκράτες ενώ αργότερα, ιδίως κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., τα κτήματά τους διασπάστηκαν σε πολλά μικρότερα και έτσι αυξήθηκε ο αριθμός των ιδιοκτησιών.

2. Ο βασιλιάς Κύρος γεωργός

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Λένε ακόμα ότι ο Κύρος, που σήμερα όπως ξέρουμε είναι ενδοξότατος βασιλιάς, είπε κάποτε στους καλεσμένους του ότι δίκαια θα μπορούσε και αυτός να πάρει δύο βραβεία, το πολεμικό δηλαδή και το γεωργικό, γιατί ήταν άριστος στην καλλιέργεια της γης και στην προστασία των καλλιεργημένων τόπων.

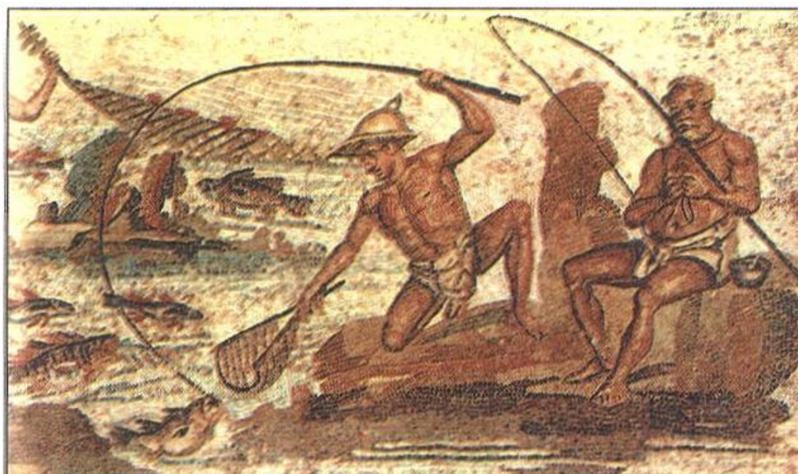
ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ: Έχεις δίκιο Σωκράτη, ο Κύρος καμάρωνε που καλλιεργούσε τη γη και την έκανε προσοδοφόρο, όσο καμάρωνε που ήταν ικανός στον πόλεμο.

Ξενοφών, Οικονομικός, 4, 16, 17.

Η εργασία των γεωργών ήταν σκληρή. Εργάζονταν όλο το χρόνο και τα μέσα καλλιέργειας που διέθεταν ήταν σχεδόν πρωτόγονα. Συνήθως καλλιεργούσαν δημητριακά, αμπέλια, οπωροφόρα δένδρα και λουλούδια. Παράλληλα ασχολούνταν με τη μελισσοκομία, μια και το μέλι εθεωρείτο εκλεκτό προϊόν.

2. Η κτηνοτροφία. Στη Θεσσαλία και στη Βοιωτία η μορφολογία του εδάφους βοηθούσε στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας αλόγων και βοδιών. Στην Αττική, όπως και στις περισσότερες άλλες ελληνικές περιοχές, εκτρέφονταν πέρα από τα γνωστά υποζύγια, που ήταν απαραίτητα για τις μετακινήσεις, κυρίως χοίροι και αιγοπρόβατα. Τα τελευταία πολλές φορές αποτελούσαν αφορμή διενέξεων. Κατέστρεφαν δηλαδή αγροτικές καλλιέργειες και έφερναν σε αντιπαράθεση αγρότες και κτηνοτρόφους. Οι αρχές συχνά αναγκάζονταν μέχρι και να απαγορεύουν την εκτροφή αιγοπροβάτων.

3. Το κυνήγι και το ψάρεμα. Το κυνήγι και το ψάρεμα ήταν από τις πιο αγαπητές και προσοδοφόρες, κατά περίσταση, ασχολίες των Ελλήνων. Η περιπλάνηση στα βουνά και τους κάμπους για τη συνάντηση του θηράματος και οι τεχνικές για την εξόντωση και περισυλλογή του ασκούσαν το σώμα και έθιζαν τους νέους ιδίως στην αντιμετώπιση πιθανών μελλοντικών πολεμικών κινδύνων. Χρησιμοποιούσαν σφενδόνες, παγίδες, τόξα, ακόντια, τσεκούρια, δόρατα και ειδικά εκπαιδευμένα σκυλιά για να κυνηγούν μεγάλα (λύκους, αγριόχοι-

Ψηφιδωτό με σκηνή ψαρέματος (Αρχ. Μουσ. Τριπόλεως). Το ψάρεμα αποτελούσε προσοδοφόρο επάγγελμα, και η σπουδαιότητά του φαίνεται από το πλήθος των επινοήσεων σε εργαλεία και τεχνικές ψαρέματος.

ρους, αρκούδες) ή μικρά ζώα (λαγούς) και πουλιά (πέρδικες, τσίχλες, ορτύκια).

Το ψάρεμα, που απαιτούσε περισσότερη υπομονή και λιγότερη δύναμη το θεωρούσαν μάλλον επάγγελμα παρά "ευγενή άσκηση" και κατά κανόνα το απέφευγαν οι αριστοκράτες. Η τεχνική του ψαρέματος με το καλάμι δεν διέφερε καθόλου από τη σημερινή. Ακόμα και τεχνητά δολώματα χρησιμοποιούσαν. Η καθετή, το πυροφάνι, το δίχτυ και το καμάκι ήταν, επίσης, περίπου όπως και σήμερα.

4. Άλλα επαγγέλματα της υπαίθρου. Οι ***λατόμοι*** έβγαζαν τα μάρμαρα από την Πεντέλη, την Πάρο ή άλλες περιοχές και οι ***υλοτόμοι*** έκοβαν τα δέντρα στα δάση. Τα προϊόντα της εργασίας τους τα παρέδιδαν σε αυτούς που τα μετέφεραν στα εργαστήρια (γλυπτών, ξυλουργών κ.ά.) για επεξεργασία. Οι ***μεταλλωρύχοι*** άνοιγαν χαμηλές στοές με τις αξίνες, τις σμίλες και τα σφυριά τους και προσπαθούσαν να

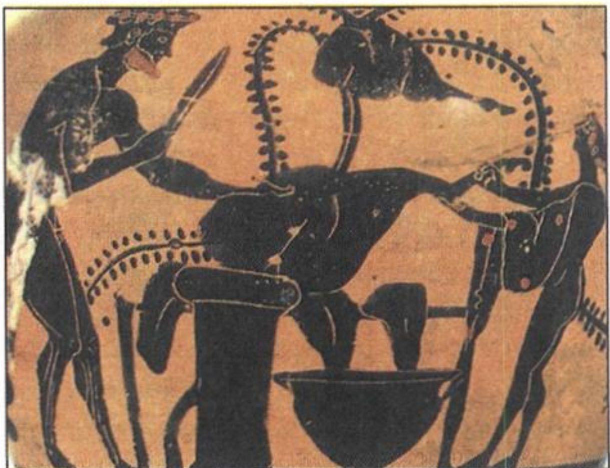

Κορινθιακό πλακίδιο με παράσταση ορυχείου (6ος αι. π.Χ., Αρχ. Μουσ. Ανατ. Βερολίνου).

εξορύξουν το μετάλλευμα, που άλλοι μετέφεραν έξω από τις γαλαρίες. Τα μέτρα υποστύλωσης και εξαερισμού ήταν τις περισσότερες φορές υποτυπώδη, αυτό και οι θάνατοι στα μεταλλεία ήταν συνηθισμένο φαινόμενο.

Επαγγέλματα των πόλεων

Στην Αθήνα, στην περιοχή του Κεραμικού, έστηναν τα περίφημα εργαστήριά τους οι ***αγγειοπλάστες***, οι οποίοι κατασκεύαζαν πιθάρια, ποτήρια (κύλικες), αγγεία σε διάφορα σχήματα, λυχνάρια κ.ά. Ο τροχός που αποτελούσε το κύριο εργαλείο τους ήταν απλός: ένας δίσκος πάνω σε έναν κάθετο άξονα. Στο δίσκο αυτό τοποθετούσε ο τεχνίτης τον πηλό και τον γύριζε με το χέρι. Όταν τέλειωνε το αγγείο, το ξέραιναν στον ήλιο ή το έψηναν σε φούρνο και άρχιζαν τη διαδικασία της διακόσμησης. Οι ***αγγειογράφοι*** συνήθως ακολουθούσαν τον ερυθρόμορφο ή μελανόμορφο ρυθμό, προσθέτοντας πολλές φορές και άλλα χρώματα. Τα περισσότερα αγγεία που κατασκεύαζαν εξυπηρετούσαν καθαρά πρακτικούς σκοπούς. Τα λίγα που είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα αποτελούσαν το καύχημα των εργαστηρίων. Σ' αυτά συνήθως υπέγραφαν από κοινού αγγειοπλάστης και αγγειογράφος ή ένας από τους δύο.

Σκηνή κρεοπωλείου από οινοχόη (6ος αι. π.Χ., Μουσείο καλών τεχνών Βοστώνης). Εικονίζεται κρεοπώλης να τεμαχίζει κρέας.

Τα δέρματα των ζώων παραλάμβαναν από τους χωρικούς ή τους ***κρεοπώλες*** οι ***βυρσοδέψες*** για να τα επεξεργαστούν στα εργαστήριά τους και να τα παραδώσουν στη συνέχεια στους ***σκυτοτόμους*** (υποδηματοποιούς). Οι τελευταίοι, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ήταν ειδικευμένοι άλλοι σε ανδρικά και άλλοι σε γυναικεία παπούτσια και έπαιρναν κανονικά μέτρα στους πελάτες τους πριν αρχίσουν την κατασκευή.

Στα υφάσματα, που κυρίως προέρχονταν από τη ρόκα και τον αργαλειό των γυναικών κάθε σπιτιού, αναλάμβαναν οι ***βαφείς*** να δώσουν το επιθυμητό χρώμα και οι ***γναφείς*** να τα περιποιηθούν. Η συνέχεια ανήκε στους ράφτες

Παράσταση από αγγείο (Μουσείο Ashmolean Οξφόρδης). Εικονίζεται υποδηματοποιός να παίρνει μέτρα ενός αγοριού για να κατασκευάσει υποδήματα.

και τις ράφτρες.

Το επάγγελμα του ***τραπεζίτη/δανειστή*** συναντάται συχνότερα κατά τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, ως απόρροια της τότε οικονομικής κατάστασης. Δανεισμοί υπήρχαν και παλιότερα αλλά πάντα χωρίς τόκο (*έρανοι*). Τώρα επαγγελματίες επενδύουν χρήματα σε δανεισμούς για καθαρά κερδοσκοπικούς λόγους. Ο συνηθισμένος τόκος κυμαινόταν στο 10-12%. Επειδή πολλές φορές οι τοκογλύφοι ζητούσαν μεγαλύτερο τόκο, το κράτος συχνά καθόριζε ανώτατο όριο, για να προστατεύει τους πολίτες από την εκμετάλλευση και την κερδοσκοπία.

Από τη στιγμή που ο Ιπποκράτης στη θέση του εμπειρισμού και της μαγείας έβαλε τη λογική και την παρατήρηση, το επάγγελμα του ***ιατρού*** πήρε το δρόμο της εξέλιξης. Στην Αθήνα ***ιατροδιδάσκαλοι*** μάθαιναν στους επίδοξους γιατρούς τα στοιχειώδη για τη διαγνωστική των ασθενειών, την πρακτική θεραπεία (βεντούζες, αφαιμάξεις) και την επιφανειακή χειρουργική. Την ανατομία του σώματος ελάχιστα γνώριζαν οι αρχαίοι, γιατί ο τεμαχισμός πτωμάτων παραδοσιακά δεν επιτρεπόταν. Το γεγονός ότι πολλοί άσχετοι παρίσταναν τους γιατρούς και εκμεταλλεύονταν τους ασθενείς, είχε δώσει στο επάγγελμα κακή φήμη. Αν και ο Πλάτων δεν θεωρούσε την ιατρική επάγγελμα για ελεύθερους ανθρώπους, υπήρχαν πολλοί συμπολίτες του που το ασκούσαν με ζήλο και χρησιμοποιούσαν δούλους ως βοηθούς τους. Αναφέρονται και κάποιες ειδικότητες γιατρών, όπως οι ***οφθαλμίατροι*** που χρησιμοποιούσαν κολλύρια και οι ***οδοντίατροι*** που σφράγιζαν τα δόντια με μολύβι ή χρυσάφι. Συναφή ήταν και τα γυναικεία επαγγέλματα της ***νοσοκόμας***, της ***μαίας*** (η μητέρα του Σωκράτη ήταν μαία) και της ***πρακτικής θεραπεύτριας*** (για γυναίκες που από ντροπή δεν ήθελαν να πάνε σε άνδρες γιατρούς).

Τα φυτά και τα βότανα αποτελούσαν τη βασική ύλη για τα φάρμακα. Οι ***ριζοτόμοι*** τα συνέλεγαν και τα έφερναν στο ***φαρμακοποιό*** για επεξεργασία και διάθεση. Πολλές φορές το ρόλο του φαρμακοποιού έπαιζε ο ίδιος ο γιατρός.

Παράσταση από αγγείο (5ος αι. π.Χ., Μουσείο Fitzwilliam, Καίμπριτζ). Εικονίζονται δύο χωρικοί να μεταφέρουν χοίρους και άλλα προϊόντα στην αγορά για να τα πουλήσουν.

Οι ***κάπηλοι*** (μικρέμποροι) και οι ***έμποροι*** (μεγαλέμποροι) αποτελούσαν δύο από τις μεγαλύτερες επαγγελματικές τάξεις. Συνήθως οι γεωργοί, οι κτηνοτρόφοι, οι ψαράδες και οι τεχνίτες πουλούσαν μόνοι τα προϊόντα τους στην Αγορά[3]. Σε πολλές όμως περιπτώσεις και για πολλούς λόγους οι κάπηλοι αγόραζαν από τους παραγωγούς τα προϊόντα, τα τοποθετούσαν στα καταστήματα που είχαν στην Αγορά και τα διέθεταν στους πολίτες αποκομίζοντας κάποιο κέρδος[4]. Το επάγγελμά τους δίκαια ή άδικα ήταν παρεξηγημένο και υποβαθμισμένο κοινωνικά. Τους κατηγορούσαν ότι συχνά έκλεβαν στο ζύγι ή ότι νόθευαν τα προϊόντα τους. Για το λόγο αυτό οι ***μετρονόμοι*** και οι ***αγορανόμοι*** τούς είχαν υπό συνεχή παρακολούθηση. Οι ***έμποροι*** είχαν στα χέρια τους κυρίως τις εισαγωγές και τις εξαγωγές της πόλης. Η θαλασσοκρατία των Αθηναίων μετά τα Μηδικά βοήθησε στην ανάπτυξη του θαλάσσιου κυρίως εμπορίου. Το λιμάνι του Πειραιά είχε γίνει διεθνές εμπορικό κέντρο.

3. Το τέχνασμα του ψαρά

Οι ψαράδες ζητούσαν για τα ψάρια τους όσα ήθελαν και δεν θα δίσταζαν να ζητήσουν μεγαλύτερη τιμή, αν κατάφερναν να τα κρατήσουν φρέσκα. Οι προνοητικοί αγορανόμοι δεν τους επέτρεπαν να τα βρέχουν με νερό, γιατί όταν βιάζονταν να τα πουλήσουν για να μην τους χαλάσουν, δε ζητούσαν υπερβολικά μεγάλη τιμή.

Μια μέρα ένας Αθηναίος ζαλίστηκε και λιποθύμησε στην αγορά. Ένας ψαράς ήθελε να τον βοηθήσει για να συνέλθει και έχυσε πάνω του ένα αγγείο νερό. Αληθινά ο διαβάτης συνήλθε, αλλά όταν ο έμπορος άδειασε το αγγείο με το νερό, ράντισε όλους τους γείτονες και όσους βρέθηκαν εκεί τυχαία. Οι αγορανόμοι που ήρθαν τρέχοντας διαπίστωσαν ότι το δοχείο με τα ψάρια γέμισε ως τη μέση με νερό και τα ψάρια ζωντάνεψαν κι' άρχισαν να κουνούν τις ουρές τους. Αυτή τη φορά η παράβαση του νόμου είχε ελαφρυντικά, και στους αγορανόμους δεν έμεινε τίποτα άλλο να κάνουν, παρά μόνο να τον διατάξουν να αδειάσει αμέσως το νερό από το δοχείο, πράγμα που έκανε. Ο έμπορος είχε πετύχει άλλωστε το σκοπό του! Ο περαστικός που είχε λιποθυμήσει τα είχε συμφωνήσει για δύο οβολούς.

K. Kolobova-E. Ozereckaja, Η ζωή στην αρχαία Ελλάδα, σ. 59, 60.

4. Σκηνές από την αγορά της Αθήνας

Παντού (στους δρόμους γύρω από την Αγορά) διασταυρώνονται όλοι όσοι έχουν κάτι να πουλήσουν: δούλοι με υφάσματα που μόλις έφτιασαν, τεχνίτες του Κεραμικού .... χωρικοί που έχουν ξεκινήσει από το χωριό

Η πολιτεία προστάτευε τους εμπόρους, γιατί από το ένα μέρος είχε οικονομικό όφελος (οι τελωνειακοί δασμοί έφταναν μέχρι και 2% της συνολικής τιμής του προϊόντος) και από το άλλο εξασφάλιζε στους πολίτες επάρκεια σε σιτηρά ιδίως, επειδή η εγχώρια παραγωγή δεν κάλυπτε τις ανάγκες τους. Όσοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμπλέκονταν στη διαδικασία εισαγωγής, διακίνησης και επεξεργασίας του σιταριού (έμποροι, μυλωνάδες, αρτοποιοί) απειλούνταν με αυστηρές ποινές, αν παρέβαιναν τους σχετικούς νόμους. Ένας νόμος για παράδειγμα απαγόρευε την τεχνητή έλλειψη σιταριού που είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο της τιμής του. Παράλληλα, η πόλη φρόντιζε να υπάρχουν πάντοτε ικανά αποθέματα σιταριού στη σιταγορά (*ἀλφιτόπωλιν*) του Πειραιά[5].

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Μελετώντας το απόσπασμα του Ξενοφώντα (παράθεμα αρ. 1) να εξηγήσετε γιατί στις μεγάλες πόλεις υπάρχει μεγαλύτερη εξειδίκευση στα επαγγέλματα και να επιχειρήσετε συσχετισμούς με τη σύγχρονη πραγματικότητα.

2. Να συγκρίνετε μέσα και τεχνικές που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες στην άσκηση των επαγγελμάτων τους με αντίστοιχα σημερινά.

τους πριν από την αυγή, Μεγαρίτες που σπρώχνουν τα γουρούνια τους, ψαράδες της Κωπαΐδας ... Στις ώρες που ορίζει ο κανονισμός ανοίγουν οι αγορές των λαχανικών, των φρούτων, των τυριών, των ψαριών, των κρεάτων, των αλλαντικών, των πουλερικών, του κυνηγιού, του κρασιού, των ξύλων, των αγγείων, τα παλιατζίδικα και τα μαγαζιά που πουλάνε σιδερικά. Υπήρχε και μια γωνιά για βιβλία. Κάθε έμπορος έχει τη θέση του, γιατί πληρώνει γι αυτήν. Στη σκιά κάποιου μεγάλου παραπετάσματος ή μιας ομπρέλας εκθέτει τα εμπορεύματά του πάνω σε κάποιο πάγκο, πλάι του είναι η άμαξα και τα ζώα του, που αναπαύονται. Οι πελάτες περνούν και ρωτούν. Παραγγελιοδόχοι και αχθοφόροι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Φωνές, όρκοι, βρισιές, φιλονικίες. Οι αγορανόμοι δεν ξέρουν ποιον να πρωτακούσουν.

G. Glotz, La travail dans la Grece antique, p. 345, 346.

5. Οι μεγάλοι βιοτέχνες

Δεν ξέρεις λοιπόν ότι από την αλευροποιία ο Ναυσικύδης όχι μόνο τον εαυτό του τρέφει, αλλά ακόμα και χοίρους πολλούς και βόδια, και έχει τόσο περίσσευμα ώστε και για την πόλη πολλές φορές να αναλαμβάνει λειτουργίες, και από την αρτοποιία ο Κύρηβος και όλη του την οικογένεια τρέφει και ζει πλουσιοπάροχα, και ο Δημέας ο Κολλυτεύς από τη χλαμυδουργία, ο Μένων από τη χλανιδοποιία (χλανίς= μάλλινο ένδυμα) και οι περισσότεροι από τους Μεγαρείς ζούνε από την κατασκευή εξωμίδων; Ναι, μα το Δία, είπε, γιατί αυτοί αγοράζοντας βάρβαρους ανθρώπους, τους έχουν για να τους αναγκάζουν να δουλεύουν όσο είναι καλά, ενώ εγώ έχω ανθρώπους και ελεύθερους και συγγενείς μου.

Ξενοφών, Απομνημονεύματα, 2, 7.

ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Η ψυχαγωγία των πολιτών έχει άμεση σχέση με τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής και του τόπου τους. Για τους Αθηναίους των κλασικών χρόνων ήταν αντικείμενο μέριμνας ατομικής και κρατικής. Ο Περικλής στον Επιτάφιο τόνιζε στους συμπολίτες του: «Φροντίζουμε για τη διασκέδασή μας προσφέροντας στιγμές ανάπαυλας στον καθημερινό μόχθο με τις θυσίες και τους αγώνες, που γίνονται κατά διαστήματα σ' όλη τη διάρκεια του έτους, και με ευπρεπείς ιδιωτικές κατοικίες». Οι Αθηναίοι βέβαια, όπως και οι άλλοι Έλληνες, δεν περίμεναν τις δημόσιες εκδηλώσεις για να διασκεδάσουν, αλλά επιδίωκαν καθημερινά και με ποικίλους τρόπους να δίνουν έναν ευχάριστο τόνο στη ζωή τους. Οι νέοι έβρισκαν διέξοδο σε διάφορα παιγνίδια και οι μεγαλύτεροι στα συμπόσια. Μια περιήγηση στην Αγορά ήταν για όλους ευκαιρία για ψυχική ευφορία και ξεγνοιασιά, αφού εκεί συνήθως απολάμβαναν πολλά θεάματα και ακούσματα (πλανόδιους μίμους, ταχυδακτυλουργούς, μουσικούς κ.ά.).

Παράσταση από κύλικα (5ος αι. π.Χ., Κολλέγιο Corpus Christi, Καίμπριτζ). Εικονίζεται σκηνή συμποσίου με αυλητρίδα στο κέντρο της παράστασης.

Τα φαγητά και τα ποτά των Αρχαίων

Γενικά οι Έλληνες ήταν λιτοδίαιτοι, κυρίως εξαιτίας τη παραδοσιακής τους φτώχειας. Το πρωινό τους (*ἀκράτημα*) ήταν συνήθως λίγο ψωμί βουτηγμένο σε κρασί και ίσως λίγες ελιές ή σύκα. Απλό ήταν, κατά κανόνα, και το μεσημεριανό φαγητό (*ἄριστον*), όπως και το απογευματινό (*ἑσπέρισμα*). Το κύριο φαγητό τους ήταν το βραδινό (*δεῖπνον*). Βασικό στοιχείο διατροφής αποτελούσε το σιταρένιο ψωμί (*ἄρτος*) και κυρίως τα κριθαρένια παξιμάδια (*μᾶζα*), που ως πιο φτηνά τα συνήθιζαν οι φτωχοί. Το φαγητό που συνοδεύό-

ταν από ψωμί ονομαζόταν γενικά *όψον*. Επειδή το ψάρι (*ἰχθύς*) ερχόταν πρώτο σε προτίμηση και κατανάλωση φαγητό, σταδιακά επικράτησε "ὄψον" να σημαίνει αποκλειστικά ψάρι. Η ψαραγορά της Αθήνας ήταν το πιο πολυσύχναστο μέρος. Από τα ψάρια του γλυκού νερού τα πιο περιζήτητα ήταν τα χέλια της Κωπαΐδας και από τα ψάρια της θάλασσας οι τόνοι. Τα θαλασσινά (καλαμάρια, σουπιές, οστρακοειδή) δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητα.

Το *κρέας* ήταν είδος πολυτελείας. Το μόνο που μπορούσε να προσεγγίσει ένα φτωχό βαλάντιο ήταν το χοιρινό. Για το λόγο αυτό πολλοί περίμεναν τις θρησκευτικές γιορτές με τις καθιερωμένες θυσίες, για να το απολαύσουν δωρεάν. Οι Σπαρτιάτες στα συσσίτιά τους συνήθιζαν το γνωστό *μέλανα ζωμό*, πιθανότατα κρέας χοιρινό με αίμα, ξύδι και αλάτι[1]. Ο *κυκεών* ήταν κάτι ανάμεσα σε φαγητό και ποτό. Τον συνήθιζαν πολύ οι χωρικοί και τον υποτιμούσαν οι αριστοκράτες. Ήταν αλεύρι από κριθάρι διαλυμένο σε κρασί ή σε νερό και αρωματισμένο με θυμάρι, μέντα, φλισκούνι κ.ά.[2]

1. Μέλας ζωμός

Από τα φαγητά μεγαλύτερη φήμη είχε σ' αυτούς κυρίως ο μέλας ζωμός, ώστε οι μεγαλύτεροι δεν είχαν ανάγκη από κρέας, αλλά το παραχωρούσαν στους νέους, ενώ αυτοί έτρωγαν με υπερβολική όρεξη το ζωμό. Λένε ότι κάποιος από τους βασιλιάδες του Πόντου αγόρασε ένα Λάκωνα μάγειρα για χάρη του ζωμού. Όταν όμως τον δοκίμασε αηδίασε και ο μάγειρας του είπε: "Βασιλιά, αυτό το ζωμό πρέπει να τρώνε άνθρωποι που λούστηκαν προηγουμένως στον Ευρώτα"

Πλούταρχος, Λυκούργος, 12.

2. Το "άρωμα" του κυκεώνα

Η χωριατιά φαίνεται ότι είναι άγνοια των καλών τρόπων. Ο αγροίκος είναι άξιος να παρουσιαστεί σε δημόσια συνέλευση την ίδια μέρα που ήπιε κυκεώνα και μπορεί να πει για το μύρο πως ευωδιάζει περισσότερο από το σκόρδο.

Θεόφραστος, Χαρακτήρες, 4, 2-3.

Οι αρχαίοι δεν είχαν πιρούνια στο τραπέζι. Χρησιμοποιούσαν τα δάκτυλά τους για να πιάνουν τις τροφές. Πιάτα είχαν αλλά τα χρησιμοποιούσαν

Ειδώλια (τέλος 5ου π.Χ. αιώνα, Μουσείο Λούβρου). Εικονίζονται τέσσερις γυναίκες να ζυμώνουν, ενώ μια πέμπτη παίζει δίαυλο (πιθανώς δίνει το ρυθμό).

κυρίως για σούπες. Στα άλλα φαγητά το πιάτο αντικαθιστούσε ένα κριθαρένιο παξιμάδι ή μια μεγάλη φέτα τυρί. Κουτάλια και μαχαίρια υπήρχαν, κατά περίσταση, στο τραπέζι.

Τα κύρια ποτά των αρχαίων ήταν το νερό, το γάλα και φυσικά το κρασί, για την παρασκευή του οποίου είχαν δικούς τους τρόπους και συχνά το αρωμάτιζαν με θυμάρι, μέντα ή μέλι. Οι Έλληνες δεν έπιναν ποτέ το κρασί ανέρωτο (*άκρατον οίνον*). Το έβαζαν σε κρατήρα μαζί με νερό και κανόνιζαν, κατά περίσταση, την αναλογία. Αυτή συνήθως ήταν ένα μέρος κρασί προς δύο ή τρία νερό. Την πόση "άκρατου οίνου" θεωρούσαν βαρβαρική συνήθεια.

Συμπόσια-Συσσίτια.

Το συμπόσιο αποτελούσε μια κοινωνική πολιτιστική εκδήλωση, κατά κύριο λόγο αριστοκρατική. Κάποιος, συνήθως ευκατάστατος πολίτης, με την ευκαιρία ενός σημαντικού γεγονότος (οικογενειακή γιορτή, νίκη σε αγώνες μουσικούς ή αθλητικούς, αναχώρηση ή άφιξη προσφιλούς προσώπου κ.ά.), προσκαλούσε στο σπίτι του λίγους ή πολλούς συμπολίτες του για να γιορτάσουν από κοινού. Οι προσκεκλημένοι συγκεντρώνονταν στην αίθουσα του σπιτιού που ονομαζόταν *ἀνδρών* και ξάπλωναν (στηριζόμενοι στο αριστερό τους χέρι) στα ανάκλιντρα που ήταν τοποθετημένα γύρω-γύρω. Αυτά κυμαίνονταν από τρία έως δώδεκα και κάθε ένα χωρούσε δύο ή τρεις συμποσιαστές. Μπροστά τους τοποθετούνταν χαμηλά τραπέζια με φαγώσιμα. Σε ένα μεγάλο κρατήρα έκαναν την ανάμιξη του κρασιού και του νερού και δούλες ή δούλοι (*οἰνοχόοι*) γέμιζαν τα ποτήρια των συμποσιαστών[3]. Τα ποτήρια ήταν μεταλλικά ή πήλινα με περίτεχνες αγγειογραφίες. Τα συμπόσια ακολουθούσαν κάποιο πρωτόκολλο, ένα εθιμικό τυπικό, την τήρηση του οποίου φρόντιζε ο *συμποσίαρχος*, που κάθε φορά κληρωνόταν μεταξύ των προσκεκλημένων. Στην αρχή οι υπηρέτες έφερναν νερό για το πλύσιμο των χεριών και το συμπόσιο άρχιζε με σπονδή προς το Διόνυσο, το θεό του κρασιού: έπιναν λίγο *ἄκρατον οἶνον*, έχυναν λίγες σταγό-

3. Όχι πάνω από τρία ποτήρια κρασί

Ο Εύβουλος παριστάνει το Διόνυσο να λέγει: "Έχω τρεις μόνο κρατήρες για τους φρόνιμους και ανακατεύω το κρασί:
- τον ένα για την υγεία που πίνουν όλοι πρώτο,
- το δεύτερο για τον έρωτα και την ηδονή,
- τον τρίτο για τον ύπνο, που μόλις τον πιουν οι καλεσμένοι γυρίζουν σπίτι τους σαν σοφοί,
- ο τέταρτος δεν είναι δικός μας, αλλά ανήκει στις βρισιές,
- ο πέμπτος στις φασαρίες,
- ο έκτος στο τρέκλισμα και στο παράταιρο τραγούδι,
- ο έβδομος σπάζει τα μούτρα,
- ο όγδοος καλεί σε δίκη,
- ο ένατος φουντώνει και σε θυμό ξεσπά,
- ο δέκατος στην τρέλλα, ώστε και χάμω να σε ρίξει ".

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 2, 3.

Τοιχογραφία της Ποσειδωνίας (Μουσείο Paestum). Το συμπόσιο δεν αποτελούσε ευκαιρία για διασκέδαση μόνο, αλλά και για φιλοσοφικές και άλλες συζητήσεις.

νες προφέροντας το όνομα του θεού και έψαλλαν έναν ύμνο του. Τις περισσότερες φορές ακολουθούσε συζήτηση με θέμα τον έρωτα. Εκτός από τις συζητήσεις οι παρευρισκόμενοι διασκέδαζαν με μουσική, ακροβατικά νούμερα, διάφορα παιγνίδια κ.ά. Τα παιγνίδια ήταν πνευματικά (αινίγματα, γρίφοι) ή επιδεξιότητας. Οι Αθηναίες δεν έπαιρναν μέρος στα συμπόσια. Οι γυναίκες που συμμετείχαν ήταν εταίρες, που τις έφερναν μαζί τους κάποιοι από τους συμποσιαστές για την ψυχαγωγία του συνόλου[4].

Πριν από το συμπόσιο οι προσκεκλημένοι έπαιρναν το κύριο φαγητό τους, για να μπορούν ύστερα να αρκούνται σε ελαφρά εδέσματα (ξηροί καρποί, φρούτα, γλυκά) και σε οινοποσία. Με άλλα λόγια το συμπόσιο ήταν το δεύτερο και κύριο μέρος της συγκέντρωσης. Κατά συνέπεια, όσοι ήταν προσκεκλημένοι μόνο σ' αυτό έρχονταν μετά το τέλος του δείπνου.

4. Σκηνή συμποσίου

Αφού σηκώθηκαν τα τραπέζια και έγιναν σπονδές και ψάλθηκε ο παιάνας, μπήκε στο γλέντι ένας Συρακούσιος έχοντας μαζί του και μια καλή αυλητρίδα (παίκτρια αυλού) και μια καλή χορεύτρια, που γνώριζε να εκτελεί και παιγνίδια θαυματοποιών και ένα πολύ όμορφο αγόρι, που έπαιζε κιθάρα και χόρευε. Μετά την επίδειξη έπαιρνε χρήματα για το θέαμα. Όταν λοιπόν η αυλητρίδα έπαιξε αυλό και ο νεαρός κιθάρα και έδειξαν και οι δύο ότι τους διασκέδασαν πολύ, ο Σωκράτης είπε

-Μα το Δία, Καλλία, μας φιλοξενείς θαυμάσια, γιατί όχι μόνο μας πρόσφερες πολύ καλό δείπνο, αλλά μας διασκέδασες με πάρα πολύ ευχάριστα θεάματα και ακούσματα.

Ξενοφών, Συμπόσιον, 2, 3.

Υπήρχαν και άλλες μορφές συμποσίων, περισσότερο λαϊκές. Τα μέλη, για παράδειγμα, κάποιας φιλικής συντροφιάς ή κάποιου συλλόγου συνήθιζαν να συμποσιάζονται κάθε φορά και σε άλλο σπίτι. Στις περιπτώσεις αυτές ο καθένας έφερνε μαζί του το ποτό και το φαγητό του (*ἔρανος*). Όποια μορφή και να είχε το συμπόσιο είναι γεγονός ότι κατά

τη λήξη του οι συμποσιαστές ήταν συχνά μεθυσμένοι και όχι σπάνια διέπρατ-ταν βανδαλισμούς (π.χ. *ερμῶν ἀποκοπή*) ή άλλες αξιόποινες πράξεις.

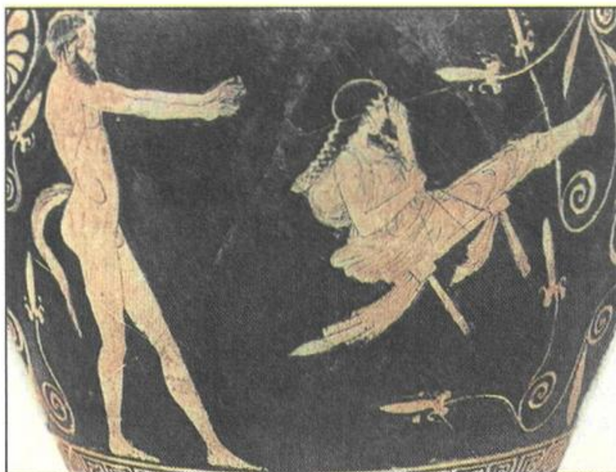
Τα συσσίτια τα συναντάμε σε διάφορες πόλεις της Κρήτης και στη Σπάρ-τη, και διαφέρουν από τα συμπόσια στους στόχους, τη μορφή και το περιεχό-μενο. Ήταν εκδηλώσεις περισσότερο πολιτικές και λιγότερο κοινωνικές, ψυ-χαγωγικές. Στην Κρήτη οι πολίτες έτρωγαν καθημερινά μαζί σε ομάδες και ο καθένας πρόσφερε ετησίως το 1/10 της σοδειάς του για τα κοινά έξοδα. Επει-δή οι ακτήμονες χωρικοί δεν είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής στα έξοδα, η πόλη φρόντιζε με επιχορηγήσεις να τους τα καλύπτει. Έτσι πλούσιοι και φτωχοί μπορούσαν να τρώνε στο ίδιο τραπέζι. Στα παιδιά επιτρεπόταν να τρώνε στην ίδια αί-θουσα με τους μεγάλους, καθισμένα παράμερα, συνήθως στο πάτωμα. Στα κρητικά συσσίτια, πλάι στα τραπέζια των μελών της ομάδας, υπήρ-χαν απαραίτητα και δύο τραπέζια για τους ξέ-νους περαστικούς. Αφού τέλειωνε το φαγητό, συ-νήθιζαν να συζητούν για τα κοινά και να παίρ-νουν αποφάσεις.

Ανάλογα με τα συσσίτια της Κρήτης ήταν και αυτά της Σπάρτης. Και εδώ οι πολίτες έτρωγαν μαζί σε ομάδες, συνήθως των 15 ατόμων. Η είσο-δος κάποιου νέου σε μια ομάδα συνδαιτυμόνων προϋπέθετε ομόφωνη αποδοχή από μέρους των άλλων. Στα συσσίτια συμμετείχαν μόνο όσοι εί-χαν τη δυνατότητα να συνεισφέρουν όσα τους αναλογούσαν σε φαγητό και κρασί. Οι πολύ φτωχοί, που δεν είχαν τη δυνατότητα αυτή, όχι μόνο αποκλείονταν από το συσσίτιο, αλλά έχα-ναν και την ιδιότητα του πολίτη. Οι νεαροί συ-χνά βοηθούσαν στα συσσίτια των μεγάλων, πρό-σεχαν τη στάση τους και άκουγαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις διηγήσεις τους για ηρωικές πρά-ξεις και τις συζητήσεις τους για τα κοινά[5].

5. Τα σπαρτιατικά συσσίτια

Τα συσσίτια οι Κρητικοί ονο-μάζουν "ανδρεία" και οι Σπαρ-τιάτες "φιδίτια" (=φειδούς πρό-ξενα), είτε γιατί αποσκοπούν στη φιλία και στην αγάπη, παίρ-νοντας το δ αντί του λ (δηλαδή φιλίτια), είτε γιατί συνηθίζουν στη λιτότητα και την οικονομία. Αλλά τίποτα δεν εμποδίζει το πρώτο γράμμα να προστέθηκε απέξω, όπως λένε μερικοί, γιατί ονομάζονται "εδίτια" από τη δί-αιτα και το φαγητό. Έτρωγαν μαζί ανά 15 άτομα περίπου. Κάθε ένας απ' αυτούς έφερνε το μήνα ένα μέδιμνο αλεύρι, οκτώ χόες κρασί (χοεύς=3,28 λίτρα), πέντε μνες τυρί, πέντε ημίμναια σύκα και ένα μικρό ποσό χρημάτων για να αγορά-ζουν προσφάγια. Ακόμα, όταν κάποιος θυσίαζε ή πήγαινε κυ-νήγι, έστελνε ένα μέρος στο συσσίτιο. Γιατί επιτρεπόταν να δειπνεί κανείς στο σπίτι του, όταν θυσίαζε ή πήγαινε να κυ-νηγήσει και επέστρεφε αργά, οι άλλοι όμως όφειλαν να παρευ-ρίσκονται.

Πλουτάρχου, Λυκούργος, 12.

Παράσταση από σκύφο (5ος αι. π.Χ., Αρχ. Μουσ. Ανατ. Βερολίνου). Εικονίζεται το παιχνίδι της αιώρας (κούνιας) με σάτυρο και κόρη.

Παιγνίδια

Ένα σημαντικό μέρος της ψυχαγωγίας όχι μόνο των νέων αλλά και των ενηλίκων αποτελούσαν τα διάφορα παιγνίδια.

Ο ***κότταβος*** ήταν το παιγνίδι που συνήθιζαν στα συμπόσια και είχε διονυσιακό χαρακτήρα: με το κρασί που έμενε στο ποτήρι τους σημάδευαν κάποιο στόχο (προσπαθούσαν να το περάσουν μέσα από το στόμιο κάποιου αγγείου, να βυθίσουν πήλινα πιατάκια που έπλεαν σε λεκάνες γεμάτες νερό, να ρίξουν κάποιο δίσκο που ισορροπούσε σε σταθερό άξονα κ.ά.) και ταυτόχρονα πρόφεραν το όνομα του αγαπημένου τους προσώπου. Αν πετύχαιναν το στόχο, είχαν ελπίδες ανταπόκρισης. Ήταν το πιο αγαπημένο παιγνίδι των Αθηναίων και είχε ξεφύγει από τα όρια των συμποσίων. Τόσο είχε μπει στη ζωή τους, που δεν το ξεχνούσαν ούτε στις πιο κρίσιμες στιγμές τους: ο Θηραμένης (ένας από τους τριάκοντα τυράννους), που καταδικάστηκε σε θάνατο με ενέργειες του Κριτία, αφού ήπιε το κώνειο στο δεσμωτήριο, έριξε τις τελευταίες σταγόνες σε υποθετικό στόχο και, διακωμωδώντας την κατάστασή του, φώναξε "στην υγειά του ωραίου Κριτία"[6].

6. Ο αυτοσαρκασμός του Θηραμένη

Οι ένδεκα σύρανε μέσα από την αγορά τον άνδρα (Θηραμένη), ο οποίος φώναζε δυνατά τα όσα πάθαινε. Λένε και ένα λόγο και αυτό δικό του. Όταν δηλαδή του είπε ο Σάτυρος (αρχηγός του αποσπάσματος που τον συνέλαβε) ότι αν δε σωπάσει, θα "σκάσει", απάντησε: "και αν άραγε σωπάσω, δεν θα σκάσω;". Και όταν αναγκάστηκε να πιει το κώνειο, λένε ότι έριξε, όπως στον κότταβο, το υπόλοιπο του ποτηριού του και είπε : "αυτό ας είναι για τον ωραίο Κριτία". Ξέρω ότι αυτά τα αποφθέγματα δεν είναι αξιόλογα, όμως θεωρώ σημαντικό το ότι και όταν ακόμα βρισκόταν μπροστά στο θάνατο, δεν έχασε ούτε την ετοιμότητα ούτε τη λεπτότητα του πνεύματος.

Ξενοφών, Ελληνικά, 2, 3, 56.

Παράσταση από αμφορέα (6ος αι. π.Χ., Βρετανικό Μουσείο). Εικονίζεται το παιχνίδι του εφεδρισμού που παιζόταν με μπάλα.

Ο ***ασκωλιασμός*** ήταν ένα άλλο παιγνίδι. Προσπαθούσαν να κρατήσουν όσο περισσότερο μπορούσαν την ισορροπία τους, πηδώντας με το ένα πόδι πάνω σε φουσκωμένα ασκιά. Με το τόπι διασκέδαζαν όπως και σήμερα οι νέοι. Η Ναυσικά, κατά τον Όμηρο, έπαιζε τόπι με τις φίλες της, όταν βρήκε τον Οδυσσέα. Οι βώλοι, το στεφάνι, η σβούρα, η κούνια και ο κουτσός, που διασκέδαζαν τα παιδιά της αρχαιότητας, θυμίζουν σύγχρονα παιγνίδια. Οι μονομαχίες ζώων ήταν μέσα στα πλαίσια της διασκέδασης.

Από τη ζωή του αρχαίου Έλληνα δεν έλειπαν τα τυχερά παιγνίδια. Ένα απ' αυτά παιζόταν με τρία ζάρια που είχαν στις πλευρές τους χαραγμένα γράμματα ή αριθμούς, όπως τα σημερινά. Η καλύτερη ζαριά τους ήταν να φέ-

Ανάγλυφη παράσταση (τέλος 6ου π.Χ. αι., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Εικονίζεται μονομαχία ζώων που αποτελούσε μέσο ψυχαγωγίας για τους αρχαίους.

Παράσταση από αμφορέα (Δημοτικό Μουσείο Βουλώνης). Εικονίζονται ο Αίας και ο Αχιλλέας να παίζουν πεσσούς, πιθανότατα στην ανάπαυλα της μάχης.

ρουν και στα τρία ζάρια εξάρι (παίξιμο Αφροδίτης) και η χειρότερη να φέρουν και στα τρία άσο (παίξιμο σκύλου). Το παιγνίδι των πεσσών (*πεττεία*) ήταν κάτι σαν το σημερινό τάβλι ή την ντάμα και ήταν γνωστό από την πρώιμη αρχαιότητα. Ο Όμηρος παρουσιάζει τους μνηστήρες της Πηνελόπης να διασκεδάζουν μ' αυτό.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Εξετάζοντας τις σύγχρονες ελληνικές συνεστιάσεις, προσπαθήστε να εντοπίσετε στοιχεία που έχουν την αφετηρία τους στα αρχαία συμπόσια.

2. Λαμβάνοντας υπόψη τα κοινωνικά δεδομένα στην αρχαία Αθήνα της κλασικής εποχής, να εξηγήσετε το πλήθος των μέσων διασκέδασης.

Η ΜΟΔΑ (ΣΥΡΜΟΣ)

Από την εποχή του Ομήρου ως την ελληνιστική περίοδο, τουλάχιστον στο μητροπολιτικό ελληνικό χώρο, οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στην εξωτερική εμφάνιση των Ελλήνων είναι σχετικά μικρές. Οι αρχαίοι Έλληνες έδιναν ιδιαίτερη σημασία στην ενδυμασία, την κόμμωση και τον καλλωπισμό του σώματος, αφού η μόδα συνδεόταν άμεσα και τότε, όπως και τώρα, με την κοινωνική θέση, το φύλο, την ηλικία και το επάγγελμα.

Η ενδυμασία. Η βασική ιδέα για τη μορφή και το υλικό των ενδυμάτων είχε άμεση σχέση με τη λειτουργικότητά τους και, για τις επιλογές που γίνονταν, φαίνεται ότι λαμβάνονταν υπόψη τα κριτήρια της χρησιμότητας και της άνεσης. Στα κριτήρια αυτά ανταποκρινόταν η βασική διαίρεση των ενδυμάτων σε *χιτῶνες* (ρούχα που φοριούνταν κατάσαρκα), και σε *ἐπιβλήματα* ή *περιβλήματα* που μπορούσαν να προστεθούν, αν το απαιτούσαν οι καιρικές συνθήκες. Οι *χιτῶνες*, κοντοί ή ποδήρεις, ήταν συνήθως λινά ενδύματα που φοριούνταν από άνδρες και γυναίκες, ενώ τον *πέπλον*, σε κλειστή ή ανοιχτή μορφή, φορούσαν μόνο οι γυναίκες. Στην κατηγορία των *ἐπιβλημάτων* ανήκε το *ἱμάτιον* που φοριόταν και από τα δύο φύλα, ενώ για τους άνδρες προοριζόταν ακόμη η *χλαμύς* και η *χλαίνη*, όταν επρόκειτο να αντιμετωπίσουν σκληρότερες κλιματολογικές συνθήκες. Από την προσφερόμενη ποικιλία των χρωμάτων οι Έλληνες δεν προτιμούσαν τα έντονα και εκθαμβωτικά χρώματα. Τα λευκά και πορφυρά υφάσματα συνηθίζονταν περισσότερο στις δημόσιες-λατρευτικές τελετές, ενώ αντίθετα, το μαύρο χρώμα αποτελούσε ένδειξη πένθους. Έναν πένθιμο, σταχτί χιτώνα φορούσε και ο Περσέας, ο βασιλιάς της Μακεδονίας, στη διάρκεια του θριάμβου του Ρωμαίου στρατηγού Αιμιλίου Παύλου, μετά την οριστική νίκη της Ρώ-

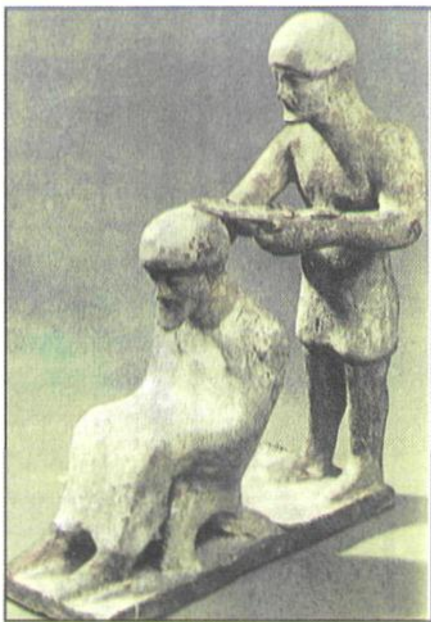
Στήλη του Λυσέα (6ος αι. π.Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Εικονίζεται άνδρας με ποδήρη ερυθρό χιτώνα και λευκό ιμάτιο.

Παράσταση από αγγείο (5ος αι. π.Χ., Μουσείο Λούβρου). Εικονίζεται γυναίκα με ιωνικό χιτώνα και ιμάτιο. Οι πτυχώσεις που σχηματίζονταν αναδείκνυαν τη χάρη και την κομψότητα του γυναικείου σώματος.

μης, το 168 π.Χ. στη μάχη της Πύδνας. Σε αντίθεση με τον Περσέα, ο Αιμίλιος Παύλος, σύμφωνα με την περιγραφή του Πλούταρχου "ήταν ντυμένος με χρυσοκεντημένη πορφύρα...". Ο Πλούταρχος επίσης μας πληροφορεί ότι ο ρήτορας Δημοσθένης, όταν έγινε γνωστός ο θάνατος του Φιλίππου στην Αθήνα, παρουσιάστηκε φορώντας ωραίο ένδυμα (ασφαλώς λευκό ή κόκκινο) και στεφανωμένος, θέλοντας με τον τρόπο αυτό να δείξει τη χαρά του, αν και είχαν περάσει μόλις επτά ημέρες από το θάνατο της κόρης του.

Η περιποίηση των μαλλιών. Στην αρχαία Αθήνα τα κουρεία ήταν χώρος οικείος για τους άνδρες, οι οποίοι περιποιούνταν συχνά τα μαλλιά τους, τα γένια τους, ακόμη και τα νύχια χεριών και ποδιών. Διατηρούσαν πλούσια γενειάδα, τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου, οπότε άρχισαν να ξυρίζουν εντελώς το πρόσωπό τους. Μέχρι και τον 6ο αιώνα π.Χ., άνδρες και γυναίκες άφηναν μακριά μαλλιά, μια συνήθεια που από τις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα εγκατέλειψαν οι άνδρες, αφήνοντας την αποκλειστικότητα για επινοήσεις περίπλοκων

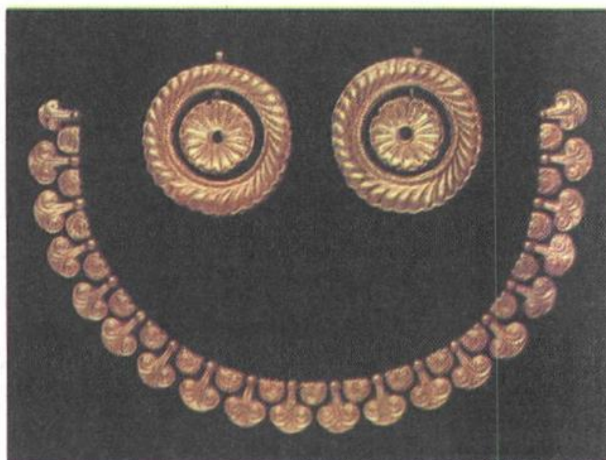

Πήλινο ειδώλιο (550 π.Χ. περίπου, Αρχ. Μουσ. Ανατ. Βερολίνου). Εικονίζεται σκηνή κουρείου. Η περιποίηση των μαλλιών δεν ήταν ο μοναδικός λόγος που οι αρχαίοι Έλληνες σύχναζαν στα κουρεία.

χτενισμάτων στις γυναίκες. Η αλλαγή του χρώματος των μαλλιών από μαύρο σε ξανθό δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο, ωστόσο αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των εταιρών. Οι δούλοι υποχρεώνονταν να κόβουν τα μαλλιά τους σύρριζα, κάτι που ασφαλώς πρόδιδε με την πρώτη ματιά την κοινωνική τους θέση. Άνδρες και γυναίκες χρησιμοποιούσαν κορδέλες και ειδικά κοσμήματα (τέττιγες), για τη στερέωση των μαλλιών.

Υποδήματα. Είναι μάλλον βέβαιο ότι οι ελεύθεροι, άνδρες και γυναίκες, φορούσαν υποδήματα μόνο στην περίπτωση που κυκλοφορούσαν έξω από το σπίτι. Η λειτουργικότητα αποτελούσε και εδώ το βασικότερο κριτήριο. Η μόδα τους σε γενικές γραμμές παρέμενε η ίδια σε όλη την Ελλάδα κατά την αρχαιότητα. Τα *σανδάλια*, η *ἐμβάς* και η *ἐνδρομίς* αποτελούσαν τις βασικές μορφές υποδημάτων, με κύριο διακριτικό γνώρισμα τη μικρότερη ή μεγαλύτερη κάλυψη των ποδιών, ώστε να αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά οι ανάγκες, σύμφωνα με τις επικρατούσες κάθε φορά καιρικές συνθήκες. Στα υποδήματα των γυναικών παρατηρούμε όχι μόνο μεγαλύτερη ποικιλία χρωμάτων, αλλά και τη συνήθεια της προσθήκης υλικών στο εσωτερικό τους, για την αύξηση του ύψους. Τα σημερινά τακούνια ήταν άγνωστα στην αρχαιότητα.

Κοσμήματα. Τα ανδρικά κοσμήματα περιορίζονταν συνήθως σε ένα δαχτυλίδι που χρησίμευε ως σφραγιδόλιθος. Αντίθετα, στα γυναικεία κοσμήματα υπήρχε μεγάλη ποικιλία. Με την πάροδο του χρόνου μειώθηκε το βάρος και το μέγεθός τους. Τα βαριά περιδέραια της αρχαϊκής εποχής αντικαταστάθηκαν στην κλασική περίοδο από ελαφριές αλυσίδες, βραχιόλια, σκουλαρίκια, διαδήματα, πόρπες και ταινίες με κοσμήματα που φοριούνταν γύρω από τους αστραγάλους ή τους βραχίονες.

Χρυσά κοσμήματα (15ος αι. π.Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο). Η αξία, η ποικιλία, η λεπτή επεξεργασία και η υψηλή αισθητική των κοσμημάτων στην αρχαιότητα σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας και τη γενικότερη ιδεολογία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, ήδη από τη μινωική εποχή.

Καλλυντικά και αρώματα. Οι γυναίκες συνήθιζαν να βάφουν τα μάγουλα

και τα χείλη, χρησιμοποιώντας λευκό ανθρακικό ασβέστιο (*ψιμύθιον*) και κόκκινο χρώμα από ρίζες φυτών ή ορυκτά. Τα χείλη βάφονταν με κόκκινο μίλτο, τα φρύδια και τα βλέφαρα με αντιμόνιο ή φούμο. Περιζήτητα ήταν τα αρώματα που γίνονταν από την ανάμιξη διαφόρων ελαίων (ελιάς, πικραμύγδαλου, σουσαμιού) με φυτά ή λουλούδια. Τα αρωματοπωλεία πρόσφεραν ειδικές αρωματικές αλοιφές που χρησιμοποιούνταν για την περιποίηση των διαφόρων σημείων του σώματος: φοινικέλαιο, μαντζουράνα, εκχύλισμα θυμαριού, μέντα, σμύρνα. Η ματαιοδοξία των γυναικών και η επιμονή τους να μεταβάλλουν τη φυσική τους όψη προκαλούσε τις επικρίσεις των ανδρών[1].

Μόδα και ιδεολογία. Η επικράτηση συγκεκριμένων κανόνων στην εμφάνιση ανδρών και γυναικών κατά την αρχαιότητα δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς αναφορές στις αισθητικές αντιλήψεις αλλά και στις πολιτικές και κοινωνικές επιδιώξεις της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Οι νομοθεσίες του Σόλωνα στην Αθήνα και του Λυκούργου στη Σπάρτη περιόριζαν σημαντικά την πολυτέλεια και την επίδειξη, προβάλλοντας το ιδανικό της λιτότητας και του μέτρου. Και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας υπήρχε ανάλογη νομοθεσία. Στην Αθήνα οι "*γυναικονόμοι*" επέβλεπαν την τήρηση των κανονισμών των σχετικών με τα φορέματα των γυναικών, ώστε να αποφεύγονται οι υπερβολές[2]. Ο κοινωνικός έλεγχος για τους άνδρες, αν και σε επίπεδο εθιμικού δικαίου, δεν ήταν λιγότερο αυστηρός. Το μήκος του χιτώνα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για δυσμενή σχόλια που αναφέρονταν στο επίπεδο καλλιέργειας των ανδρών: ένας χιτώνας υπερβολικά κοντός συνιστούσε απρέπεια, ενώ ένας υπερβολικά

1. Οι αντιδράσεις των ανδρών για τις υπερβολές των γυναικών

Ο Ισχόμαχος συμβουλεύει τη γυναίκα του

Κάποτε, όταν την είδα να έχει πασαλειφτεί με μπόλικο φτιασίδι (κάτι αντίστοιχο με την πούδρα) για να κάνει τα μάγουλά της πιο άσπρα απ' ό,τι ήταν, και με μπόλικο κοκκινάδι για να κάνει πιο κόκκινο το χρώμα των χειλιών της και φορούσε παπούτσια πιο ψηλά για να φαίνεται ψηλότερη, της είπα: Πες μου γυναίκα, πότε θα φαινόμουν πιο αξιαγάπητος σύντροφος: όταν σου παρουσίαζα την περιουσία που έχω πραγματικά και δεν καυχιόμουν πως έχω περισσότερα απ' όσα στην πραγματικότητα έχω ... ή αν προσπαθούσα να σε ξεγελάσω, ... παρουσιάζοντάς σου νομίσματα κάλπικα για αληθινά και περιδέραια απ' έξω χρυσά κι' από μέσα ξύλινα και φορέματα που ξεθωριάζουν για πολύτιμα;...

Ξενοφών, Οικονομικός, 10, 2-3.

2. Μια ερμηνεία για τον καλλωπισμό των γυναικών

Ο εξωτερικός καλλωπισμός των γυναικών, κάποτε υπερβολικός, ήταν ένα εύκολο μέσον που μεταχειρίζονταν οι γυναίκες για να σαγηνέψουν τον ανδρικό κόσμο, ιδιαίτερα όταν η ικανοποίηση των προσωπικών τους επιθυμιών ήταν αβέβαιη. Η Ήρα τραβούσε την προσοχή του Δία με όμορφα ενδύματα και αρωματικές αλοιφές.

A. Pekridou-Gorecki, Η μόδα στην αρχαία Ελλάδα, σ. 142.

Αντικείμενα καλλωπισμού από ελεφαντόδοντο (13ος αι. π.Χ., Εθν. Αρχ. Μουσείο): Χτένα, κοχλιάριο ψιμμυθίου, περόνες για τα μαλλιά και βελόνα.

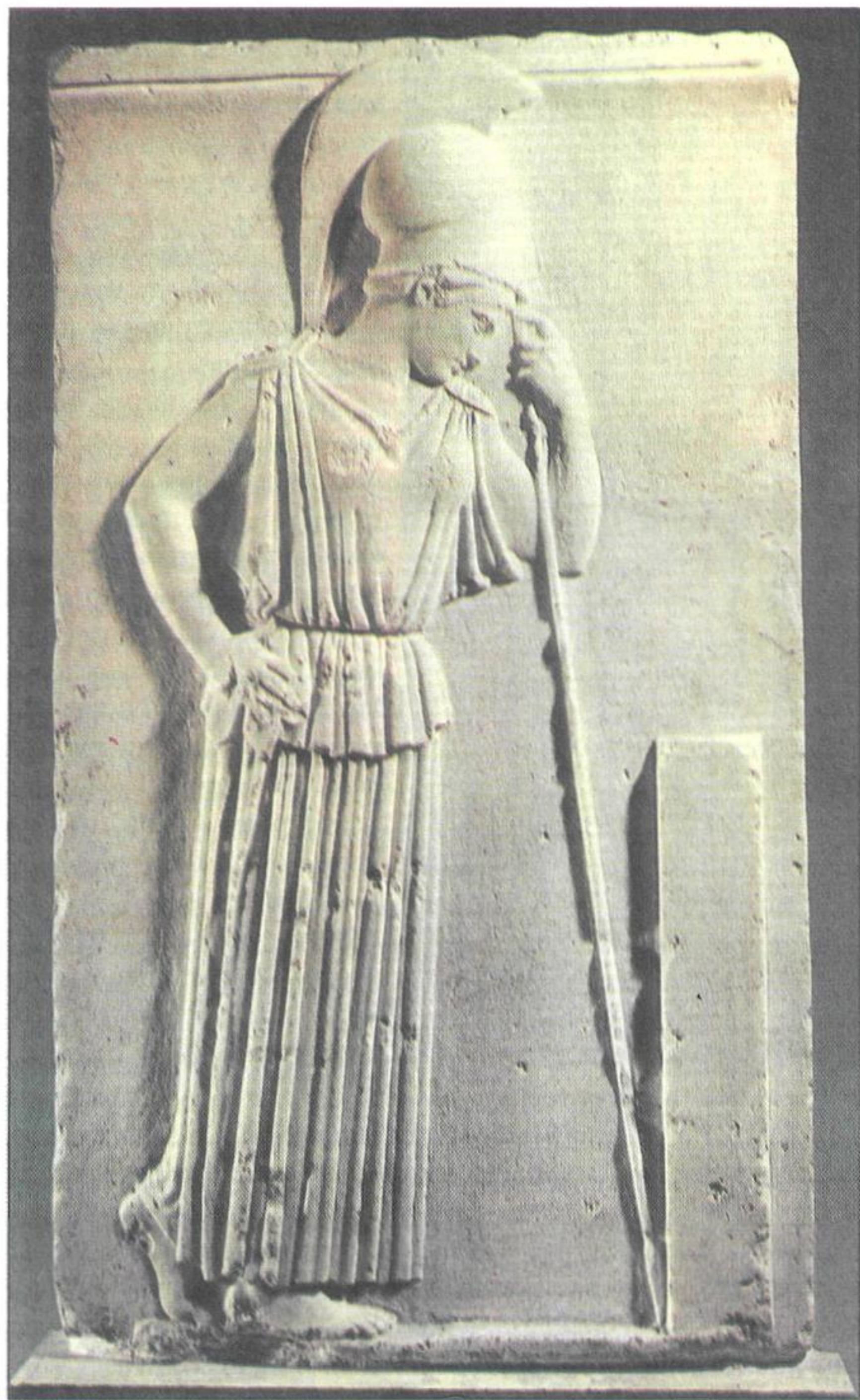
μακρύς, που σερνόταν στο έδαφος, εθεωρείτο στοιχείο επίδειξης, αμφίβολης αρετής αλλά και θηλυπρέπειας.

Πολλές φορές η εμφάνιση συνδεόταν άμεσα με την επαγγελματική και κοινωνική θέση των ατόμων: η πολυτέλεια και η εκλεκτικότητα φαίνεται ότι χαρακτήριζε το ντύσιμο των ρητόρων στην κλασική εποχή, ενώ η εκκεντρικότητα το ντύσιμο των καλλιτεχνών. Δούλοι και τεχνίτες αρκούνταν σε λίγα και χοντροκομμένα ενδύματα, ενώ τα λεπτά, αραχνοΰφαντα ενδύματα θεωρούνταν άσεμνα, αφού κατά κανόνα προτιμώνταν από τις εταίρες. Δεν είναι τυχαίο ότι στο μύθο της Αρετής και της Κακίας ο διαφανής πέπλος ήταν το ένδυμα της δεύτερης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Συνυπολογίζοντας την κοινωνική θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα, να ερμηνεύσετε την καθημερινή φροντίδα της για την εξωτερική εμφάνιση, τον καλλωπισμό της κ.τ.λ.

2. Με βάση το κείμενο και την εικονογράφηση της ενότητας, να εντοπίσετε στοιχεία της μόδας που παρατηρούνται ακόμη και σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ο λόφος της Πνύκας. Τόπος συγκέντρωσης της αθηναϊκής εκκλησίας του Δήμου. Διακρίνεται το βήμα από το οποίο αγόρευαν οι ρήτορες.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

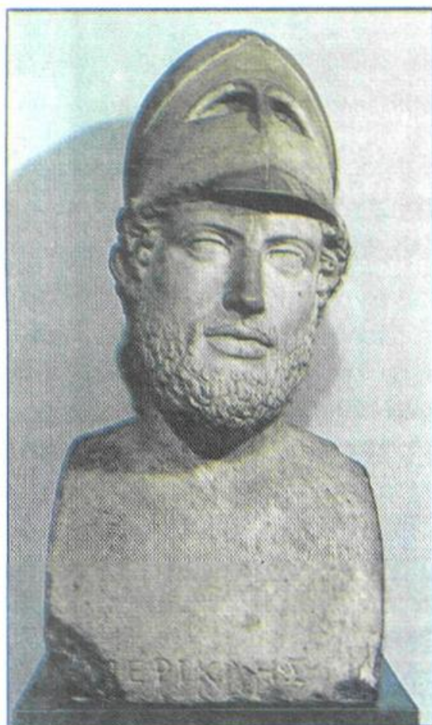
Μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών κρατών στον ελληνικό χώρο επικρατεί ο τύπος του **φυλετικού κράτους**. Κάθε φύλο ή τμήμα φύλου, με τη διαίρεσή του σε φυλές, φρατρίες και γένη, αποτελεί ένα κράτος, επικεφαλής του οποίου είναι ο βασιλιάς. Κοντά στο βασιλιά λειτουργεί ένα συμβούλιο ευγενών (βουλή) με ρόλο συμβουλευτικό. Στρατός και λαός συγκαλούνται κατά την κρίση του βασιλιά, μόνο για να ακούσουν τις αποφάσεις του.

Από τον 8ο π.Χ. αιώνα εμφανίζονται και αρχίζουν να διαμορφώνονται οι **πόλεις-κράτη**, που αποτελούν ένα νέο τύπο πολιτικής οργάνωσης. Πρόκειται για κράτη μικρά σε έκταση, στα οποία τα άτυπα ως τότε πολιτικά όργανα (βουλή, συνέλευση του λαού) αρχίζουν προοδευτικά να λειτουργούν με συγκεκριμένους κανόνες. Εξασφαλίζεται έτσι η συμμετοχή μικρού μέρους των πολιτών, αρχικά, στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Τη **βασιλική εξου-**

σία στις πόλεις-κράτη διαδέχονται σύντομα αβασίλευτες αριστοκρατίες γαιοκτημόνων. Οι ευγενείς έχουν τον έλεγχο της εξουσίας, την οποία ασκούν μέσω της βουλής και των αρχόντων. Η συνέλευση του λαού (εκκλησία) επικυρώνει απλώς τις αποφάσεις τους.

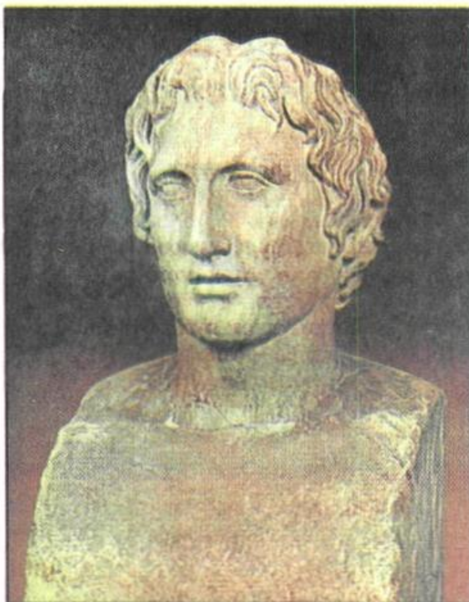
Κατά τον 7ο π.Χ. αιώνα η κυριαρχία των **ευγενών** αρχίζει να αμφισβητείται. Κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις των καταπιεσμένων στρωμάτων οδηγούν σε πολιτικές εξελίξεις. Το πολιτικό σώμα διευρύνεται σταδιακά, με συμμετοχή σ' αυτό και άλλων πολιτών, με κριτήρια όχι πλέον την καταγωγή αλλά τον πλούτο. Τα πολιτεύματα που διαμορφώνονται ονομάζονται τιμοκρατικά ή ολιγαρχικά, και έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την κλιμάκωση των πολιτικών δικαιωμάτων, ανάλογα με τα εισοδήματα των πολιτών. Η κοινωνική και πολιτική αστάθεια σε πόλεις με αριστοκρατικά ή τιμοκρατικά πολιτεύματα οδηγούν συχνά στην εγκαθίδρυση **τυραννικών** καθεστώτων. Σ' αυτά, την εξουσία καταλαμβάνει κάποιος ευγενής, εκμεταλλευόμενος τη λαϊκή δυσαρέσκεια. Οι τύραννοι προσπαθούν να εγκαθιδρύσουν κληρονομικό καθεστώς, λαμβάνοντας μέτρα υπέρ του λαού και κατά των αριστοκρατών. Σύντομα όμως οι τυραννίδες καταλύονται και δημιουργούνται προϋποθέσεις για πολιτικές εξελίξεις, που οδηγούν αρκετές φορές στην επικράτηση της δημοκρατίας.

Η **δημοκρατία** ακολούθησε μια πορεία, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε στις πολιτειακές εξελίξεις της Αθήνας. Τα πρώτα βήματα είναι η διεύρυνση του πολιτικού σώματος με την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες και η δημιουργία αντιπροσωπευτικής βουλής και δικαστηρίων, στα οποία μπορούν να συμμετέχουν όλοι οι πολίτες. Ο περιορισμός της επιρροής των ευγενών και η διεύρυνση των δικαιοδοσιών της βουλής και της εκκλησίας του δήμου, με παράλληλη μείωση των αρμοδιο-

Προτομή του Περικλή (Ρωμαϊκό αντίγραφο, Βρετανικό Μουσείο). Ο Περικλής υπήρξε μία από τις μεγάλες πολιτικές φυσιογνωμίες της δημοκρατικής Αθήνας.

Προτομή του Μ. Αλεξάνδρου (Μουσείο Λούβρου). Στη Μακεδονία διατηρείται ο θεσμός της βασιλείας. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπός της ήταν ο Μ. Αλέξανδρος.

τήτων των αρχόντων διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η εκκλησία του δήμου γίνεται το κυρίαρχο όργανο της πολιτείας, καθώς ψηφίζει τους νόμους, παίρνει αποφάσεις για όλα τα σημαντικά ζητήματα, εκλέγει άρχοντες και ελέγχει όσους ασκούν την εξουσία. Η δημοκρατία είναι, ίσως, η σημαντικότερη προσφορά του ελληνισμού στην ανθρωπότητα. Η ακμή των πόλεων-κρατών φτάνει στο απόγειό της κατά την κλασική εποχή, αλλά η δύναμή τους μειώνεται κατά την ελληνιστική περίοδο.

Στην **Ήπειρο και τη Μακεδονία** διατηρείται το πολίτευμα της βασιλείας σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, με τους βασιλείς να συγκεντρώνουν όλες σχεδόν τις εξουσίες και να διατηρούν μεγάλη αλλά ελεγχόμενη δύναμη. Το βασίλειο της Μακεδονίας υπό τον Μ. Αλέξανδρο θα μεταφέρει τα όρια του ελληνισμού και κυρίως του ελληνικού πολιτισμού στα βάθη της Ασίας και η επέκταση αυτή θα εγκαινιάσει την ελληνιστική περίοδο. Στη διάρκειά της, στο μητροπολιτικό ελλαδικό χώρο, εκτός από τα ισχυρά βασίλεια της Ηπείρου και της Μακεδονίας και τις άλλες πόλεις-κράτη, σημαντικό πολιτικό ρόλο θα διαδραματίσουν οι **συμπολιτείες** ή κοινά, δηλαδή πολιτικές ενώσεις πόλεων με ενιαία κεντρική διοίκηση. Δεν πρόκειται για νέο πολιτειακό σχήμα, αφού και στο παρελθόν συναντάμε τέτοιες ενώσεις. Όμως, κατά την ελληνιστική περίοδο η Αχαϊκή και η Αιτωλική συμπολιτεία θα αποκτήσουν σημαντική δύναμη. Η συνέλευση των πολιτών, η βουλή και οι άρχοντες αποτελούν τα όργανα της εξουσίας στις συμπολιτείες.

Στο νέο ελληνικό κόσμο της Ανατολής δημιουργούνται ισχυρές **μοναρχίες**, με σημαντικότερες αυτές των Πτολεμαίων (Αίγυπτος) και των Σελευκιδών (Συρία). Το πολιτικό σύστημα που υιοθετούν είναι αποτέλεσμα συγκερασμού στοιχείων από τη μακεδονική μοναρχία και από τις μοναρχίες που προϋπήρχαν στην Ανατολή.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ

Ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού κόσμου ήταν κατά τη μυκηναϊκή εποχή οργανωμένο με ένα συγκεντρωτικό σύστημα, στο οποίο ο μονάρχης (ἄναξ) κυβερνούσε έχοντας την ανώτατη στρατιωτική και δικαστική εξουσία και ελέγχοντας τη διοίκηση και την οικονομική ζωή, μέσω ενός σώματος υπαλλήλων που είχαν τις σχετικές αρμοδιότητες. Όπως φαίνεται από την κατανομή των μυκηναϊκών κέντρων στο χώρο, οι μυκηναίοι Έλληνες ήταν οργανωμένοι σε 4-5 μεγαλύτερα και άλλα τόσα μικρότερα κράτη με "ομοσπονδιακό" χαρακτήρα.

Ο Ελληνικός κόσμος το 800 π.Χ.

Τα φυλετικά κράτη

Έξω από τα όρια του μυκηναϊκού κόσμου αλλά και μέσα σ' αυτά, σε περιοχές απομονωμένες, φαίνεται ότι επικρατούσε ένας τύπος πολιτικής οργάνωσης που μπορεί να χαρακτηριστεί ως φυλετικό κράτος. Το φυλετικό κρά-

τος αποτελεί πολιτική οργάνωση με βάση το φύλο, δηλαδή την πληθυσμιακή ομάδα που ανήκε σ' ένα ευρύτερο σύνολο αλλά είχε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Για παράδειγμα, τα φύλα των Ιώνων, Δωριέων, Αχαιών, Μακεδόνων, Αιτωλών, Θεσσαλών κ.λπ. ανήκουν στο ευρύτερο σύνολο του ελληνικού έθνους, αλλά έχουν τα δικά τους χαρακτηριστικά, όπως π.χ. τη διάλεκτο, τη λατρεία κ.ά. Φυλετικό όμως κράτος μπορεί να συγκροτήσει και τμήμα ενός φύλου, όταν αποσπαστεί απ' αυτό. Μετά την πτώση των μυκηναϊκών κρατών και τις μετακινήσεις ελληνικών φύλων σχηματίστηκαν πολλά νέα φυλετικά κράτη. Ιδιαίτερα, από τα φύλα των Ιώνων και των Δωριέων προέκυψαν πολλά κράτη όπως π.χ. τα δωρικά του Άργους, της Κορίνθου, της Σικυώνας, των Μεγάρων κ.ά.

Στο φυλετικό κράτος η κοινωνία οργανώνεται με υποδιαιρέσεις σε μικρότερες ομάδες που μπορούμε γενικά να πούμε ότι είναι οι φυλές, οι φρατρίες και τα γένη[1]. Η πρώτη υποδιαίρεση των φύλων είναι η φυλή. Σε όλες τις δωρικές κοινότητες συναντώνται τρία ονόματα φυλών, οι *Υλλείς*, οι *Πάμφυλοι* και οι *Δυμάνες*, ένδειξη ότι η διαίρεση ανάγεται σε εποχή πριν από τη διάσπαση του φύλου. Στην Αθήνα μαρτυρούνται 4 φυλές: οι *Αιγικορείς*, οι *Αργαδείς*, οι *Γελέοντες* και οι *Όπλητες*, ονόματα που συναντάμε και σε άλλες ιωνικές κοινότητες. Το επόμενο επίπεδο διαίρεσης είναι η φρατρία, που, όπως φαίνεται και από την ετυμολογία της λέξης, συντίθεται από ομάδες «αδελφών» και προϋποθέτει συνεπώς την ύπαρξη ενός κοινού προγόνου. Ωστόσο, φαίνεται ότι στο σχηματισμό φρατριών υπεισήλθε και ο τοπικός παράγων. Είναι δηλαδή πιθανό σε διάφορες περιπτώσεις οι φρατρίες να συγκροτήθηκαν από γένη που γειτνίαζαν και συνεργάζονταν, υπό τον έλεγχο ενός τοπικού αριστοκρατικού γένους. Κάθε φρατρία αποτελείται από γένη, δηλαδή

1. Γένος-φυλή-φρατρία

Οι ονομασίες με τις οποίες προσδιορίζονται τα μέλη του γένους (ομογάλακτες, γεννήται, ομοσίπυοι, ομόκαποι) δηλώνουν και τα βασικά γνωρίσματά του. Απαρτίζονταν από ομόαιμους που είχαν έναν κοινό πρόγονο, έτρωγαν από την ίδια χύτρα και ανέπνεαν τον ίδιο καπνό, που προϋποθέτουν κοινή διαμονή. Άλλα από τα κυριότερα διακριτικά γνωρίσματα του γένους ήταν οι κοινές θρησκευτικές τελετές, ο κοινός τόπος ταφής, η συλλογική εργασία και η κοινοκτημονική αρχή, η οποία όμως βαθμιαία περιορίζεται. ... Τα μέλη του γένους επιδιώκουν την αυτάρκειά τους. Γι' αυτό το σκοπό καλλιεργούν την κοινή γη, ασχολούνται με την κτηνοτροφία, κατασκευάζουν τον εργαλειακό εξοπλισμό τους. Αργότερα και μετά την επικράτηση του καθεστώτος της οικογενειακής ιδιοκτησίας οι οίκοι θα έχουν την ίδια επιδίωξη.

Με την αύξηση του πληθυσμού πολλά γένη συνενώνονται και αποτελούν τη φυλή. Ενδιάμεσο συνδετικό κρίκο αποτελούν οι φρατρίες. Κατά τον Δικαίαρχο η συγκρότηση των φρατριών οφείλεται στο ότι απαγορευόταν η ενδογαμία και οι κόρες δίνονταν να παντρευτούν σε άλλο γένος. Η φυλή έχει τη δική της εδαφική περιοχή.

Άννα Ραμού-Χαψιάδη, Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική, σ. 21-22.

ομάδες οικογενειών. Ο Αριστοτέλης μάς πληροφορεί ότι στην Αθήνα κάθε φρατρία αποτελείται από 30 γένη και κάθε γένος από 30 οικογένειες.

Η φυλετική οργάνωση της κοινωνίας έχει πολιτική διάσταση και σημασία, καθώς η λειτουργία του κράτους, όπως φαίνεται, δεν στηρίζεται σε άτομα αλλά σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες. Μέρος της γης π.χ. ανήκει στη φρατρία και άλλο μοιράζεται στα γένη, ενώ και η στρατιωτική οργάνωση και η διοίκηση στηρίζονται σ' αυτή τη διαίρεση. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, οι φυλές έχουν δικό τους άρχοντα που ονομάζεται *φυλοβασιλεύς* και απ' αυτές συγκροτούνται ξεχωριστές στρατιωτικές μονάδες. Οι φρατρίες έχουν αρχηγό, συνέλευση και άρχοντες. Όσοι δεν ανήκουν σε φρατρία είναι εκτός του πολιτικού σώματος, τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Σόλωνα.

Αρχηγός του φυλετικού κράτους είναι ο *βασιλεύς*. Φαίνεται ότι αρχικά εκλέγεται από τους πολεμιστές, ενώ αργότερα γίνεται κληρονομικός και κυβερνά άμεσα, χωρίς δηλαδή τη μεσολάβηση της διοικητικής ιεραρχίας, όπως στα μυκηναϊκά κράτη. Η κύρια αποστολή του είναι να οδηγεί το στρατό στον πόλεμο και πρέπει επομένως να έχει τις σχετικές ικανότητες, ενώ παράλληλα απονέμει τη δικαιοσύνη και, ως εκπρόσωπος του φύλου, ασκεί τα ανώτερα ιερατικά καθήκοντα. Περιβάλλεται από ένα συμβούλιο το οποίο αποτελείται από τους αρχηγούς των αριστοκρατικών γενών και λέγεται *βουλή*. Ο ρόλος του συμβουλίου αυτού είναι να διατυπώνει τη γνώμη του στο βασιλιά για διάφορα ζητήματα. Σε μερικές περιπτώσεις ο τελευταίος συγκαλεί το στρατό ή το λαό (*συνέλευση*) για να του ανακοινώσει τις αποφάσεις του. Τα θεσμικά αυτά όργανα, γνωστά από τον Όμηρο, είναι άτυπα, καθώς ούτε η βουλή, ούτε η συνέλευση έχουν αρμοδιότητες και δεν λειτουργούν σύμφωνα με κάποιους κανόνες. Ωστόσο, η ύπαρξη της βουλής υποδηλώνει, ίσως, ότι η εξουσία του βασιλιά δεν είναι απόλυτη.

2. Η πόλη κατά τον Αριστοτέλη

Η κοινωνία που προέρχεται από ένωση πολλών κωμών αποτελεί την τέλεια πόλη, η οποία αποκτά κάθε αυτάρκεια σε βαθμό τελειότητας. Η πόλη δημιουργείται για να διαφυλάξει τη ζωή (όσων μετέχουν σ' αυτή) αλλά υπάρχει και για να ανυψώνει τη ζωή των μελών της σε υψηλό επίπεδο. Για το λόγο αυτό κάθε πόλη υπάρχει από φυσική αναγκαιότητα, αν βέβαια οι πρώτες κοινωνίες δημιουργήθηκαν από φυσική ανάγκη. Γιατί η πόλη είναι η φυσική εξέλιξη αυτών των πρώτων κοινωνιών και η τέλεια εξέλιξη είναι αυτό που λέμε φύση.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1252b.

Η εμφάνιση της πόλης-κράτους

Από τον 8ο αιώνα π.Χ. ένας άλλος τύπος πολιτικής οργάνωσης, ο τύπος των πόλεων-κρατών, αντικαθιστά το φυλετικό κράτος[2]. Πρόκειται για μικρά σε έκταση, ανεξάρτητα κράτη με πολιτική οργάνωση που θα επικρατήσει στο με-

γαλύτερο μέρος του ελληνικού μητροπολιτικού και αποικιακού χώρου. Τα στοιχεία τα οποία συνιστούν την πόλη-κράτος είναι, επιγραμματικά, τα εξής:

- **Οι άνθρωποι** που την αποτελούν, οι οποίοι ζουν μαζί και έχουν την ιδιότητα του πολίτη, δηλαδή κάποιο ρόλο στην πολιτική ζωή της.
- **Το έδαφος,** το οποίο αποτελείται από το αστικό κέντρο (άστυ), με τους δύο κύριους πόλους της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, δηλαδή την αγορά και την ακρόπολη, και από την ύπαιθρο (χώρα) με τα κτήματα και τα μεθοριακά ιερά.
- **Η ανεξαρτησία και η κυριαρχία**, που εκφράζονται ποικιλοτρόπως, όπως π.χ. με την επιλογή του πολιτεύματος, την απονομή της δικαιοσύνης βάσει των νόμων της πόλης, την κοπή νομίσματος κ.ά.
- **Η αυτάρκεια και η ασφάλεια**, που κατοχυρώνονται με την οικονομική ανάπτυξη και τη στρατιωτική οργάνωση. Η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται κατά βάση στην αγροτική παραγωγή, στην οποία συμμετέχουν όλοι, πολίτες και μη, ενώ για τη στρατιωτική οργάνωση την ευθύνη έχουν μόνο οι πολίτες[3].

Στην εμφάνιση της πόλης και στην εξέλιξή της συνετέλεσαν οι εξής παράγοντες:

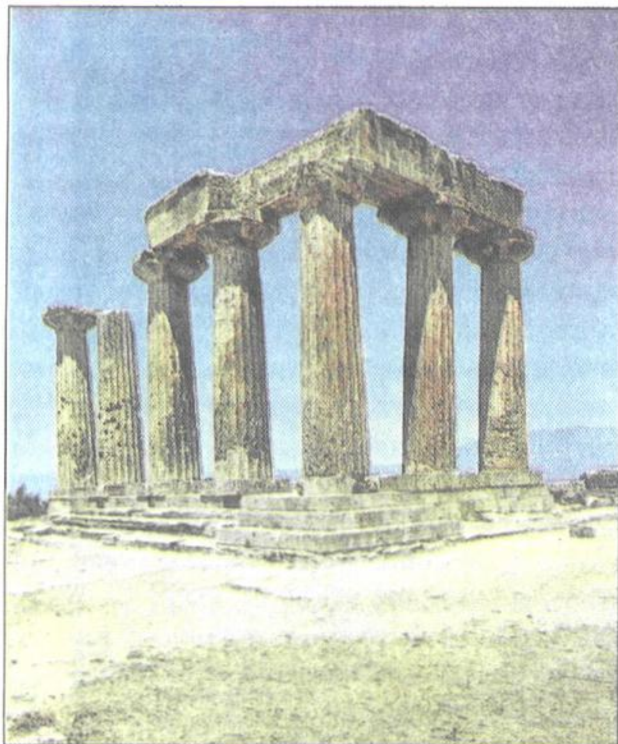
1. **Ο γεωγραφικός παράγων**. Η φυσική κατάτμηση του ελληνικού χώρου σε περιοχές σχετικά απομονωμένες μεταξύ τους ευνόησε τη δημιουργία μικρών σε έκταση κρατικών οντοτήτων του τύπου της πόλης-κράτους.

2. **Οι δημογραφικές εξελίξεις**. Κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. σημειώνεται σημαντική δημογραφική ανάκαμψη, που οδήγησε σε συστηματικότερο έλεγχο και διεύρυνση του καλλιεργούμενου εδάφους που βρισκόταν γύρω από τις αστικές εγκαταστάσεις, με συνέπεια το άστυ και η χώρα να συνδεθούν στενότερα.

3. Η οργάνωση της πόλης

Αυτές οι κοινότητες (πόλεις) ήταν μικρές και ανεξάρτητες. Σύμφωνα με το συνηθισμένο μεσογειακό σχήμα, περιλάμβαναν ένα αστικό κέντρο, ακόμα κι αν αυτό δεν ήταν παρά ένα χωριό, όπου κατοικούσαν πολλοί άνθρωποι, προπάντων οι πλούσιοι. Στο μέσον υπήρχε ένας χώρος καλυμμένος από τα κύρια πολιτικά και θρησκευτικά οικοδομήματα. Φρόντιζαν όμως να αφήνουν οδούς για εύκολη προσπέλαση, ώστε να μπορεί όλος ο λαός να συγκεντρώνεται, όταν ήταν αναγκαίο. Πρόκειται για την αγορά στην πρώτη σημασία της, τον τόπο δηλαδή της συγκέντρωσης, και αυτό πολύ πριν τα καταστήματα και οι πλανόδιοι πωλητές εγκατασταθούν εκεί. Συνήθως βρίσκουμε επίσης μια ακρόπολη που χρησίμευε ως φρούριο. Η πόλη και η ύπαιθρος ήταν συνδεδεμένες και σχημάτιζαν ένα σύνολο. ... Αυτή η κατάσταση εκφραζόταν στο επίπεδο της γλώσσας: ένας Έλληνας της αρχαιότητας μπορούσε πράγματι να εκφράσει την έννοια της Αθήνας τόσο ως κοινότητας όσο και ως πολιτικής μονάδας λέγοντας μόνο "οι Αθηναίοι", ενώ η λέξη "Αθήνα" δεν είχε καμιά άλλη έννοια πλην της γεωγραφικής. Πήγαιναν στην Αθήνα αλλά έκαναν πόλεμο με τους Αθηναίους. Αυτό που εξέφραζε την κοινότητα ήταν λοιπόν οι άνθρωποι και όχι η γεωγραφική τοποθεσία.

M. Finley, Le premiers temps de la Grece, p. 110-111.

Αρχαϊκός ναός του Απόλλωνα στην Κόρινθο. Η ίδρυση των ναών συνδέεται με την οριοθέτηση του εδάφους της πόλης-κράτους.

3. **Ο θρησκευτικός παράγων**. Η δημιουργία των ιερών του άστεως, της υπαίθρου και ειδικά της μεθορίου, συνετέλεσε στην οριοθέτηση του εδάφους της πόλης αλλά και στη νομιμοποίηση της κατοχής του. Αυτό συνέβη ιδιαίτερα με τα ιερά των ηρώων οι οποίοι θεωρήθηκαν ιδρυτές της πόλης. Έτσι, η πόλη απέκτησε ρίζες στο παρελθόν και ενισχύθηκε η συνοχή της[4].

4. Ιερά της υπαίθρου στην Αθήνα

Στα όρη της Αθήνας υπάρχουν και αγάλματα θεών. Στην Πεντέλη της Αθηνάς, ενώ στον Υμηττό του Υμήττιου Δία και βωμοί του Όμβριου Δία και του Προοψίου Απόλλωνα και στην Πάρνηθα χάλκινο άγαλμα του Παρνήθιου Δία και βωμός του Σημαλέου Δία.

Παυσανίας, 1, 32, 2.

4. **Ο στρατιωτικός παράγων**. Η ανασφάλεια των ανθρώπων, λόγω των αναστατώσεων από τις μετακινήσεις φύλων και οι ανταγωνισμοί για την κατοχή εδαφών, οδήγησαν στην αναζήτηση ασφαλών χώρων για εγκατάσταση. Η συμμετοχή στην άμυνα για την υπεράσπιση των χώρων αυτών ενίσχυσε το συλλογικό πνεύμα.

5. **Η αποδυνάμωση των ομάδων του φυλετικού κράτους**. Η ανάπτυξη ισχυρών δεσμών ανάμεσα στους ανθρώπους, που είναι κάτι φυσικό για μικρές κοινωνίες, και η ενίσχυση του ρόλου της οικογένειας, που αποκτά ιδιόκτητη γη και αυτονομείται οικονομικά από το γένος, περιόρισαν το ρόλο των ομάδων του φυλετικού κράτους (φυλής, φρατρίας, γένους) και σταδιακά τις αποδυνάμωσαν.

6. **Οι θεσμικές αλλαγές**. Το καθοριστικό στοιχείο στη διαμόρφωση της πόλης σε ένα νέου τύπου κράτος ήταν η θεσμική αλλαγή της συμμετοχής ενός μέ-

ρους των πολιτών στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Ουσιαστικά δηλαδή η πόλη-κράτος διαμορφώθηκε όταν η βουλή άρχισε να διευρύνεται και όταν βουλή και εκκλησία του δήμου άρχισαν να λειτουργούν με συγκεκριμένους κανόνες.

7. **Η αποικιακή εξάπλωση**. Στην καλύτερη οργάνωση των πόλεων συνετέλεσε η δημιουργία πόλεων-κρατών στον αποικιακό χώρο. Σε ορισμένες αποικίες εφαρμόστηκαν νέοι τρόποι οργάνωσης του χώρου (στον πολεοδομικό σχεδιασμό και τη διαίρεση των κλήρων), που έδωσαν ιδέες για την οργάνωση των πόλεων και στη μητροπολιτική Ελλάδα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Η διάκριση σε φυλές, φρατρίες και γένη διατηρήθηκε ακόμη και μετά την επικράτηση της πόλης-κράτους. Να συζητήσετε τους λόγους για τους οποίους παλαιότεροι τύποι πολιτικής οργάνωσης επιβίωσαν και να κάνετε προεκτάσεις στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα (γένη-σόγια).

2. Από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην εμφάνιση και εξέλιξη της πόλης-κράτους να επιλέξετε τους τρεις σημαντικότερους και να αιτιολογήσετε την επιλογή σας.

Η ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ

Το βασικό στοιχείο της πολιτικής οργάνωσης των πόλεων-κρατών είναι η συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Η συμμετοχή αφορά τόσο τον αριθμό των συμμετεχόντων όσο και το εύρος των δικαιωμάτων τους. Η ιδιότητα του πολίτη ορίζεται από μια δέσμη δικαιωμάτων αλλά και υποχρεώσεων που είναι:

- *πολιτικά δικαιώματα: α) το δικαίωμα του πολίτη να είναι μέλος της συνέλευσης του λαού (π.χ. εκκλησία του δήμου στην Αθήνα, απέλλα στη Σπάρτη), β) το δικαίωμα να αναλαμβάνει δημόσια αξιώματα (π.χ. στρατηγός, έφορος κ.ά.) και γ) το δικαίωμα να είναι μέλος δικαστηρίων. Με την άσκηση των πολιτικών του δικαιωμάτων συμμετέχει στη νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία.*
- *νομικά δικαιώματα: α) το δικαίωμα να έχει ακίνητη περιουσία και β) το δικαίωμα να παρίσταται στα δικαστήρια.*
- *θρησκευτικά δικαιώματα: α) το δικαίωμα συμμετοχής στις θυσίες και τις θρησκευτικές εορτές και β) το δικαίωμα άσκησης ιερατικού αξιώματος.*

Τα πολιτεύματα των πόλεων-κρατών μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα δημοκρατικά, στα οποία όλοι οι πολίτες έχουν πολιτικά δικαιώματα και τα αριστοκρατικά ή ολιγαρχικά, στα οποία η ένταξη στο πολιτικό σώμα είναι περιορισμένη και συνδέεται με κριτήρια, όπως ο πλούτος και η καταγωγή. Στις ολιγαρχίες πολιτικά δικαιώματα μπορεί να έχουν λιγότεροι ή περισσότεροι, ή ακόμα, κοντά στους πολίτες που έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, να υπάρχουν άλλοι, που ο πολιτικός τους ρόλος εξαντλείται συνήθως στο να είναι μέλη της εκκλησίας του δήμου. Συναντάμε ωστόσο και πολιτεύματα στα οποία η άσκηση της εξουσίας είναι προσωπική (τυραννίδα).

Η ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΗ

Η οργάνωση του πολιτεύματος

Κατά τον 8ο π.Χ. αιώνα η βασιλική εξουσία αποδυναμώνεται, επειδή πολλοί βασιλείς αδυνατούν να ανταποκριθούν στην αποστολή τους ως αρχηγών του στρατού. Η αδυναμία αυτή, οι ανταγωνισμοί στο εσωτερικό των δυναστειών και η τυραννική διακυβέρνηση, σε συνδυασμό με την πίεση των ευγενών που ανέρχονται οικονομικά, οδηγούν στην κατάργηση της βασιλείας. Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. η βασιλεία διατηρείται μόνο στη Σπάρτη, τη Θήρα, την

Αθηναίος οπλίτης (Εθν. Αρχαιολογικό Μουσείο). Ο πολίτης στην πόλη-κράτος παράλληλα με τα δικαιώματα έχει και υποχρεώσεις από τις οποίες η σημαντικότερη είναι η στρατιωτική.

Κύπρο, την Ήπειρο και τη Μακεδονία.

Μετά την κατάργηση της βασιλείας, την εξουσία στις πόλεις καταλαμβάνουν τα μεγάλα αριστοκρατικά γένη. Έτσι, εγκαθιδρύεται το αριστοκρατικό πολίτευμα που το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους ή σε μέρος των ευγενών. Στην ακραία μορφή του, όπως συμβαίνει στην Κόρινθο, πολιτικά δικαιώματα έχουν μόνο οι ευγενείς που ανήκουν στη βασιλική οικογένεια των Βακχιαδών, στους οποίους μεταβιβάζεται κληρονομικά η εξουσία. Το πολίτευμα έτσι πλησιάζει προς εκείνο που ο Αριστοτέλης αποκαλεί *δυναστεία*, λόγω της κληρονομικής διαδοχής. Παρόμοια πολιτεύματα βρίσκουμε στις Θεσσαλικές πόλεις (*Αλευάδες* στη Λάρισα, *Σκοπάδες* στην Κραννώνα). Στον Οπούντα της Λοκρίδας η αριστοκρατία είναι ευρύτερη, καθώς οι ευγενείς που κυβερνούν την πόλη ανέρχονται σε 1.000. Στις αποικίες εγκαθιδρύονται κατά κανόνα πολιτεύματα παρόμοια με εκείνα των μητροπόλεων. Στα πολιτεύματα αυτά την αριστοκρατία αποτελούν συνήθως οι πρώτοι άποικοι[1].

Τα όργανα του πολιτεύματος στις αριστοκρατίες είναι τα εξής:

Η βουλή ή **γερουσία**, που αποτελεί συνέχεια του παλαιού συμβουλίου του βασιλιά και κυβερνά την πόλη μαζί με τους άρχοντες. Τα μέλη του

1. Οι αριστοκράτες των αποικιών

Επειδή πολλά είναι τα μέρη της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας πρέπει να καθορίσουμε ότι, αν οι ελεύθεροι, σε περίπτωση που είναι λίγοι, κυβερνούν πολλούς, δεν υπάρχει δημοκρατία, όπως συνέβαινε στην Απολλωνία που βρίσκεται στο Ιόνιο πέλαγος και τη Θήρα. Σε κάθε μια απ' αυτές τις πόλεις τα αξιώματα αναλάμβαναν οι υπερέχοντες στην καταγωγή και όσοι πρώτοι κατέλαβαν τις αποικίες, οι οποίοι, παρά το ότι ήταν λίγοι, κυβερνούσαν πολλούς.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1290b.

σώματος αυτού είναι συνήθως ισόβια και ο αριθμός τους, διευρυμένος σε σχέση με το παρελθόν, ανέρχεται σε δεκάδες (π.χ. 30 στη Σπάρτη και 90 στην Ήλιδα). Προέρχονται, συνήθως, απ' όσους διετέλεσαν άρχοντες (Αθήνα) ή τους αρχηγούς των γενών (Ήλις). Για την εκλογή ή την ανάδειξή τους απαιτείται συχνά ένα σχετικά υψηλό όριο ηλικίας (60 ετών για τη σπαρτιατική γερουσία). Οι αρμοδιότητές τους είναι ευρύτατες και μεταξύ των άλλων αφορούν τον έλεγχο των αρχόντων και την απονομή της δικαιοσύνης. Παρά την αριστοκρατική της σύνθεση, η βουλή είναι σώμα ευρύτερο από το συμβούλιο του βασιλιά και κατά τούτο περισσότερο αντιπροσωπευτικό.

Οι άρχοντες, που αντικατέστησαν τους βασιλείς. Αρχικά ο βασιλιάς σε πολλές πόλεις αντικαταστάθηκε από έναν άρχοντα με μακρά θητεία και ευρύτατες δικαιοδοσίες. Τον συναντάμε με διάφορα ονόματα όπως: *άρχων* (Αθήνα), *πρύτανις* (Μίλητος και Κόρινθος), *αρχός* (Λοκρίδα). Οι ανάγκες όμως για αποτελεσματικότερη διοίκηση οδήγησαν σε αύξηση του αριθμού των αρχόντων (2-3 συνήθως). Η θητεία τους έγινε ετήσια, για να αποκλεισθεί η πιθανότητα να αποκτήσουν δύναμη και να επιχειρήσουν να οικειοποιηθούν μόνιμα την εξουσία. Στην Αθήνα π.χ. κοντά στον *επώνυμο άρχοντα* αλλά και στον *βασιλέα*, που είχε παραμείνει ως θρησκευτικός αξιωματούχος, προστέθηκε ο *πολέμαρχος*. Οι άρχοντες μοιράζονται με τη βουλή ή τη γερουσία την απονομή της δικαιοσύνης, ανήκουν στις ισχυρότερες οικογένειες και, πολλές φορές, μετά τη θητεία τους γίνονται μέλη της βουλής, όπως συμβαίνει π.χ. στην Αθήνα (βουλή του Αρείου Πάγου) και στις πόλεις της Κρήτης. Σε πολλές περιπτώσεις η δύναμή τους είναι τόσο σημαντική, ώστε τους εξασφαλίζει τον πλήρη έλεγχο του κράτους. Οι Βακχιάδες στην

2. Βουλή-Άρχοντες.

Υπήρξε μια εποχή που ο βασιλιάς ασκούσε την εξουσία διαμέσου αυτών που τον βοηθούσαν, των γερόντων ή βουληφόρων. Όταν έπαψε να είναι ο κύριος, η εκτελεστική εξουσία έμεινε φυσικά στα χέρια αυτών που συνέχιζαν να αποτελούν τη γερουσία ή τη βουλή. Το συμβούλιο έγινε η ανώτατη εξουσία, η κατεξοχήν αρχή -και παρέμεινε πάντα. Αυτό το αρχικό γεγονός παρουσιάζεται ακόμη και στις πόλεις όπου η ολιγαρχία αντικαταστάθηκε σύντομα από τη δημοκρατία, σε τέτοιο σημείο που ο Αριστοτέλης, στην περιγραφή της Αθηναϊκής πολιτείας, συγκεντρώνει όλες τις άλλες αρχές γύρω από τη βουλή, την πρώτη απ' όλες.... Από το παράδειγμα του Πρύτανη φαίνεται ότι στην αρχή (σημ: μετά την κατάργηση της βασιλείας) δεν είχαν ανάγκη από πολλούς άρχοντες. Η αριστοκρατία τοποθετούσε απλώς τον αρχηγό της δίπλα στο βασιλιά και ο βασιλιάς, που περιορίστηκε και ο ίδιος στη θέση ενός άρχοντα, έβλεπε το μεγαλύτερο μέρος της εξουσίας του να περνά γρήγορα στον αντίζηλό του... Η οργάνωση της δικαιοσύνης ήταν η πιο επιτακτική ανάγκη κατά τους αιώνες που η Ελλάδα βρισκόταν υπό ολιγαρχικό πολίτευμα. Το δικαίωμα του να δικάζει κανείς μοιράστηκε εντελώς φυσικά στους άρχοντες διαδόχους των βασιλέων και στη βουλή που σχημάτισε ξεχωριστό σώμα.

G. Glotz, Η ελληνική "πόλις", σ. 99-103.

Κόρινθο, έχοντας το αξίωμα του *πρυτάνεως*, ελέγχουν για 90 χρόνια την εξουσία, ενώ στη Μίλητο ο *πρύτανις* είχε τέτοια δύναμη, ώστε λίγο διέφερε από τον τύραννο[2].

Η εκκλησία του δήμου, στην οποία μετέχουν μόνο οι ενεργοί πολίτες. Οι δικαιοδοσίες της συνίστανται στο να εγκρίνει συνήθως χωρίς συζήτηση τις προτάσεις της βουλής ή των αρχόντων σχετικά με πόλεμο, ειρήνη, συμμαχίες και, σε μερικές περιπτώσεις, να εκλέγει άρχοντες. Ο Αριστοτέλης, αναφερόμενος ειδικά στην Κρήτη, μας πληροφορεί ότι η συνέλευση του λαού δεν έχει δικαίωμα παρά να επικυρώνει τις αποφάσεις που έλαβαν η βουλή και οι άρχοντες (*κόσμοι*). Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό για την κατανομή της εξουσίας ανάμεσα στα διάφορα πολιτειακά όργανα του αριστοκρατικού πολιτεύματος.

Το πολίτευμα της Σπάρτης

Ιδιαίτερη μορφή πολιτικής οργάνωσης συναντάμε στη Σπάρτη. Το πολίτευμά της, όπως παρουσιάζεται διαμορφωμένο στα τέλη της αρχαϊκής εποχής, αποτελεί ένα μίγμα από στοιχεία αριστοκρατικά και δημοκρατικά και παραμένει στατικό και ανεξέλικτο. Πολιτικά δικαιώματα έχουν στο κράτος αυτό μόνο οι *όμοιοι,* δηλαδή όσοι γεννήθηκαν από Σπαρτιάτες γονείς, μετέχουν στα συσσίτια και έχουν διανύσει τα στάδια της θεσμοθετημένης αγωγής. Τα όργανα του σπαρτιατικού πολιτεύματος είναι τα εξής:

- **Η συνέλευση του δήμου (*απέλλα*)**, στην οποία μετέχουν όλοι οι Σπαρτιάτες πολίτες και τυπικά είναι το κυρίαρχο όργανο του πολιτεύματος, καθώς εγκρίνει τους νόμους και τις αποφάσεις των αρχών. Ωστόσο, δεν έχει τη δυνατότητα να παρέμβει με τροπολογίες στις προτάσεις που της υποβάλλονται ούτε να εισαγάγει η ίδια σχετικές προτάσεις. Από την άποψη λοιπόν της συμμετοχής η *απέλλα* δεν διαφέρει από την εκκλησία του δήμου των δημοκρατικών πόλεων, αλλά υστερεί ως προς αυτή λόγω της αδυναμίας της να επηρεάζει ουσιαστικά τις αποφάσεις. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, σε παλαιότερες εποχές η δύναμή της ήταν μεγάλη, καθώς στη δικαιοδοσία της ανήκε η λήψη αποφάσεων, ύστερα από συζήτηση.
- **Η γερουσία**, που διατηρεί τα χαρακτηριστικά της παλαιάς αριστοκρατικής βουλής. Αποτελείται από 30 μέλη, από τα οποία τα 28 εκλέγονται μεταξύ των ευγενών άνω των 60 ετών. Ο αριθμός συμπληρώνεται από τους δύο βασιλείς. Η θητεία τους είναι ισόβια και οι αρμοδιότητές τους είναι δικαστικές

και προβουλευτικές: η γερουσία εκδικάζει υποθέσεις που επισύρουν την ποινή του θανάτου, της εξορίας, της στέρησης των πολιτικών δικαιωμάτων και ετοιμάζει τις προτάσεις προς την απέλλα.

• **Οι πέντε έφοροι**, που εκλέγονται για ένα έτος από την απέλλα μεταξύ των πολιτών ηλικίας άνω των 30 ετών. Με την πάροδο του χρόνου αποκτούν μεγάλη δύναμη, αφού ελέγχουν τις πράξεις των αρχόντων, ακόμα και των βασιλέων, την τήρηση των νόμων, την αγωγή των νέων, την εξωτερική πολιτική και γενικά όλη τη δημόσια ζωή. Στο θεσμό αυτό μπορεί κανείς να διακρίνει ένα δημοκρατικό στοιχείο του πολιτεύματος, εφόσον στο αξίωμα του εφόρου μπορεί να αναδειχθεί οποιοσδήποτε πολίτης[3].

• **Οι δύο βασιλείς**, που απολαμβάνουν ιδιαίτερες τιμές, όπως κατοχή δημόσιων κτημάτων (*τεμένη*) και αυξημένο μερίδιο στα λάφυρα, αλλά διατηρούν λίγες από τις παλιές αποφασιστικές αρμοδιότητές τους. Προσφέρουν θυσίες στους θεούς, είναι ιερείς του Δία και αναλαμβάνουν την αρχηγία του στρατού κατά τις εκστρατείες. Ωστόσο, μερικοί απ' αυτούς διαδραμάτισαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, ιδίως στην εξωτερική πολιτική της Σπάρτης.

3. Οι έφοροι

Οι έφοροι έχουν τη δύναμη να επιβάλουν τιμωρία σε όποιον θέλουν και να την εκτελούν άμεσα. Ακόμα, να παύουν άρχοντες πριν από το τέλος της θητείας τους, να τους φυλακίζουν και να τους δικάζουν, επιβάλλοντας ακόμα και την ποινή του θανάτου. Και έχουν τόση δύναμη ώστε δεν αφήνουν αυτούς που έχουν εκλεγεί να διοικούν στη διάρκεια της θητείας τους όπως θέλουν (πράγμα που συμβαίνει στις άλλες πόλεις), αλλά, όπως οι τύραννοι και οι επόπτες στους αθλητικούς αγώνες, αν καταλάβουν ότι κάποιος παρανομεί, τον τιμωρούν χωρίς χρονοτριβή.

Ξενοφών, Λακεδαιμονίων πολιτεία, 7, 3-4.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Παρά το γεγονός ότι η βασιλεία ως πολίτευμα καταλύθηκε στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, το αξίωμα του βασιλιά διατηρήθηκε, έστω και χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες. Να συζητήσετε τους λόγους που δεν επήλθε ολοκληρωτική κατάργηση του θεσμού της βασιλείας.

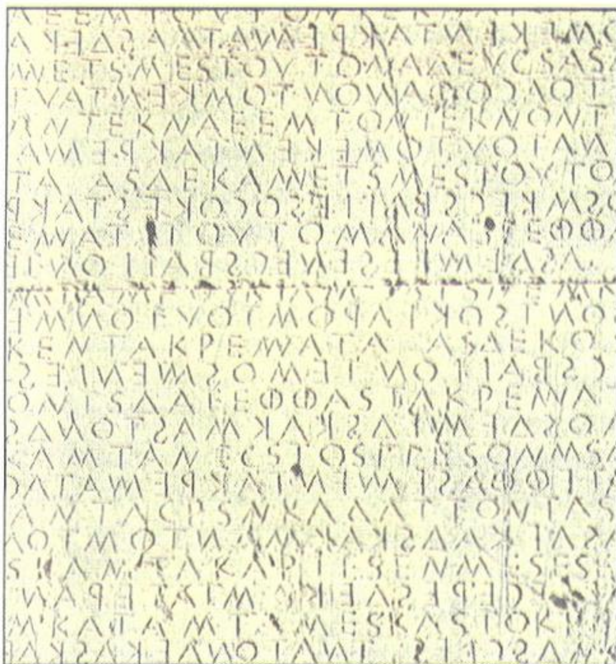
Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Οι αισυμνήτες και τα τιμοκρατικά πολιτεύματα

Κατά τον 7ο αιώνα τα αριστοκρατικά πολιτεύματα εισήλθαν σε περίοδο κρίσης. Κατά την εποχή αυτή εγκαινιάστηκε μια περίοδος πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων εκ μέρους ενός μεγάλου μέρους του λαού, εκείνων που αποκλείονταν από την πολιτική εξουσία, αν και βοηθούσαν στην υπεράσπιση της πόλης με το να στρατεύονται ως οπλίτες. Εξάλλου, υπήρχαν και πολλές άλλες ομάδες που προέβαλλαν αξιώσεις κοινωνικού χαρακτήρα, δηλαδή αποκοπή χρεών και αναδασμό της γης, ρυθμίσεις που θα τους έδιναν τη δυνατότητα να συμμετέχουν κι αυτοί στην πολιτική ζωή. Κάτω από την πίεση αυτών των διεκδικήσεων οι ευγενείς δέχτηκαν ως διαιτητές τους *νομοθέτες* ή *αισυμνήτες*, που είχαν ως κύριο καθήκον να επέμβουν διαλλακτικά στις διαμάχες και να διατυπώσουν νομικές διατάξεις που θα είχαν τη μεγαλύτερη δυνατή αποδοχή. Τα πρόσωπα που επιλέγονταν για ένα τόσο δύσκολο έργο έπρεπε να διαθέτουν τις ανάλογες εγγυήσεις πείρας, αμεροληψίας και ανιδιοτέλειας. Προκειμένου να αποκατασταθεί η ομαλότητα, οι νομοθέτες είχαν τη δυνατότητα να κυβερνήσουν για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα, επομένως η δικαιοδοσία τους ήταν προσωρινή[1]. Για τον Αριστοτέλη η εξουσία αυτή ήταν "αιρετή τυραννίδα", πρέπει όμως να επισημανθεί το γεγονός ότι οι *αισυμνήτες* δεν πήραν ποτέ με τη βία την εξουσία, όπως κατά κανόνα συνέβαινε με τους τυράννους.

> **1. Το έργο των αισυμνητών**
>
> Η αποστολή των αισυμνητών-θεσμοθετών ήταν προσωρινή. Δινόταν άλλοτε για ακαθόριστο χρονικό διάστημα, ώσπου να εκπληρώσει κανείς το έργο που είχε αναλάβει, και άλλοτε για ορισμένο χρόνο, ενός έτους, πέντε ετών ή ακόμη και δέκα. ... Ο Πιττακός επί δέκα χρόνια είχε να πολεμήσει με την εχθρότητα της ολιγαρχικής παράταξης. Ο Σόλων χτυπήθηκε από τους φτωχούς όσο και από τους πλούσιους. Έτσι, πολλές φορές κλήθηκαν ξένοι διαιτητές για να βάλουν τέλος στις έριδες και να αλλάξουν τους νόμους. Όπου οι αντιδράσεις των ολιγαρχικών συνεχίζονταν, ο λαός υποχρεωνόταν να εμπιστευτεί έναν τύραννο.....
>
> G. Glotz, η ελληνική "πόλις", σ. 117-118.

Η καταγραφή του εθιμικού δικαίου αποτέλεσε το πρώτο αίτημα στο οποίο προσπάθησαν να ανταποκριθούν οι αισυμνήτες, αρχικά στις ελληνικές αποικίες και αργότερα στο μητροπολιτικό ελληνικό χώρο. Οι πρώτοι νομοθετικοί κώδικες έγιναν από τον Ζάλευκο στους Λοκρούς της κάτω Ιταλίας (663 π.Χ.) και από τον Χαρώνδα 30 χρόνια αργότερα στην Κατάνη της Σικελίας. Κατά τον ίδιο αιώνα στην Κρήτη συντάχθηκε ο κώδικας της Γόρτυνας. Στην Αττική, ο Δράκων και ο Σόλων κλήθηκαν ως νομοθέτες να αντιμετωπίσουν το

Ο κώδικας της Γόρτυνας (Εθν. Αρχ. Μουσείο). Στην εικονιζόμενη στήλη περιλαμβάνονται διατάξεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.

2. Οι επτά σοφοί

Ως επτά σοφοί θεωρούνταν οι εξής:

Θαλής (ο Μιλήσιος), Σόλων (ο Αθηναίος), Περίανδρος (ο Κορίνθιος), Κλεόβουλος (ο Ρόδιος), Χείλων (ο Λακεδαιμόνιος), Βίας (ο Πριηνεύς), Πιττακός (ο Μυτιληναίος). Σ' αυτούς προσθέτουν επίσης τον Ανάχαρση τον Σκύθη, τον Μύσωνα τον Χηνέα, τον Φερεκύδη τον Σύρο και τον Επιμενίδη από την Κρήτη. Μερικοί προσθέτουν ακόμη και τον τύραννο Πεισίστρατο.

Διογένης ο Λαέρτιος, 1, 13.

πρόβλημα της καταγραφής των νόμων, σε συνάρτηση με τα τεράστια κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που προκαλούσε ο αποκλεισμός μεγάλου μέρους του λαού από την πολιτική ζωή. Η σπουδαιότητα του έργου των αισυμνητών φαίνεται και από το γεγονός ότι ορισμένοι απ' αυτούς συγκαταλέγονταν μεταξύ των επτά σοφών της αρχαιότητας[2].

Το έργο των αισυμνητών συνέβαλε αποφασιστικά στην καθιέρωση ενός κοινωνικού και πολιτικού συστήματος ευρύτερα αποδεκτού, ταυτόχρονα όμως αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στην ανάπτυξη της νομικής σκέψης. Δεν οδήγησε μόνο στη βαθμιαία μετάβαση από την αριστοκρατική στη δημοκρατική πόλη, αλλά άνοιξε το δρόμο για την οικοδόμηση του ευρωπαϊκού και παγκόσμιου Δικαίου. Οι πρώτοι νομοθετικοί κώδικες απηχούσαν τις απόψεις των ευγενών και, στις περισσότερες περιπτώσεις, προστάτευαν τα συμφέροντά τους απέναντι στην τάξη των εμπόρων. Το γεγονός όμως ότι οι νόμοι τώρα ήταν γραπτοί, γίνονταν γνωστοί σε όλους και επικυρώνονταν από την πόλη, δημιούργησε εντελώς νέες προϋποθέσεις για την πολιτική εξέλιξη της πόλης-κράτους. Σταδιακά, τα αριστοκρατικά καθεστώτα έδωσαν τη θέση τους σε ολιγαρχικά συστήματα διακυβέρνησης, στα οποία την άσκηση της εξουσίας

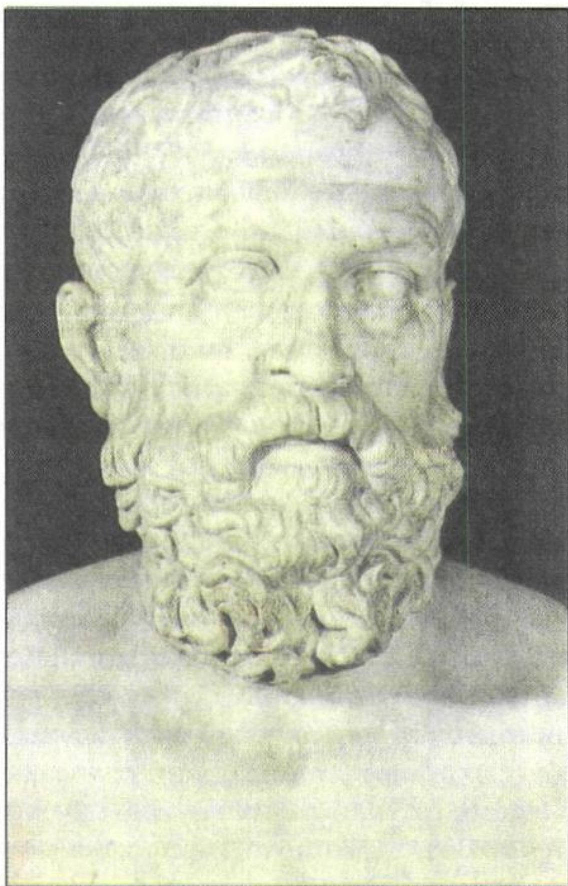
αναλάμβαναν και πολίτες που είχαν αυξημένα εισοδήματα, χωρίς να ανήκουν στην τάξη των ευγενών.

Τα πολιτεύματα αυτού του τύπου ονομάστηκαν από τους αρχαίους *ὀλιγαρχία, τιμοκρατία, πλουτοκρατία, ἐκ τιμημάτων πολιτεία*. Ανάλογα με το ύψος του τιμήματος που οριζόταν, δινόταν η δυνατότητα σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και έτσι αμφισβητήθηκε ένα προνόμιο το οποίο στηριζόταν αποκλειστικά στην καταγωγή.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα

Οι πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις στην Αθήνα κατά το β΄ ήμισυ του 7ου π.Χ. αιώνα οδήγησαν στην καταγραφή νόμων και σε πολιτειακές μεταρρυθμίσεις από τον Δράκοντα (624 ή 621 π.Χ.). Ο Δράκων, εκτός από την καταγραφή νόμων, διεύρυνε το σώμα των ενεργών πολιτών εισάγοντας στην πολιτεία όσους ανήκαν στην τάξη των ζευγιτών, δηλαδή όσους μπορούσαν να αγοράσουν πανοπλία. Επειδή όμως οι κοινωνικές εντάσεις συνεχίστηκαν, οι Αθηναίοι ανέθεσαν στον Σόλωνα, ως προσωπικότητα με κύρος, να προβεί στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις.

Ο Σόλων, εκτός από τις κοινωνικού χαρακτήρα ρυθμίσεις (κατάργηση χρεών κ.λπ.), προχώρησε και στη μεταρρύθμιση του πολιτεύματος, διατηρώντας τη διαίρεση των Αθη-

Προτομή του Σόλωνα (Ρωμαϊκό αντίγραφο, Εθν. Μουσείο Νεάπολης). Η νομοθεσία του θεωρείται ότι υπήρξε η βάση για τη δημιουργία της Αθηναϊκής δημοκρατίας.

ναίων σε 4 *τέλη*, ανάλογα με τα ετήσια γεωργικά εισοδήματά τους. Το κατώτατο όριο ήταν 500 μέδιμνοι για το πρώτο *τέλος* (*πεντακοσιομέδιμνοι*), 300 για το δεύτερο (*ιππείς*) και 200 για το τρίτο (*ζευγίτες*). Το τελευταίο *τέλος* (*θήτες*) περιλάμβανε όσους είχαν εισοδήματα κάτω των 200 μεδίμνων.

Σε ό,τι αφορά την οργάνωση της πολιτείας ο Σόλων:

- **Διατήρησε τα υφιστάμενα όργανα του αριστοκρατικού πολιτεύματος**, δηλαδή τους άρχοντες και τη βουλή. Η εκλογή στα αξιώματα αυτά δεν είχε προϋπόθεση πλέον την αριστοκρατική καταγωγή αλλά το υψηλό εισόδημα. Έτσι, στα ανώτερα αξιώματα μπορούσαν να εκλέγονται πολίτες από τα δύο πρώτα *τέλη*, ενώ στα κατώτερα και πολίτες από το τέλος των ζευγιτών.
- **Ίδρυσε την Ηλιαία** (λαϊκό δικαστήριο), στο οποίο είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι πολίτες που έπαιρναν μέρος στην εκκλησία του δήμου. Στην Ηλιαία μπορούσαν να προσφύγουν οι πολίτες που δεν επιθυμούσαν να δικαστούν από τον αρμόδιο άρχοντα.
- **Παραχώρησε πολιτικά δικαιώματα στους θήτες**, που όμως περιορίζονταν στη συμμετοχή τους στην εκκλησία του δήμου και στην Ηλιαία.
- **Ίδρυσε νέα βουλή από 400 μέλη** (100 από κάθε φυλή) με προβουλευτικές αρμοδιότητες, στην οποία εκλόγιμοι ήταν όσοι ανήκαν στα τρία πρώτα *τέλη*. Κανένα θέμα δεν μπορούσε να συζητηθεί στην εκκλησία του δήμου χωρίς προηγούμενη επεξεργασία από τη βουλή[3].
- **Ισχυροποίησε την εκκλησία του δήμου** παρέχοντάς της το δικαίωμα να εκλέγει τους άρχοντες.

3. Η βουλή των τετρακοσίων

Επειδή ο Σόλων έβλεπε το λαό να κατέχεται από θρασύτητα, λόγω της κατάργησης των χρεών, δημιούργησε και δεύτερη βουλή, αφού επέλεξε εκατό άνδρες από καθεμιά από τις τέσσερις φυλές. Ως έργο της όρισε να κρίνει και να αποφασίζει για διάφορα θέματα πριν συζητηθούν στην εκκλησία του δήμου και να μην επιτρέπει να εισάγεται στην εκκλησία του δήμου κανένα ζήτημα χωρίς αυτή να έχει διατυπώσει τη γνώμη της γι' αυτό.

Πλούταρχος, Σόλων, 19.

Το τιμοκρατικό πολίτευμα του Σόλωνα περιέχει πολλά δημοκρατικά στοιχεία. Το πρώτο από αυτά είναι η διεύρυνση του σώματος των ενεργών πολιτών με την παροχή δικαιωμάτων στους θήτες. Με τη μεταρρύθμιση αυτή όλοι οι ιωνικής καταγωγής κάτοικοι της πόλης που ήταν εγγεγραμμένοι στις φρατρίες μετέχουν τώρα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων. Δεύτερο δημοκρατικό στοιχείο είναι η ίδρυση της νέας βουλής των 400 που είναι πολύ περισσότερο αντιπροσωπευτική από την παλαιά αριστοκρατική βουλή του Αρείου Πάγου, γιατί ανανεώνεται κάθε χρόνο και αναδεικνύεται κατευθείαν από τους πολίτες. Τέλος, σπουδαία δημοκρατική καινοτομία είναι η ίδρυση

της Ηλιαίας, αφού η δικαστική εξουσία, η οποία στα αριστοκρατικά πολιτεύματα ήταν αποκλειστικά προνόμιο της βουλής και των αρχόντων, ασκείται πλέον και από το λαό[4].

4. Το πολίτευμα του Σόλωνα

Μερικοί θεωρούν ότι ο Σόλων υπήρξε σπουδαίος νομοθέτης. Γιατί και την ολιγαρχία που ήταν άκρατη κατέλυσε και το λαό απάλλαξε από τη δουλεία και την πατροπαράδοτη δημοκρατία εγκαθίδρυσε, αφού συνέθεσε ορθά το πολίτευμα. Έχει δηλαδή η βουλή του Αρείου Πάγου ολιγαρχικό χαρακτήρα, η εκλογή των αρχόντων αριστοκρατικό, ενώ τα δικαστήρια δημοκρατικό.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1273b.

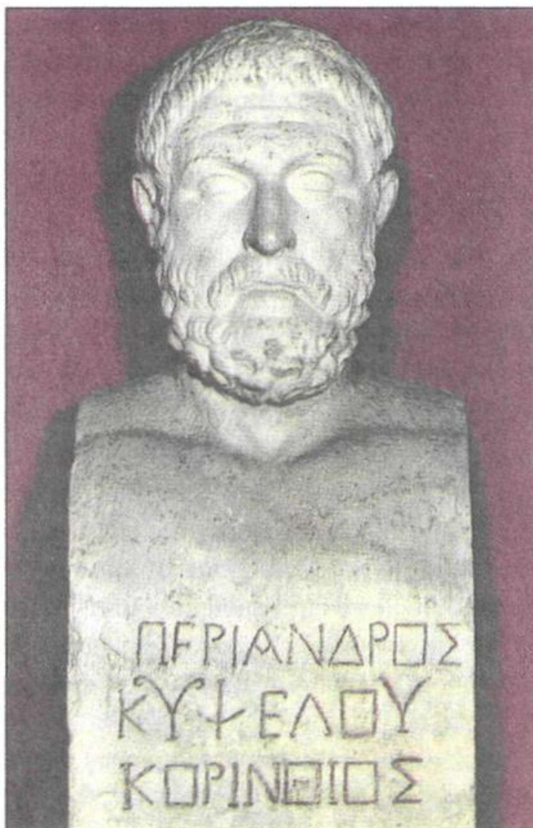
Οι τύραννοι

Βασική αιτία για την εγκαθίδρυση τυραννικών καθεστώτων, κατά τον Θουκυδίδη, υπήρξε η αύξηση του πλούτου. Πράγματι, τυραννίδες παρατηρούμε σε πόλεις στις οποίες υπήρξε σημαντική αύξηση των εισοδημάτων από το εμπόριο και τη βιοτεχνία, σε σημείο που να αμφισβητείται η προτεραιότητα της αγροτικής παραγωγής. Η πολιτική αστάθεια, οι κοινωνικές ταραχές και ο φόβος εχθρικών εισβολών δημιουργούσαν δικαιολογημένα ένα κλίμα ανασφάλειας, που συχνά ευνοούσε τις προσπάθειες των τυράννων να πάρουν και να διατηρήσουν με τη βία την εξουσία.

Οι τύραννοι προέρχονταν από την τάξη των ευγενών. Όμως, η δυνατότητα εκμετάλλευσης των πόρων μιας ολόκληρης πόλης τούς οδηγούσε σε μια μεγαλοπρέπεια που δεν μπορούσε να τη συναγωνιστεί κανένας μεμονωμένος αριστοκρατικός οίκος. Η κατάληψη της εξουσίας γινόταν με πραξικοπηματικό τρόπο και συνήθως προετοιμαζόταν με μια συνωμοτική διαδικασία. Ο τύραννος καταλάμβανε την ακρόπολη με τη βοήθεια σωματοφυλακής, εξόριζε τους πιο επικίνδυνους πολιτικούς αντιπάλους και κρατούσε άλλους ως ομήρους. Σε πολλές πόλεις η τυραννίδα επικράτησε αναίμακτα. Σε άλλες η αριστοκρατία ανατράπηκε βίαια, όπως στην περίπτωση της Κορίνθου, όπου ο Κύψελος εξόντωσε ή εξόρισε όλους τους Βακχιάδες και δήμευσε την περιουσία τους. Πολύ λίγες φορές η εγκαθίδρυση τυραννίδας είχε ως συνέπεια την αναστολή των νόμων που ίσχυαν. Αντίθετα, οι τύραννοι παρουσίαζαν κατά κανόνα ένα φιλολαϊκό πρόσωπο, συμπληρώνοντας το ισχύον δίκαιο με διατάξεις ευνοϊκές για τις κατώτερες τάξεις.

Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιοι οι τύραννοι δεν έπαιρναν δημόσια αξιώματα, αλλά αρκούνταν να διορίζουν σ' αυτά πρόσωπα της εμπιστοσύνης τους (συγγενείς, κατά προτίμηση τους γιους τους). Μ' αυτό τον τρόπο η τυραννίδα γινόταν οικογενειακή κυβέρνηση, και από ισόβια έτεινε να μεταβληθεί σε κληρονομική. Οι αντιδράσεις στις δυναστικές μεθόδους διακυβέρνησης υποχρέωναν τους τυράννους να εξαντλούν τη σκληρότητά τους, κυρίως

Προτομή του Περίανδρου (4ος αι. π.Χ. - Μουσείο Βατικανού). Η αποφασιστικότητα που επέδειξε κατά την άσκηση της εξουσίας, έχει αποτυπωθεί από τον καλλιτέχνη στο πρόσωπό του.

σε εκείνους που τους αμφισβητούσαν το δικαίωμα να κυβερνούν. Διαφωτιστική είναι η διήγηση του Ηροδότου για τις μεθόδους που ακολουθούσαν οι τύραννοι, ώστε να διατηρούν την εξουσία: Ο τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος έστειλε κάποιον κήρυκα στον τύραννο της Μιλήτου Θρασύβουλο, ζητώντας του συμβουλές για τον τρόπο που έπρεπε να ασκεί την εξουσία, ώστε να μην κινδυνεύει να τη χάσει. Ο Θρασύβουλος οδήγησε τον κήρυκα έξω από την πόλη, σ' ένα σπαρμένο χωράφι, και, καθώς περπατούσε μέσα σ' αυτό, έκοβε τις κορυφές που εξείχαν, μέχρι που αφαίρεσε όλο το δυνατότερο και καλύτερο μέρος του σιταριού. Το μήνυμά του προς τον Περίανδρο ήταν η εξόντωση των ικανότερων πολιτών ως μέσο για τη διατήρηση της εξουσίας, το οποίο ο Περίανδρος εφάρμοσε, με μεγάλη μάλιστα σκληρότητα[5].

Καθώς επιδίωξη των τυράννων ήταν κυρίως η προσωπική προβολή και η αύξηση της περιουσίας τους, προτιμούσαν να ακολουθούν φιλειρηνική πολιτική. Εξάλλου, ήξεραν ότι ενδεχόμενη αποτυχία σε περίπτωση πολέμου (οπότε είναι δυσχερής ο έλεγχος των

5. Ο Πλάτων και ο τύραννος Διονύσιος

Ο Πλάτων έκανε τρία ταξίδια στη Σικελία, ... το πρώτο, τότε που ο Διονύσιος ήταν τύραννος και τον υποχρέωνε να συναναστρέφεται μαζί του. Ο Πλάτων, μιλώντας για την τυραννίδα, είπε πως ό,τι συμφέρει τους τυράννους δεν είναι κατ' ανάγκη το καλύτερο, εφόσον δεν υπερέχει ως προς την αρετή. Έτσι ήλθε σε σύγκρουση με τον Διονύσιο που οργισμένος του είπε:

- Τα λόγια σου είναι σαν των γερόντων. Και ο Πλάτων του απάντησε:

- Και τα δικά σου σαν των τυράννων.

Διογένης ο Λαέρτιος, 3, 18.

πολιτών), θα τους στοίχιζε πιθανότατα τη ζωή[6]. Φρόντιζαν μάλιστα να είναι μεταξύ τους αλληλέγγυοι, και αντιμετώπιζαν την εχθρότητα των ολιγαρχικών ως κοινό κίνδυνο. Σε πολλές περιπτώσεις οι τύραννοι εξασφάλισαν την εύνοια των κατώτερων στρωμάτων με τη βελτίωση των υλικών συνθηκών της ζωής. Αύξησαν την καλλιεργήσιμη γη με εκχερσώσεις και δημεύσεις των περιουσιών των ευγενών, ώστε να δημιουργηθούν νέοι κλήροι γης για τους ακτήμονες, και απαγόρευσαν την εισαγωγή δούλων, για να προστατέψουν το εισόδημα των βιοτεχνών και των τεχνιτών. Αρκετοί τύραννοι ανέλαβαν να εκτελέσουν τεράστια οικοδομικά προγράμματα, δημόσια έργα κοινής ωφελείας και ευνόησαν τις τέχνες. Τα έργα του Περίανδρου στην Κόρινθο, του Πολυκράτη στη Σάμο και του Πεισίστρατου στην Αθήνα είναι περιώνυμα.

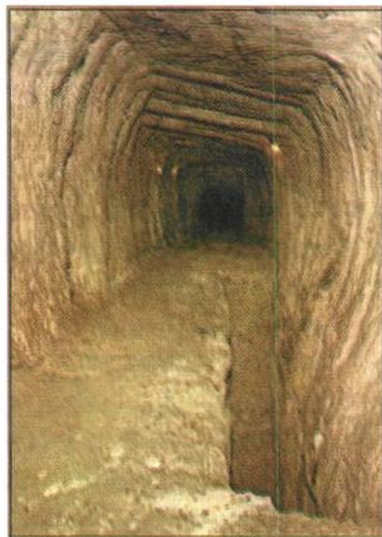
6. Οι κίνδυνοι των τυράννων

Επιστολή του Χίλωνος προς τον Περίανδρο.

-Μου γράφεις για εκστρατεία κατά των εξωτερικών εχθρών στην οποία θα πάρεις μέρος. Εγώ νομίζω ότι ούτε η ίδια η πατρίδα δεν είναι ασφαλής για έναν τύραννο. Θεωρώ τυχερό εκείνον τον τύραννο που θα πεθάνει στην πατρίδα του φυσιολογικά.

Διογένης ο Λαέρτιος, 1, 74.

Το καθεστώς των τυράννων δεν επικράτησε σε καμιά πόλη μόνιμα. Αφού πρόσφερε τις υπηρεσίες που περίμεναν τα κατώτερα στρώματα, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην υλική ευημερία, εξαφανίστηκε γρήγορα. Στις περισσότερες περιπτώσεις έδωσε τη θέση του στη Δημοκρατία. Φαίνεται ότι ο λαός είδε στο πρόσωπο των τυράννων το μέσο για την απαλλαγή του από την εξουσία των αριστοκρατικών. Και όταν ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε, δεν υπήρχε πια λόγος να τους ανέχεται.

Το υδραγωγείο της Σάμου (6ος αι. π.Χ.). Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα δημόσια έργα του τυράννου της Σάμου Πολυκράτη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες δυσχέρειες και διλήμματα αντιμετώπισαν οι αισυμνήτες στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στο έργο που τους ανατέθηκε;

2. Πώς κρίνετε τις λύσεις που έδωσε ο Σόλων;

3. Πώς εξηγείτε το γεγονός ότι ορισμένοι από τους τυράννους συγκαταλέγονται μεταξύ των επτά σοφών της αρχαιότητας;

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΗ

Αθήνα: Η εδραίωση της Δημοκρατίας

Οι δυνατότητες που είχαν οι ευγενείς να επεμβαίνουν στα πολιτικά πράγματα και να επιχειρούν την επιβολή ολιγαρχικών ή και τυραννικών καθεστώτων, προκάλεσε αντιδράσεις και οδήγησε στην υιοθέτηση λύσεων που θα απέτρεπαν αυτό το ενδεχόμενο. Στην Αθήνα, το έργο αυτό ανέλαβε να προωθήσει (508-504 π.Χ.) ο Κλεισθένης, προτείνοντας ορισμένες τροποποιήσεις στο πολίτευμα του Σόλωνα. Σύμφωνα με τις τροποποιήσεις αυτές δημιουργήθηκαν 10 φυλές, που κάθε μια περιλάμβανε πολίτες προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές της Αττικής. Με βάση αυτό το σύστημα διαίρεσης των πολιτών, εκλέγονταν ή κληρώνονταν τώρα τα μέλη της βουλής και οι άρχοντες. Έτσι περιορίστηκε ο ρόλος των τοπικών συμφερόντων στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής και εξουδετερώθηκε η επιρροή που ασκούσαν κατά τόπους τα αριστοκρατικά γένη. Επίσης, οι δικαιοδοσίες της βουλής και της εκκλησίας του δήμου διευρύνθηκαν, ενώ αντίθετα μειώθηκαν οι εξουσίες των αρχόντων που προέρχονταν από την τάξη των ευγενών. Με την καθιέρωση του *οστρακισμού*, εκείνοι που πριν είχαν τη δύναμη να ανατρέψουν το καθεστώς, αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο της εξορίας, και έτσι η δημοκρατία προστατευόταν από τους εχθρούς της[1].

1. Ο νόμος του οστρακισμού

Ο πρώτος που τιμωρήθηκε με οστρακισμό ήταν ο Ίππαρχος, γιος του Χάρμου, από το δήμο Κολλυτό. Εξ άλλου, γι' αυτόν κυρίως θέσπισε το νόμο ο Κλεισθένης, επειδή ήθελε να τον διώξει από την Αθήνα. Γιατί οι Αθηναίοι, εφαρμόζοντας τη συνηθισμένη επιείκεια της δημοκρατίας, επέτρεπαν να μένουν στην πόλη οι φίλοι των τυράννων, όσοι τουλάχιστον δεν αναμειγνύονταν σε πολιτικές ταραχές. Και αρχηγός αυτών ήταν ο Ίππαρχος.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 22, 4.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ορισμένες ρυθμίσεις σε επιμέρους ζητήματα οδήγησαν στην οριστική αναμόρφωση του πολιτεύματος: το 462 π.Χ., ύστερα από πρόταση του Εφιάλτη, αρχηγού του δημοκρατικού κόμματος, περιορίστηκαν οι εξουσίες του Αρείου Πάγου, του οποίου τα μέλη προέρχονταν από την τάξη των ευγενών. Τέλος, το 451 π.Χ. ψηφίστηκε νόμος που εισηγήθηκε ο Περικλής, σύμφωνα με τον οποίο πολιτικά δικαιώματα αποκτούσαν μόνο όσοι είχαν και τους δύο γονείς Αθηναίους πολίτες. Αυτή η ρύθμιση αφαίρεσε κάθε δυνατότητα ενίσχυσης της δύναμης των ευγενών, μέσω επιγαμιών με ισχυρά αριστοκρατικά γένη άλλων πόλεων.

Η επικράτηση της δημοκρατίας, αν και είχε ως συνέπεια τον περιορισμό των δικαιωμάτων των αριστοκρατών, δεν σήμαινε και αποκλεισμό τους από

Όστρακα με τα ονόματα του Αριστείδη, του Κίμωνα και του Θεμιστοκλή (Μουσείο αγοράς, Αθήνα). Και οι τρεις υπήρξαν θύματα του οστρακισμού.

τα αξιώματα της πόλης. Αντίθετα, στις περισσότερες περιπτώσεις οι αριστοκρατικοί είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να αναρριχηθούν σ' αυτά. Οι περισσότεροι από τους στρατηγούς που κυβέρνησαν την Αθήνα κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα (Θεμιστοκλής, Κίμων, Περικλής, Αλκιβιάδης) ανήκαν στην αριστοκρατική οικογένεια των Αλκμεωνιδών. Μόνο μετά το θάνατο του Περικλή κυβέρνησαν και πολίτες που δεν ανήκαν σε αριστοκρατικά γένη.

Στο δημοκρατικό πολίτευμα παρατηρούμε την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Επειδή οι περισσότερες πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές αφορούν τη δημοκρατία της Αθήνας, η περιγραφή που ακολουθεί αναφέρεται μόνο σ' αυτή. Πάντως, κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, εκατοντάδες πόλεις που συμμετείχαν στην Αθηναϊκή συμμαχία είχαν δημοκρατικά καθεστώτα, κατά το πρότυπο της Αθήνας.

Τα όργανα της εξουσίας

1. Η εκκλησία του Δήμου

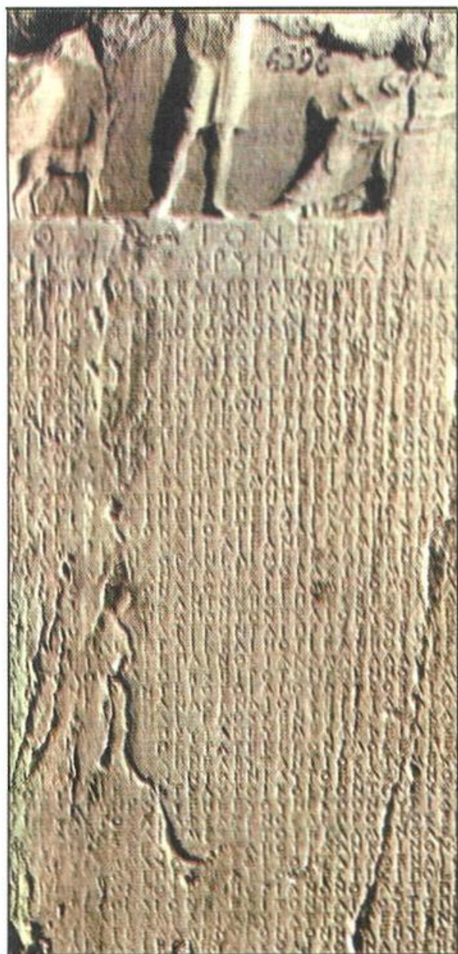
Το δικαίωμα συμμετοχής. Η συμμετοχή στην εκκλησία του δήμου αποτελούσε προνόμιο όλων των ελεύθερων πολιτών που είχαν εκτελέσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, επομένως βρίσκονταν στην ηλικία τουλάχιστον των 20 ετών. Στην Αθήνα, από το 451 π.Χ., όπως έχει ήδη αναφερθεί, το δικαίωμα αυτό αναγνωριζόταν μόνο σε όσους είχαν και τους δύο γονείς αθηναίους πολίτες, μια ρύθμιση που μάλλον ίσχυσε κατά την κλασική περίοδο στις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Οι άνδρες που είχαν κηρυχθεί *άτιμοι*, που είχαν χάσει δηλαδή προσωρινά ή μόνιμα τα πολιτικά τους δικαιώματα, αποκλείονταν από τις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου.

Οι συνεδριάσεις. Η εκκλησία συνεδρίαζε σε τακτά χρονικά διαστήματα, αλλά, όπως είναι φυσικό, όταν παρουσιαζόταν ένα σοβαρό πρόβλημα, γίνο-

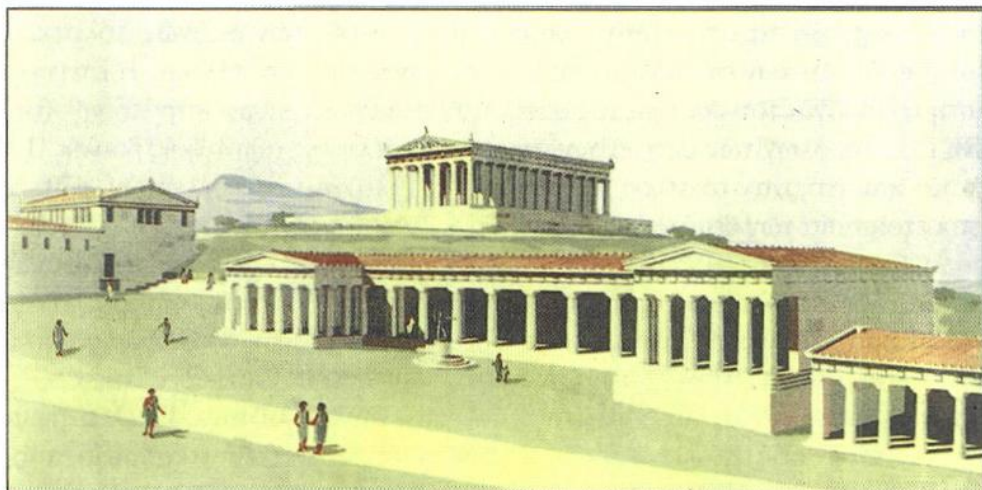
νταν και έκτακτες συνεδριάσεις. Οι συνεδριάσεις, τακτικές και έκτακτες, ανέρχονταν σε 40 περίπου το χρόνο. Οι εργασίες άρχιζαν νωρίς το πρωί και τέλειωναν με τη δύση του ήλιου. Τον 5ο π.Χ. αιώνα τόπος των συνεδριάσεων ήταν η Πνύκα, η Αγορά ή το θέατρο του Διονύσου. Καθήκοντα προέδρου ασκούσε ο *ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων*. Οι πρυτάνεις είχαν και την φροντίδα της τήρησης της τάξης, με τη βοήθεια ενός σώματος από Σκύθες τοξότες. Πριν από την έναρξη των συζητήσεων εφαρμοζόταν ένα τελετουργικό, με θυσίες και επικλήσεις στους θεούς να βοηθήσουν τους πολίτες ώστε να πάρουν τις σωστές αποφάσεις.

Το έργο της εκκλησίας. Τα θέματα που επρόκειτο να συζητηθούν είχαν προηγουμένως ελεγχθεί από τη βουλή, εφόσον οι νόμοι όριζαν ότι τίποτε δεν πρέπει να εισάγεται προς συζήτηση *ἀπροβούλευτον*. Γι' αυτό και τα ψηφίσματα της εκκλησίας άρχιζαν με τη φράση: *Ἔδοξε τῇ βουλῇ καί τῷ δήμῳ*. Το δικαίωμα της ισηγορίας εξασφάλιζε σε όλους τους πολίτες τη δυνατότητα να παρέμβουν και να εκφράσουν τη γνώμη τους για οποιοδήποτε ζήτημα. Έτσι η συζήτηση άρχιζε με την ερώτηση του κήρυκα: *τίς ἀγορεύειν βούλεται;* Όσοι όμως επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν αυτό το δικαίωμα, για να πετύχουν αποφάσεις που θα έβλαπταν την πόλη, τιμωρούνταν σκληρά. Όταν η συζήτηση ολοκληρωνόταν, η αποδοχή ή η απόρριψη μιας πρότασης γινόταν με ανάταση των χεριών.

Η εκκλησία του δήμου ψήφιζε νέους νόμους, εξέλεγε ορισμένους από τους άρχοντες, έλεγχε όλα τα όργανα της δι-

Ψηφίσματα της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου (5ος αι. π.Χ. - Εθνικό Αρχ. Μουσείο). Τα ψηφίσματα χαράσσονταν σε πέτρινες στήλες από καλλιτέχνες-γραφείς.

Αναπαράσταση του Β.Δ. τμήματος της αθηναϊκής αγοράς. Η αγορά αποτελούσε το κέντρο της δημόσιας ζωής της πόλης.

οίκησης και είχε δικαίωμα να επιβάλλει τις ποινές του θανάτου, της εξορίας και της δήμευσης της περιουσίας. Αποφάσιζε για την κήρυξη πολέμου, τη σύναψη ειρήνης και την υπογραφή συμμαχιών. Σε περίοδο πολέμου αποφάσιζε για τον αριθμό των στρατιωτών που θα επιστρατεύονταν, όριζε τους στρατηγούς και έδινε οδηγίες για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Έπαιρνε ακόμα αποφάσεις σχετικά με το επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης και ψήφιζε νόμους που αφορούσαν οικονομικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, τα μέτρα και σταθμά, τη λειτουργία των τελωνείων, το νόμισμα κ.τ.λ. Στις περιπτώσεις που οι αποφάσεις της εκκλησίας ήταν ιδιαίτερα κρίσιμες για την πόλη, επιβαλλόταν η συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων πολιτών (*δήμος πληθύων*), ώστε οι αποφάσεις να αντιπροσωπεύουν πραγματικά τη γνώμη των πολλών[2].

Ίσως φαίνεται εντελώς εξωπραγματικό το γεγονός ότι στην Αθήνα, το σύνολο των πολιτών αποφάσιζε για πολύ λεπτά ζητήματα εξωτερικής

2. Η άποψη ενός ολιγαρχικού για την εκκλησία του δήμου

Ως προς τη σύναψη συμμαχιών, οι πόλεις που έχουν ολιγαρχικό πολίτευμα πρέπει να μένουν πιστές στους όρκους. Αν όμως δεν μείνουν πιστές, γίνονται γνωστά τα ονόματα των ολιγαρχικών που έχουν συνάψει τις συμμαχίες. Στις συνθήκες όμως με την εκκλησία του (αθηναϊκού) δήμου, ο λαός μπορεί να ρίξει την ευθύνη σε έναν, εκείνον που αγόρευσε και έκανε την πρόταση για κάποια συνθήκη, και να αρνηθεί την ευθύνη, με τη δικαιολογία ότι δεν ήταν παρών ή δεν του αρέσουν... Αν λοιπόν από τις αποφάσεις του δήμου προκύψει κάποια συμφορά, τότε ο δήμος κατηγορεί λίγους άνδρες που έβλαψαν την υπόθεση κάνοντας αντιπολίτευση. Αν πάλι προκύψει κάτι καλό, τότε αναλαμβάνουν όλοι την "ευθύνη".

(ψευδο) Ξενοφών, Αθηναίων πολιτεία, 17.

πολιτικής, για τα οποία ήταν απαραίτητη η γνώση των διεθνών πολιτικών συνθηκών και των επιδιώξεων πολλών άλλων ελληνικών πόλεων. Η επιτυχία στη λειτουργία του συστήματος οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην προηγούμενη εξέταση όλων των ζητημάτων από τα 500 μέλη της αθηναϊκής βουλής. Γι' αυτό και υπήρχαν αυστηρά κριτήρια στην επιλογή των βουλευτών, ώστε η προετοιμασία των θεμάτων να είναι όσο το δυνατόν αρτιότερη.

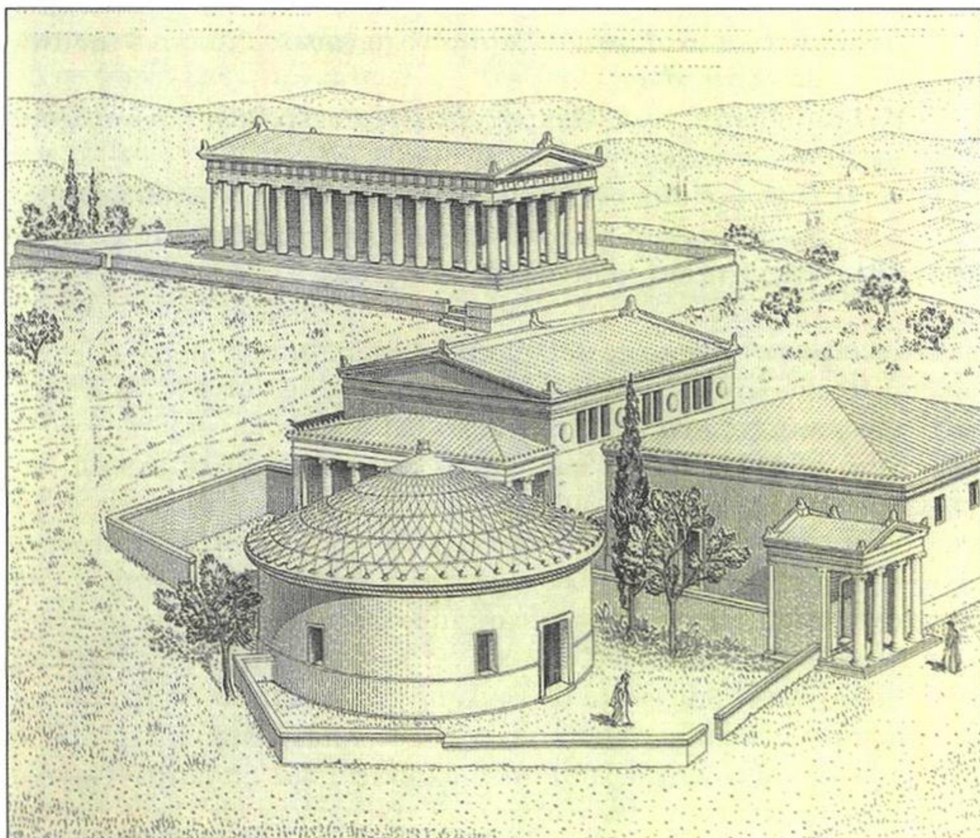
Ο μεγαλύτερος κίνδυνος που διέτρεχε η αθηναϊκή εκκλησία προερχόταν από την υπερβολικά μεγάλη δύναμη που αποκτούσαν οι δεινοί ρήτορες. Η συναισθηματική επιρροή που ασκούσε η δεξιοτεχνική χρήση του λόγου οδηγούσε, πολλές φορές, στην έξαψη των παθών και έτσι, οι αποφάσεις της εκκλησίας δε λαμβάνονταν πάντα με την απαιτούμενη νηφαλιότητα. Πολλές σημαντικές αποφάσεις, που είχαν σοβαρές συνέπειες για τον αθηναϊκό δήμο, πάρθηκαν επιπόλαια, και γι' αυτό γρήγορα αναθεωρήθηκαν. Ο ίδιος ο Περικλής απομακρύνθηκε από την εξουσία, για να επιστρέψει μετά από μικρό χρονικό διάστημα. Οι νικητές στρατηγοί στη ναυμαχία των Αργινουσών καταδικάστηκαν σε θάνατο και, σχεδόν αμέσως μετά την εκτέλεση της ποινής, οι κατήγοροί τους βρέθηκαν στο εδώλιο. Την απόφαση για την εξόντωση των κατοίκων της Μυτιλήνης που είχε αποστατήσει από τη συμμαχία ακολούθησε αμέσως άλλη, που ανακαλούσε την προηγούμενη. Η αδυναμία αυτή της εκκλησίας περιοριζόταν με τη διάταξη που όριζε ότι για σημαντικά ζητήματα ήταν απαραίτητη η συμμετοχή αυξημένου αριθμού πολιτών στις συνεδριάσεις.

Πάντως, πρέπει να αναγνωριστεί το ασύγκριτα μεγάλο πλεονέκτημα που εξασφάλιζε η λειτουργία της εκκλησίας του δήμου, στο πλαίσιο της άμεσης Δημοκρατίας. Ο πολίτης αποκτούσε πολιτική αγωγή, συμμετείχε ενεργά στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της πόλης και αναλάμβανε άμεσα την ευθύνη για τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων. Το δικαίωμα αυτό στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες δύσκολα γίνεται αντιληπτό[3].

3. Η ισότητα των πολιτών στη δημοκρατία

Απέναντι στους νόμους οι πολίτες έχουν όλοι ίσα δικαιώματα σχετικά με τις ιδιωτικές τους διαφορές, αλλά για τα δημόσια αξιώματα τα δικαιώματα καθενός είναι ανάλογα με τις ιδιαίτερες ικανότητες που έχει. Και προτιμάται για τη διαχείριση των κοινών καθένας όχι με κριτήριο την κοινωνική του θέση αλλά την ατομική του αξία, ώστε ακόμα κι όταν κάποιος είναι φτωχός, μπορεί όμως να ωφελήσει κάπως την πόλη με τη δράση του, δεν εμποδίζεται από την κοινωνική του ασημότητα.

Θουκυδίδης, Περικλέους Επιτάφιος, 2, 37.

Αναπαράσταση τμήματος της αθηναϊκής αγοράς. Σε πρώτο πλάνο η Θόλος, χώρος διαμονής των Πρυτάνεων.

2. Η βουλή των πεντακοσίων

Οι δικαιοδοσίες της βουλής. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες της βουλής οι πιο σημαντικές ήταν οι εξής:

• Η επεξεργασία των θεμάτων που επρόκειτο να συζητηθούν στην εκκλησία του δήμου.

• Ο γενικός συντονισμός της κρατικής μηχανής και η συνεργασία με τους ανώτερους άρχοντες σε θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

• Ο έλεγχος των αρχόντων που διαχειρίζονταν τους θησαυρούς των ναών και ο συντονισμός των λατρευτικών εκδηλώσεων.

• Η εποπτεία των δημοσίων οικονομικών και η εξεύρεση χρημάτων σε περίοδο πολέμου.

• Η φροντίδα για το στόλο και για τις προπαρασκευές πριν από την ανάληψη ναυτικών επιχειρήσεων.

• Η προκαταρκτική δοκιμασία των πολιτών που επρόκειτο να αναλάβουν τα αξιώματα των εννέα αρχόντων.

Η Βουλή λοιπόν αποτελούσε ένα σώμα με ποικίλες αρμοδιότητες: είχε δικαιοδοσίες νομοθετικού και διοικητικού χαρακτήρα αλλά και το δικαίωμα του ελέγχου ενός μεγάλου μέρους της πολιτικής ζωής.

Το δικαίωμα συμμετοχής. Μέλη της βουλής μπορούσαν να είναι οι γνήσιοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας τους. Κάθε χρόνο οι δέκα φυλές της Αττικής εξέλεγαν από 100 πολίτες που επιθυμούσαν να αναλάβουν το αξίωμα του βουλευτή. Από τους 1000 συνολικά υποψήφιους (*προκρίτους*) κληρώνονταν οι 500 και οι υπόλοιποι ήταν επιλαχόντες, έτοιμοι να αντικαταστήσουν κάποιον που για διάφορους λόγους δεν διατηρούσε το αξίωμά του. Βασική προϋπόθεση για την ανάθεση ενός τόσο σημαντικού καθήκοντος στους πολίτες ήταν το πραγματικό ενδιαφέρον τους για τα κοινά, γι' αυτό και η βουλευτική αποζημίωση δεν ήταν αξιόλογη. Στην εποχή του Αριστοτέλη ο μισθός για έναν απλό βουλευτή ήταν 5 οβολοί την ημέρα και για τους πρυτάνεις 1 δραχμή, περίπου όσο και η ημερήσια αμοιβή ενός εργάτη. Η προηγούμενη βουλή έλεγχε εξονυχιστικά τα στοιχεία των υποψήφιων βουλευτών, την εντιμότητά τους, την ευσέβεια και τη συμπεριφορά τους απέναντι στους γονείς τους, την εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων και την ανταπόκριση στις φορολογικές υποχρεώσεις τους απέναντι στην πόλη. Μόνο μετά από τον έλεγχο αυτό μπορούσαν οι υποψήφιοι να ορκιστούν και να αναλάβουν τα καθήκοντά τους.

Οι συνεδριάσεις της βουλής. Οι 50 βουλευτές κάθε φυλής, όταν αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους, ονομάζονταν *πρυτάνεις* και αποτελούσαν ένα είδος κυβέρνησης που διαρκούσε για ένα διάστημα 35-36 ημερών κάθε χρόνο. Κάθε μέρα, ένας απ' αυτούς κληρωνόταν ως *επιστάτης των πρυτάνεων* και κρατούσε τη δημόσια σφραγίδα και τα κλειδιά των ιερών, όπου υπήρχαν τα αρχεία της πόλης και το θησαυροφυλάκιο. Η *πρυτανεύουσα φυλή* συγκαλούσε καθημερινά τη βουλή και οι συνεδριάσεις γίνονταν στο βουλευτήριο, στο χώρο της αγοράς. Εκτός από τους στρατηγούς, η παρακολούθηση των συνεδριάσεων της βουλής επιτρεπόταν σε άλλους πολίτες μόνο ύστερα από σχετική άδεια. Όταν συζητούνταν απόρρητα θέματα, οι συνεδριάσεις ήταν τελείως

κλειστές και ειδική φρουρά απαγόρευε την είσοδο σε όλους, χωρίς εξαιρέσεις. Την τήρηση των αρχείων της πόλης, των πρακτικών της βουλής και της εκκλησίας, την αναγραφή των ψηφισμάτων και πολλές ακόμη εργασίες, η βουλή ανέθετε σε μια σειρά από ειδικούς υπαλλήλους[4].

3. Οι εννέα άρχοντες

Οι εννέα άρχοντες της Αθήνας κατά την κλασική εποχή αποτελούσαν κατάλοιπο του αριστοκρατικού καθεστώτος, χωρίς να έχουν σημαντικά καθήκοντα. Πρόκειται για τον βασιλιά, τον επώνυμο άρχοντα, τον πολέμαρχο και τους έξι θεσμοθέτες, άρχοντες που αναδεικνύονταν με κλήρωση από όλους τους πολίτες, κάθε χρόνο.

Το όνομα του **επώνυμου άρχοντα** χρησίμευε ως χρονολογικός δείκτης για τον προσδιορισμό του έτους. Τα καθήκοντά του περιορίζονταν στην οργάνωση διαφόρων θρησκευτικών εκδηλώσεων και την επίβλεψη της *χορηγίας*, δηλαδή της διαδικασίας οργάνωσης των θεατρικών παραστάσεων. Ο **άρχων βασιλεύς** διατήρησε την προεδρία του Αρείου Πάγου, την επίβλεψη κάποιων εορτών και την προετοιμασία των μυστηρίων. Ο **πολέμαρχος** δεν διατήρησε εξουσία με πολεμικό χαρακτήρα. Μεταξύ των σημαντικότερων δικαιοδοσιών του ήταν η επιστασία στις τελετές ταφής των νεκρών του πολέμου και η εκδίκαση υποθέσεων των μετοίκων και ξένων. Οι **έξι θεσμοθέτες** ασκούσαν έργο υψηλής επιστασίας σε θέματα νομοθετικά και δικαστικά. Έλεγχαν τα κείμενα των νόμων, ενημέρωναν την εκκλησία για ενδεχόμενα κενά ή αντιφάσεις σ' αυτά και προγραμμάτιζαν τις δίκες, χωρίς όμως να έχουν συμμετοχή στην απονομή της δικαιοσύνης[5].

4. Βουλή: Η διαδικασία ψήφισης των νόμων

Το αντικείμενο των συνελεύσεων της Εκκλησίας συζητιόταν προκαταβολικά από τη Βουλή. Αλλά κάθε πολίτης μπορούσε να υποβάλει μια πρόταση στη βουλή, και αν η βουλή την ενέκρινε και την προωθούσε στην Εκκλησία, η πρόταση μπορούσε να περάσει, με την πλειοψηφία των ψήφων των πολιτών που ήταν παρόντες στη συνέλευση και να γίνει έτσι νόμος. Έτσι, μια άλλη λέξη άρχισε να χρησιμοποιείται τακτικά, η λέξη "ψήφισμα" (αρχικά η λέξη πρέπει να αναφερόταν σε ψηφοφορία με βότσαλα, "ψήφους", αλλά κατέληξε να χρησιμοποιείται επίσης για αποφάσεις που λαμβάνονταν με ανάταση των χεριών).

D. MacDowell, Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, σ. 72.

5. Οι αστυνόμοι και τα καθήκοντά τους

Κληρώνονται επίσης και δέκα αστυνόμοι... που ελέγχουν τους οδοκαθαριστές ώστε να μην πετούν τα σκουπίδια σε απόσταση μικρότερη των δέκα σταδίων από τον περίβολο της πόλης. Επίσης, εμποδίζουν όσους επιχειρούν να ανεγείρουν οικοδομές στους δημόσιους δρόμους ή ξύλινους εξώστες που προεξέχουν στο δρόμο, να κατασκευάζουν υδρορροές που μεταφέρουν τα νερά στο δρόμο, ή να ανοίγουν παράθυρα που βλέπουν στο δρόμο. Μεταφέρουν επίσης και τα πτώματα όσων πεθαίνουν στους δρόμους, με τη βοήθεια δημόσιων δούλων.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 30.

4. Οι δέκα στρατηγοί

Την άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. είχαν οι δέκα στρατηγοί. Παρόλο που, όπως και τα άλλα αξιώματα, η στρατηγία είχε διάρκεια ενός έτους, δινόταν η δυνατότητα να ανανεώνεται, και έτσι παρατηρούμε να παραμένουν στο αξίωμα αυτό για πολλά χρόνια σημαντικοί άνδρες, όπως ο Κίμων ή ο Περικλής. Οι στρατηγοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη χάραξη της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν μεγάλες προσωπικότητες. Ωστόσο, στο τέλος κάθε χρονιάς, οι στρατηγοί ήταν υποχρεωμένοι να λογοδοτούν, όπως όλοι οι άρχοντες της πόλης. Έτσι, οι ευφυείς πολιτικοί που πήραν αυτό το αξίωμα δεν έκαναν κατάχρηση της εξουσίας που τους είχε δώσει ο λαός.

Η εκλογή των 10 στρατηγών γινόταν στην Πνύκα, σε μια συνεδρίαση της εκκλησίας, με ανάταση των χεριών (*χειροτονεῖν*). Όμως, πριν απ' αυτό το τελικό στάδιο, οι υποψήφιοι αναλάμβαναν έναν κοπιαστικό αγώνα για να πείσουν τους Αθηναίους να τους δώσουν το ύπατο αξίωμα της δημοκρατίας. Ο Δημοσθένης υποστηρίζει ότι, με το όνειρο να γίνουν στρατηγοί, οι υποψήφιοι πήγαιναν από τον ένα στον άλλο και γίνονταν δούλοι της εύνοιας που εξασφαλίζει τις ψήφους. Ο Ξενοφών περιγράφει διάφορους τρόπους που κάποιοι χρησιμοποιούσαν για να συγκινήσουν το πλήθος, όπως ένας παλιός στρατιώτης που αποκάλυπτε το στήθος του και έδειχνε τις πληγές του. Άλλοι προσπαθούσαν να εξαγοράσουν με χρήματα την ψήφο του λαού, με την ελπίδα ότι θα τα έπαιρναν πίσω διπλά. Δεν ήταν λίγες οι φορές που δημιουργούνταν επιτροπές συγκέντρωσης χρημάτων, κυρίως από ολιγαρχικούς, για την προώθηση συγκεκριμένων ατόμων στο αξίωμα του στρατηγού. Παρόλα αυτά, στα ανώτερα αξιώματα της αθηναϊκής δημοκρατίας εκλέγονταν, κατά κανόνα, οι πιο αξιόλογοι και ικανοί. Ο Πλούταρχος σημειώνει ότι οι Αθηναίοι ήξεραν να καλούν στις σημαντικές θέσεις αληθινούς πολιτικούς άνδρες και, ειδικότερα για το αξίωμα του στρατηγού, ήξεραν να επιλέγουν τους πιο άξιους.

Ο έλεγχος των αρχόντων. Όλοι οι άρχοντες που κληρώνονταν ή εκλέγονταν, πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους, υποβάλλονταν στη διαδικασία της "*δοκιμασίας*". Για ορισμένες θέσεις απαιτούνταν και ειδικά προσόντα. Για παράδειγμα, οι στρατηγοί έπρεπε να έχουν έγγεια ιδιοκτησία στην Αττική και παιδιά από νόμιμο γάμο. Οι ταμίες έπρεπε να ανήκουν στην τάξη των πεντακοσιομεδίμνων. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι πολλοί από τους άρχοντες εί-

χαν αριστοκρατική καταγωγή.

Ο έλεγχος των αρχόντων ήταν καθημερινός και μπορούσε να ασκηθεί ακόμη και από έναν απλό πολίτη, στο πλαίσιο της εκκλησίας, οπωσδήποτε όμως τον επίσημο έλεγχο ασκούσε η βουλή, στο τέλος της θητείας τους. Η αποδοκιμασία της εκκλησίας ήταν πάντοτε ένα ενδεχόμενο, που σε πολλές περιπτώσεις είχε για την Αθήνα οδυνηρές συνέπειες. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη ο στρατηγός Νικίας, κατά τη σικελική εκστρατεία, προτίμησε να οδηγήσει τον εαυτό του και τον αθηναϊκό στρατό στην αιχμαλωσία, παρά να γίνει αποδέκτης μιας επονείδιστης κατηγορίας. Η αποχώρηση (και σωτηρία) του στρατού θα τον έφερνε αντιμέτωπο με την εκκλησία του δήμου, η οποία ήταν σίγουρο ότι θα αποδοκίμαζε ένα μέτρο που δεν είχε ψηφίσει, και έτσι πιθανότατα θα παρουσιαζόταν ως προδότης.

5. Τα δικαστήρια

Ο Άρειος Πάγος στην Αθήνα ήταν το δικαστήριο που είχε επιβιώσει από την εποχή της αριστοκρατίας, όταν το δικαίωμα απόδοσης δικαιοσύνης ανήκε αποκλειστικά στους ευγενείς. Μέχρι την αρχαϊκή περίοδο, φαίνεται ότι είχε ουσιαστικά απεριόριστες αρμοδιότητες. Στην κλασική εποχή το αποτελούσαν δικαστές οι οποίοι στο παρελθόν είχαν διατελέσει άρχοντες, αλλά διατηρούσε λίγες από τις παλιές του αρμοδιότητες. Από το 462 π.Χ., με τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Εφιάλτης, περιορίστηκε στην εκδίκαση υποθέσεων φόνων εκ προμελέτης, τραυματισμών με σκοπό την πρόκληση θανάτου, δηλητηρίασης και εμπρησμών κατοικημένων σπιτιών[6]. Οι ποινές που μπορούσε να επιβάλει το δικαστήριο του Αρείου Πάγου ήταν: θάνατος για το φόνο, εξορία και δήμευση περιουσίας για τον τραυματισμό.

Οι 51 Εφέτες, κατά τους κλασικούς χρόνους, εκδίκαζαν τις υποθέσεις φόνου εξ αμελείας και την ηθική αυτουργία για φόνο.

6. Η καινοτομία του Εφιάλτη

Καθώς όμως ο λαός αποκτούσε μεγαλύτερη δύναμη, ο Εφιάλτης, γιος του Σοφωνίδη, που είχε τη φήμη αδέκαστου και αφοσιωμένου στο πολίτευμα, έγινε αρχηγός των δημοκρατικών και στράφηκε εναντίον της βουλής του Αρείου Πάγου. Πρώτα απ' όλα απομάκρυνε πολλούς αρεοπαγίτες κάνοντάς τους δίκη για τον τρόπο με τον οποίο είχαν διοικήσει. Έπειτα, ... αφαίρεσε από τον Άρειο Πάγο όλες τις πρόσθετες εξουσίες με τις οποίες είχε την περιφρούρηση του πολιτεύματος, και άλλες έδωσε στους πεντακοσίους, άλλες στην εκκλησία του δήμου, άλλες στα δικαστήρια. ... Μετά από μικρό χρονικό διάστημα σκοτώθηκε ο Εφιάλτης, δολοφονημένος από τον Αριστόδικο τον Ταναγραίο.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 25.

Η Ηλιαία ήταν ένα δικαστήριο που το αποτελούσαν 6.000 δικαστές, οι οποίοι συνεδρίαζαν σε τμήματα των 600. Μέλος της Ηλιαίας μπορούσε να γίνει κάθε πολίτης που είχε συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας του, εφόσον δεν εκκρεμούσε εναντίον του κάποια κατηγορία και δεν όφειλε χρήματα στο δημόσιο. Τα μέλη της Ηλιαίας κληρώνονταν κάθε χρόνο από το σύνολο των πολιτών. Όλες οι φυλές εκπροσωπούνταν με τον ίδιο αριθμό δικαστών (600). Για να μην αποκλείονται οι πιο φτωχοί πολίτες, προβλεπόταν για τους Ηλιαστές ο λεγόμενος δικαστικός μισθός, που ανερχόταν σε 2 οβολούς την ημέρα στην εποχή του Περικλή και αργότερα (το 425 π.Χ.) σε 3[7].

7. Ο δικαστικός μισθός

Ο Περικλής πρώτος έδωσε μισθό στους δικαστές για να συναγωνιστεί τον Κίμωνα που ήταν πλούσιος και ξόδευε για το λαό. ... Μερικοί τον κατηγορούν ότι από τότε χειροτέρεψε η κατάσταση επειδή παρευρισκόταν στην κλήρωση όποιος τύχαινε και όχι οι ευκατάστατοι. Άρχισαν επίσης να χρηματίζονται οι δικαστές και πρώτος έδωσε το παράδειγμα ο Άνυτος μετά τη στρατηγία του στην Πύλο. Όταν κατηγορήθηκε από μερικούς ότι έχασε την Πύλο, δωροδόκησε το δικαστήριο και αθωώθηκε.

Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 27.

Η παρουσία των δικαστών στις συνεδριάσεις του δικαστηρίου δεν ήταν υποχρεωτική κι αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από τον τρόπο που καταβαλλόταν ο δικαστικός μισθός: δινόταν μόνο στους παρόντες, χωρίς να απειλούνται με πρόστιμο οι απόντες. Γι' αυτό, η μεγάλη πλειονότητα των δικαστών προερχόταν από τις κατώτερες τάξεις που έμεναν κυρίως στο άστυ, στον Πειραιά και στα προάστια. Οι Αθηναίοι που κατοικούσαν στην ύπαιθρο, δεν ήταν εύκολο να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις που γίνονταν στην πόλη, ενώ η μικρή αποζημίωση δεν ήταν σοβαρό κίνητρο για τους πολυάσχολους πλούσιους Αθηναίους. Από τα 6.000 μέλη της Ηλιαίας, αρκούσαν 5.010 για να λειτουργήσουν και τα δέκα τμήματα-δικαστήρια, των 501 δικαστών, επομένως 1.000 περίπου μέλη ήταν αναπληρωματικά. Ωστόσο, θεωρείται απίθανο να λειτουργούσαν και τα δέκα τμήματα ταυτόχρονα. Ο περιττός αριθμός των δικαστών απέκλειε την πιθανότητα ισοψηφίας κατά την τελική ψηφοφορία.

Δικαστικές αρμοδιότητες είχαν επίσης η **Βουλή** και η **Εκκλησία του Δήμου**, για ζητήματα που αφορούσαν την ασφάλεια της πόλης. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, η αύξηση των εμπορικών διαφορών λόγω της οικονομικής ανάπτυξης αλλά και η επέκταση της αθηναϊκής επιρροής στις εκατοντάδες πόλεις της συμμαχίας μεγάλωσαν τον όγκο των δικαστικών υποθέσεων στην Αθήνα. Γι' αυτό και πολλές από τις αστικές υποθέσεις αναλάμβαναν οι **Διαιτητές**, ένα αξίωμα που είχαν το δικαίωμα να ασκήσουν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που είχαν διαγραφεί από τους στρατιωτικούς καταλόγους, ήταν δηλαδή τουλάχι-

στον 60 ετών. Αυτοί έπαιρναν τις αποφάσεις, αφού προηγουμένως είχαν οι ίδιοι ολοκληρώσει την ανακριτική διαδικασία. Ωστόσο, αν η απόφασή τους δεν γινόταν αποδεκτή και από τους δύο διαδίκους, η υπόθεση έπρεπε να παραπεμφθεί στην Ηλιαία. Εκτός από τους διαιτητές, υπήρχαν επίσης και **30 περιοδεύοντες δικαστές**, που εκδίκαζαν επί τόπου διάφορες, λιγότερο σημαντικές υποθέσεις.

6. Η διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης

Αναπόφευκτη συνέπεια της επικράτησης της Δημοκρατίας υπήρξε η μεταφορά των δικαστικών δικαιοδοσιών από τους ευγενείς στο λαό. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίστηκε η προστασία του ατόμου από τις αυθαιρεσίες των αρχόντων και εδραιώθηκε η αντίληψη της κυριαρχίας του δήμου[8]. Στην Αθηναϊκή δημοκρατία, η προσωπική ευθύνη για την εφαρμογή του δικαίου σε ατομικό αλλά και συλλογικό επίπεδο φαίνεται από το γεγονός ότι καμιά δίωξη δεν ασκείται αυτεπάγγελτα. Κάθε πρόσωπο που νομίζει ότι θίγεται από τις πράξεις άλλων πολιτών ή και των αρχόντων έχει δικαίωμα να προσφύγει στα δικαστήρια. Έτσι, έχουμε δύο ειδών αγωγές: τις ιδιωτικές (*δίκας*) και τις δημόσιες (*γραφάς*). Ακόμη και στην περίπτωση που η ίδια η πόλη θίγεται από παράβαση των νόμων για τα τελωνεία, τα ορυχεία, το εμπόριο κ.τ.λ., απαιτείται και πάλι η καταγγελία της παράνομης πράξης από έναν ιδιώτη.

8. Μια κρίση για την απονομή της αθηναϊκής δικαιοσύνης

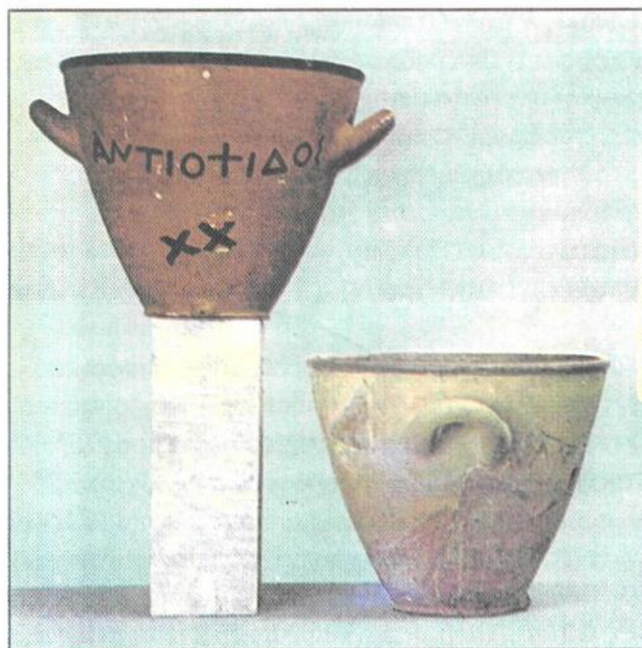
"Τέλεια" θεωρούσαν τη δικαιοσύνη τους οι Αθηναίοι, γιατί με τον τρόπο που λειτουργούσε εκφραζόταν η λαϊκή κυριαρχία. Αυτή είναι η άποψη που πρέπει να υιοθετήσουμε, για να εκτιμήσουμε αυτό τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης. Μας φαίνεται διαδικασία συνοπτική, σκληρή. Συγκρατούμε κυρίως τις άδικες αποφάσεις που έβγαλε, και αγανακτούμε για την πνευματική ένδεια αυτών που τις έβγαζαν. Το ζήτημα δεν είναι εκεί. Το ζήτημα είναι ότι όλο αυτό το σύστημα θέλει να είναι η δικαιοσύνη δημοκρατική. Και είναι! Και σ' αυτό το σημείο η Αθήνα, όπως το συνήθιζε, φάνηκε λογική με τον εαυτό της.

R. Cohen, Αθηναϊκή δημοκρατία, σ. 139.

Στα δικαστήρια οι διάδικοι συμμετέχουν στην προβλεπόμενη διαδικασία χωρίς να παρεμβάλλονται συνήγοροι. Ο πρόεδρος του δικαστηρίου βρίσκεται καθισμένος σε μια λίθινη έδρα και έχει κοντά τον κήρυκά του και τους Σκύθες τοξότες, που έργο τους είναι η τήρηση της τάξης. Μπροστά του υπάρχει το βήμα, το οποίο καταλαμβάνουν διαδοχικά οι αντίδικοι, όταν παίρνουν το λόγο, και στη μέση βρίσκεται ένα τραπέζι, όπου θα γίνει η καταμέτρηση των ψήφων των δικαστών. Οι συνεδριάσεις αρχίζουν νωρίς το πρωί. Όπως και στην εκκλησία του δήμου, στην αρχή γίνεται θυσία και προσευχή, και στη συνέχεια ο

γραφέας διαβάζει το κατηγορητήριο και την αρχική δήλωση της υπεράσπισης. Κατήγορος και κατηγορούμενος παίρνουν διαδοχικά το λόγο και υποστηρίζουν τις απόψεις τους. Πολλές φορές, όταν κάποιος δεν αισθάνεται ικανός να προετοιμάσει μόνος το λόγο του, απευθύνεται σε έναν επαγγελματία λογογράφο και αποστηθίζει το λόγο που εκείνος του έχει προετοιμάσει. Η διάρκεια των αγορεύσεων είναι από πριν προσδιορισμένη, ανάλογα με τη σπουδαιότητα της υπόθεσης, και ο χρόνος μετριέται με την κλεψύδρα. Υπολογίζεται ότι στον 4ο π.Χ. αιώνα ο χρόνος της κύριας αγόρευσης ήταν 20 έως 48 λεπτά, και της δευτερολογίας 8 έως 12.

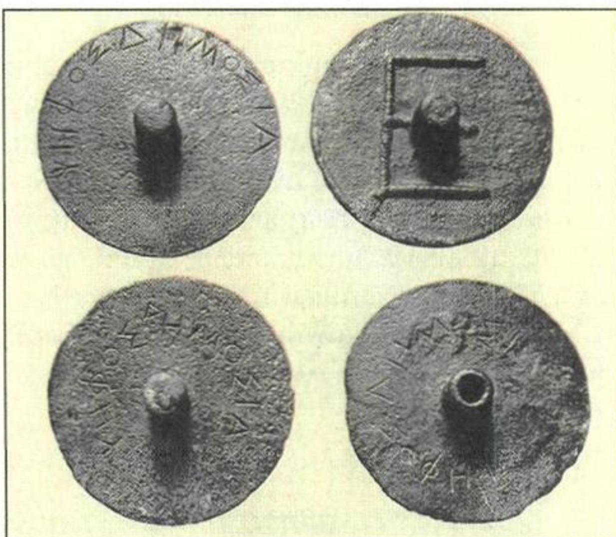
Όσο διαρκεί η συζήτηση, ο ρόλος των δικαστών είναι παθητικός, όπως συμβαίνει με τους σημερινούς ενόρκους. Αμέσως μετά, ο κήρυκας τους καλεί να ψηφίσουν, χωρίς καμιά επιπλέον συζήτηση. Οι δικαστές, εφόσον δεν παρεμβαίνουν στον προσδιορισμό της ποινής, στην ουσία καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην ποινή που προτείνει ο κατήγορος και σ' αυτήν που προτείνει ο κατηγορούμενος. Η καταδίκη του Σωκράτη αποτελεί τραγική συνέπεια αυτής ακριβώς της ρύθμισης. Ο Σωκράτης θα μπορούσε εύκολα να αποφύγει την ποινή του θανάτου, που είχε προτείνει ο κατήγορός του, αν είχε ζητήσει μια άλλη, πολύ πιο ήπια, και όχι τη δωρεάν σίτιση στο πρυτανείο (αρχικά) ή την καταβολή ενός μικρού προστίμου (μετά από πίεση των φίλων του).

Κλεψύδρες (Μουσείο Αγοράς, Αθήνα). Οι κλεψύδρες είχαν διάφορα σχήματα και μεγέθη που αντιστοιχούσαν σε διάφορα χρονικά διαστήματα.

Για να διασφαλίζεται η μυστικότητα της ψηφοφορίας, τον 4ο π.Χ. αιώνα είχε επινοηθεί η μέθοδος των δύο κερμάτων: κάθε δικαστής είχε δύο χάλκινα κέρματα, το ένα ακέραιο για την αθώωση και το άλλο τρυπημένο για την καταδίκη. Το

Δικαστικές ψήφοι (Μουσείο αγοράς, Αθήνα). Ψήφοι με συμπαγή άξονα ήταν αθωωτικές, ενώ με κοίλο καταδικαστικές.

ένα, που εξέφραζε την ετυμηγορία του, έπρεπε να το ρίξει σε μια χάλκινη υδρία, ενώ το δεύτερο, που χρησίμευε για την επιβεβαίωση του συνολικού αριθμού των ψήφων, σε μια ξύλινη κάλπη. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας αναγγελλόταν από τον κήρυκα και η απόφαση, που έβγαινε με απλή πλειοψηφία, απαγγελλόταν από τον πρόεδρο.

7. Αδυναμίες της αθηναϊκής δικαιοσύνης

Καθώς το Αθηναϊκό κράτος δεν επενέβαινε αυτεπάγγελτα αλλά ενθάρρυνε τις καταγγελίες των πολιτών για αδικήματα που αυτοί διαπίστωναν, υπήρχαν πολλοί που εκ συστήματος κατηγορούσαν συμπολίτες τους, προκειμένου να έχουν οικονομικό όφελος είτε από την καταδίκη τους, είτε ως αντάλλαγμα για να αποσύρουν την κατηγορία. Οι Αθηναίοι αυτοί ονομάζονταν ***συκοφάντες*** και ήταν πραγματική πληγή για την αθηναϊκή δικαιοσύνη. Για να περιοριστεί η δράση τους, ψηφίστηκε νόμος που επέβαλλε πρόστιμο στους συκοφάντες, των οποίων η πρόταση δεν έπαιρνε τουλάχιστον το 1/5 των ψήφων των δικαστών.

Πολλοί Αθηναίοι, ιδίως εκείνοι που τους διέκρινε ρητορική δεινότητα, επιχειρούσαν να πείσουν την εκκλησία του δήμου να προβεί στην ψήφιση νόμων, που ενδεχομένως εξυπηρετούσαν προσωπικά συμφέροντα. Για την αντιμετώπιση αυτής της αδυναμίας του πολιτεύματος θεσπίστηκε η ***γραφή παρανόμων***. Πρόκειται για μήνυση που απευθυνόταν σε οποιονδήποτε πολίτη επιδίωκε τη θέσπιση νόμου ή την έκδοση ψηφίσματος, που παραβίαζαν την υπάρχουσα νομοθεσία.

8. Αρχές της ποινικής νομοθεσίας

Η ποινική νομοθεσία που εφαρμοζόταν στην αρχαιότητα βασιζόταν στις ιδέες του σωφρονισμού (*κόλασις, νουθεσία*), της επανόρθωσης (*τιμωρία*), του εκφοβισμού και της κοινωνικής άμυνας (*παράδειγμα, αποτροπή*). Η έλλειψη πρόθεσης και η φυσική ανευθυνότητα (καταναγκασμός, παιδική ηλικία, πάθος) θεωρούνταν ως ελαφρυντικά. Ο θάνατος, η εξορία, η "ατιμία" αποτελούσαν τις πιο βαριές ποινές, ενώ η φυλάκιση φαίνεται να είναι πολύ σπάνια, και η πληρωμή προστίμων η πιο συνηθισμένη ποινή. Οι αποφάσεις των δικαστηρίων ήταν κατά κανόνα τελεσίδικες. Μόνο η εκκλησία του δήμου, ως κυρίαρχο όργανο του πολιτεύματος, μπορούσε να ακυρώσει αποφάσεις δικαστηρίων.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ο οστρακισμός καθιερώθηκε στην Αθήνα για να προστατευτεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Ποιες νομίζετε ότι μπορεί να ήταν οι αρνητικές συνέπειες από την εφαρμογή του;

2. Να εντοπίσετε ομοιότητες και διαφορές στον τρόπο λειτουργίας της εκκλησίας του δήμου και της βουλής στην Αθήνα και στη Σπάρτη.

3. Σχολιάστε τη γνώμη του Περικλή (παράθεμα αρ. 3) για τον τρόπο συμμετοχής των πολιτών στα όργανα της εξουσίας στην αθηναϊκή δημοκρατία.

4. Να εντοπίσετε ομοιότητες στην απονομή της δικαιοσύνης στην κλασική Αθήνα και στη σύγχρονη εποχή.

5. Σχολιάζοντας το περιεχόμενο των παραθεμάτων αρ. 7 και 8 να επισημάνετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της αθηναϊκής δικαιοσύνης.

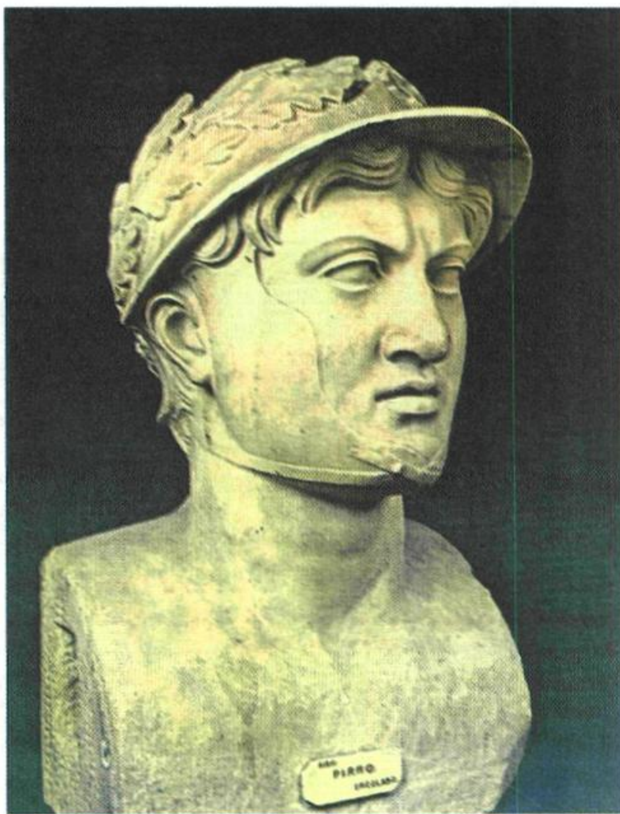
ΜΟΝΑΡΧΙΕΣ, ΚΟΙΝΑ/ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΕΣ

Η εμφάνιση και η σταδιακή επικράτηση της πόλης-κράτους στον ελλαδικό χώρο δεν εξαφάνισε όλα τα ελληνικά βασίλεια. Στην Ήπειρο και τη Μακεδονία το πολίτευμα της βασιλείας θα παραμείνει έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Η επέκταση των Μακεδόνων στην Ανατολή και οι "πύρρειες" επιτυχίες των Ηπειρωτών ελάχιστα θα επηρεάσουν το χαρακτήρα του. Κατά την ελληνιστική εποχή τα κράτη της μητροπολιτικής Ελλάδας διατήρησαν σε γενικές γραμμές την προηγούμενη πολιτική οργάνωση, ενώ τα νέα ελληνιστικά βασίλεια της Ανατολής (Αιγύπτου, Συρίας), διαμόρφωσαν τη δική τους πολιτική φυσιογνωμία. Παράλληλα, αναδιοργανώθηκαν παλιά πολιτικά σχήματα (Συμπολιτείες/Κοινά).

ΤΑ ΜΟΝΑΡΧΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η Ήπειρος

Η Ήπειρος είναι η μοναδική ίσως περιοχή της Ελλάδας στην οποία διατηρήθηκε η "*η ηρωική βασιλεία*" έως τα κλασικά χρόνια. Οι βασιλείς ήταν κληρονομικοί, απόλυτοι κυρίαρχοι του κράτους, ανώτατοι δικαστές, απόγονοι ομηρικών ηρώων και με θεϊκές, ιδιότητες, όπως διατείνονταν. Το σπουδαιότερο βασίλειο, ή τουλάχιστον εκείνο για το οποίο έχουμε τις περισσό-

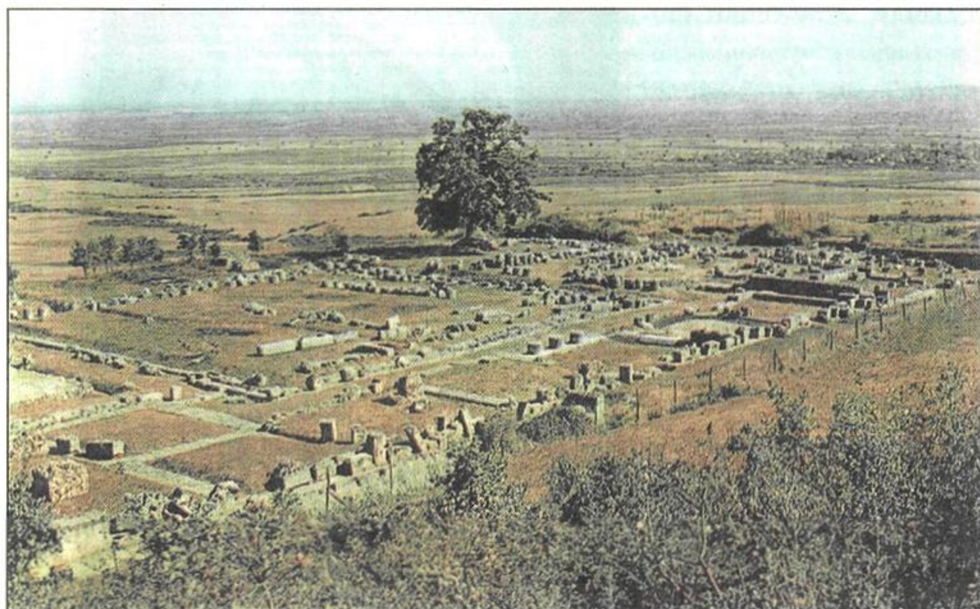

Προτομή του Πύρρου (Ρωμαϊκό αντίγραφο, Εθνικό Μουσείο Νεάπολης). Ο διασημότερος από τους βασιλείς της Ηπείρου.

τερες πληροφορίες, ήταν των Μολοσσών. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα ο νεωτεριστής βασιλιάς Θαρύπας προσπάθησε να δώσει νέα μορφή στο κράτος του, και στην προσπάθειά του αυτή τον μιμήθηκαν και άλλα Ηπειρωτικά βασίλεια (Θεσπρωτών, Χαόνων). Ο Αριστοτέλης παραλληλίζει το πολίτευμά τους με εκείνο της Σπάρτης. Στη θέση των εφόρων που περιόριζαν τη βασιλική εξουσία, οι Μολοσσοί εξέλεγαν δύο ενιαύσιους άρχοντες. Κατά τα ελληνιστικά χρόνια, ο πιο γνωστός από τους βασιλείς τους ήταν ο Πύρρος. Αυτός απέκτησε τόσο μεγάλη δύναμη, ώστε δεν δίστασε να εκστρατεύσει στην Ιταλία και να αναμετρηθεί με τους Ρωμαίους.

Η Μακεδονία

Στο μακεδονικό βασίλειο, του οποίου η ιστορία στα παλαιότερα τουλάχιστον χρόνια δεν διαφέρει πολύ απ' αυτή των κρατών της Ηπείρου, μαζί με τους Έλληνες (Μακεδόνες) κατοικούσαν και άλλοι λαοί, που ήταν υπήκοοι του βασιλιά. Αυτοί είχαν την ελευθερία να χρησιμοποιούν τη γλώσσα και το δίκαιό τους, να λατρεύουν τους θεούς και να τηρούν τα πατροπαράδοτα έθιμά τους, αλλά δεν συμμετείχαν στην πολιτική ζωή του κράτους. Δύο κέντρα εξου-

Τα ερείπια του ανακτόρου της Βεργίνας. Ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της ελληνιστικής εποχής.

σίας υπήρχαν στο βασίλειο: ο βασιλιάς και η συνέλευση.

Ο **βασιλιάς** συγκέντρωνε στα χέρια του όλες σχεδόν εξουσίες. Επέλεγε τους υπασπιστές του (*εταίρους*), στις συμβουλές των οποίων κατέφευγε όταν ο ίδιος έκρινε ότι ήταν ανάγκη. Διόριζε όσους ήθελε στα ανώτερα κρατικά αξιώματα αλλά όχι ισόβια. Αντάμειβε τους *εταίρους*, που πρόσφεραν σπουδαίες υπηρεσίες στο κράτος, με κάποιο κτήμα, το οποίο μπορούσαν να κληροδοτούν αλλά πάντα με τη δική του έγκριση. Με τον τρόπο αυτό ήταν πολύ δύσκολο να δημιουργηθεί στο μακεδονικό κράτος κάποια μόνιμη τάξη αξιωματούχων ή γαιοκτημόνων.

Οκτάδραχμο Αλεξάνδρου Α΄ (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη). Πριν από το Φίλιππο και το Μ. Αλέξανδρο, θεμελιωτής της ενότητας του μακεδονικού κράτους υπήρξε ο Αλέξανδρος Α΄ ο Φιλέλλην (498-454 π.Χ.). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, λίγο πριν από την εκστρατεία του Ξέρξη στην Ελλάδα, οι Αθηναίοι τον είχαν ανακηρύξει «πρόξεινον και ευεργέτην».

Σημαντική δύναμη είχε η *συνέλευση* στην οποία έπαιρναν μέρος μόνο όσοι Μακεδόνες είχαν πολιτικά δικαιώματα. Αυτοί ήταν κυρίως στρατιώτες ή παλαίμαχοι, γι' αυτό και συνήθιζαν να προσέρχονται στις συνεδριάσεις οπλισμένοι. Αποφάσιζαν για πολλά θέματα: εξέλεγαν το βασιλιά ή τον απομάκρυναν, όταν έκριναν ότι ήταν ανίκανος, διόριζαν επίτροπο (σε περίπτωση ανηλικιότητας του νόμιμου διαδόχου), επέλεγαν αυτούς που θα τους εκπροσωπούσαν στις σχέσεις τους με τα άλλα κράτη κ.ά. Ο βασιλιάς, ο οποίος είχε την εκτελεστική εξουσία, αναλάμβανε να υλοποιήσει τις αποφάσεις τους, με όποιο τρόπο ο ίδιος επιθυμούσε.

Οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στο μακεδονικό βασίλειο και τα σύγχρονά του νοτιότερα ελληνικά (πόλεις-κράτη) ήταν αρκετές: Ο πολίτης των πόλεων-κρατών μπορούσε να συμμετέχει ισότιμα σε όλες σχεδόν τις εξουσίες και τις οικονομικές δραστηριότητες του κράτους του, αντίθετα με το Μακεδό-

να Έλληνα, στο κράτος του οποίου όλες σχεδόν οι εξουσίες και όλα τα κρατικά οικονομικά μέσα (μονοπώλιο εκμετάλλευσης ορυχείων, εξαγωγών ξυλείας κ.ά.) βρίσκονταν στα χέρια του βασιλιά. Η μακεδονική κοινωνία και οικονομία, που ήταν κατά βάση αγροτικές, δεν στηρίζονταν στο θεσμό της δουλείας, σε αντίθεση μ' αυτές των άλλων Ελλήνων. Τέλος, η μεγάλη απόσταση μεταξύ οικονομικά ισχυρών και αδυνάτων, που υπήρχε στις πόλεις-κράτη, δεν υπήρχε στους Μακεδόνες, επειδή οι τελευταίοι ήταν στο σύνολό τους σχεδόν ελεύθεροι καλλιεργητές. Γενικά, το μακεδονικό βασίλειο είχε μια εσωτερική κοινωνική συνοχή, που έλειπε από τις πόλεις-κράτη, γι' αυτό ο κίνδυνος κοινωνικών αναταραχών και συγκρούσεων ήταν σ' αυτό πολύ περιορισμένος.

Τα παραπάνω στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πολιτική οργάνωση του μακεδονικού κράτους διατηρούνται και κατά την ελληνιστική περίοδο, ενώ πολλά απ' αυτά εμφανίζονται, όπως είναι φυσικό, στην αντίστοιχη οργάνωση των νέων ελληνιστικών βασιλείων της Ανατολής, αφού δημιουργοί τους ήταν οι Μακεδόνες με πρώτο το Μ. Αλέξανδρο.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να συζητήσετε τους λόγους που διατηρήθηκε το καθεστώς της βασιλείας στη Μακεδονία, σε αντίθεση με τις πόλεις-κράτη της νότιας Ελλάδας.

ΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑ

1. Η Αίγυπτος

Οι Πτολεμαίοι, όπως είχαν κάνει και οι προκάτοχοί τους Πέρσες, διατήρησαν χωρίς ουσιαστικές αλλαγές το διοικητικό σύστημα των φαραώ, που προϋπήρχε στην Αίγυπτο. Στην προσπάθειά τους να το βελτιώσουν το έκαναν πιο σύνθετο. Εμφανιζόμενοι στους ιθαγενείς ως φαραώ και στους Έλληνες ως ελληνιστικοί μονάρχες, θεοποιήθηκαν, ανέλαβαν όλες τις εξουσίες, έγιναν κύριοι των ανθρώπων, της γης και όλων των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Οι εντολές τους είχαν ισχύ νόμων. Όλη η Αίγυπτος θεωρήθηκε αρχικά "βασιλική χώρα", δηλαδή βασιλική ιδιοκτησία. Απ' αυτήν εξαιρέθηκαν μόνο τρεις ελληνικές πόλεις: η παλαιά ελληνική αποικία Ναύκρατις, η Αλεξάνδρεια και η Πτολεμαΐς. Στις εξωτερικές κτήσεις τους (Κυρηναϊκή, Κοίλη Συρία, Κύπρο και Καρία) εφάρμοσαν ανάλογη διοίκηση.

Κλεισμένος ο βασιλιάς στα πολυτελή ανάκτορα της Αλεξάνδρειας, επόπτευε και ρύθμιζε τα πάντα, χρησιμοποιώντας ένα μεγάλο αριθμό υπαλλήλων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν Έλληνες. Υπεύθυνο για το σύνολο των κλάδων της διοίκησης, ένα είδος πρωθυπουργού, δεν είχε, μια και ο ίδιος είχε αναλάβει και το ρόλο αυτό. Διόριζε όμως τους επικεφαλής των διαφόρων κλάδων (όπως τους σημερινούς υπουργούς) και συνεργαζόταν στενά μαζί τους. Υπαγόρευε καθημερινά σε έναν ανώτερο υπάλληλο, τον *υπομνηματογράφο*, τις εντολές του για τους υφισταμένους του. Αυτός τις μεταβίβαζε σε έναν επίσης ανώτερο υπάλληλο, τον *επιστολογράφο*, για να πάρουν μορφή επιστολής και να διαβιβαστούν στους αποδέκτες τους. Εννοείται ότι και οι δύο αυτοί υπάλληλοι διέθεταν πολυπληθή συνεργεία από γραφείς.

Τα άτομα που περιστοίχιζαν το βασιλιά, οι αυλικοί, ήταν κυρίως Έλληνες ευγενείς και σπάνια παλαιοί ιθαγενείς αριστοκράτες ή ιερείς. Δεν ήταν υπάλληλοι κρατικοί αλλά, κατά κάποιο τρόπο, βασιλικοί σύμβουλοι. Συνήθως αποκαλούνταν συγγενείς, φίλοι, αρχισωματοφύλακες, διάδοχοι κ.ά.

Από τους επικεφαλής των διαφόρων διοικητικών κλάδων σπουδαιότερος φαίνεται να ήταν ο *διοικητής*, που με τη βοήθεια ενός πολυπληθούς επιτελείου προγραμμάτιζε τα αναγκαία αναπτυξιακά προγράμματα, επόπτευε την εφαρμογή τους και φρόντιζε για την είσπραξη των εσόδων του βασιλιά. Υπεύθυνος για τα οικονομικά ήταν και ο *εκλογιστής* που, με το δικό του υπαλληλικό επιτελείο, διηύθυνε τα λογιστικά του βασιλιά (κτηματολόγια, βασιλικά πε-

ριουσιακά στοιχεία, εισαγωγές, εξαγωγές κ.ά.). Ο *αρχιδικαστής* παρακολουθούσε τη λειτουργία των δικαστηρίων και ενημέρωνε το βασιλιά, ενώ άλλοι είχαν την ευθύνη για το στρατό ξηράς (*γραμματεύς των δυνάμεων*) και του στόλου (*γραμματεύς του ναυτικού*)[1].

Η χώρα διαιρέθηκε διοικητικά σε *νομούς* (42 περίπου), *τόπους* και *κώμας*. Πολιτικός διοικητής του νομού ήταν ο *νομάρχης* και στρατιωτικός ο *στρατηγός*. Τους πλαισίωναν πολλοί άλλοι κρατικοί υπάλληλοι [*διοικητές, εκλογιστές, επιμελητές, σιτολόγοι, αντιγραφείς, τελώνες, φυλακίτες (=χωροφύλακες), αρχιτέκτονες, επί των προσόδων* κ.ά.][2].

Οι ιθαγενείς που κατοικούσαν στη *βασιλική χώρα* και ονομάζονταν *βασιλικοί λαοί*, ήταν γραμμένοι σε κάποια κώμη και δεν είχαν το δικαίωμα να απομακρύνονται από αυτήν, χωρίς τη σχετική άδεια. Είχαν όμως το δικαίωμα να υποβάλλουν τα παράπονά τους γραπτώς ακόμα και στο βασιλιά. Οι ιερείς αποτελούσαν το σύνδεσμό τους με τα περιφερειακά διοικητικά όργανα και την κεντρική εξουσία.

Από τη *χώρα* εξαιρέθηκαν, όπως αναφέραμε, τρεις πόλεις, που η σχέση τους με τους Πτολεμαίους δεν διευκρινίζεται πλήρως από τις πηγές. Η *Αλεξάνδρεια*, που ήταν πρωτεύουσα του κράτους και έδρα του βασιλιά, πρέπει να υπολογίσουμε ότι θα ήταν λιγότερο ανεξάρτητη από τη *Ναύκρατι* και την *Πτολεμαΐδα*. Οι τελευταίες έμοιαζαν με ξεχωριστά κράτη και συχνά οι Πτολεμαίοι, για να έρθουν σε επαφή μαζί τους, χρησιμοποιούσαν πρεσβευτές. Στην πραγματικότητα βέβαια ήταν υποτελείς και η ανεξαρτησία τους ήταν όλως επιφανειακή.

1. Στρατιωτική πολιτική

Οι βασιλείς (της Αιγύπτου) συνήψαν νέες συμφωνίες για να εξασφαλίσουν στρατιώτες. Φαίνεται ότι οι συνηθισμένες πόλεις προμήθευαν έναν αριθμό ανδρών για τους βασιλικούς στρατούς: έπρεπε λοιπόν να γίνουν ειδικές συμφωνίες. Οι Σελευκίδες ίδρυσαν διάφορες στρατιωτικές αποικίες, των οποίων οι γαιοκτήμονες ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στο στρατό. Οι Πτολεμαίοι ακολουθούσαν ελαφρώς διαφορετική πολιτική παρέχοντας εγκατεσπαρμένες ιδιοκτησίες γης που ήταν ανακλητές. Σε αντίθεση προς την Αθήνα του 5ου και του 4ου αιώνα, όπου τα ορφανά του πολέμου ενισχύονταν οικονομικά από το κράτος ώσπου να ενηλικιωθούν, στην Αίγυπτο ο ένας αξιωματούχος μπορούσε να γράφει στον άλλον: "οι παρακάτω άνδρες σκοτώθηκαν, γι αυτό πάρτε πάλι τις περιουσίες τους στο όνομα του βασιλιά".

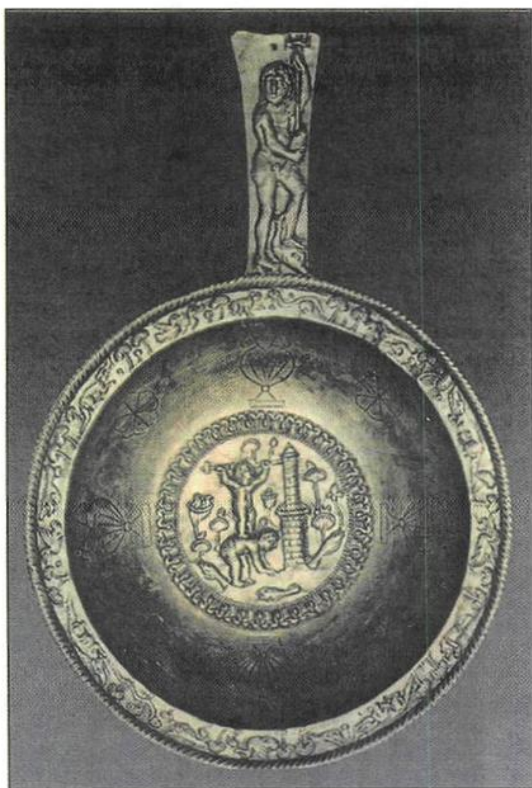
Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 470-471.

2. Ντόπιοι άρχοντες της Αιγύπτου

Από τους ντόπιους άρχοντες κάθε πόλης είναι ο εξηγητής, που φορά πορφύρα και έχει τις πατροπαράδοτες τιμές και τη φροντίδα για τα χρήσιμα στην πόλη, ο υπομνηματογράφος, ο αρχιδικαστής και τέταρτος ο νυκτερινός στρατηγός. Υπήρχαν λοιπόν και στους βασιλιάδες αυτές οι αρχές, επειδή όμως οι βασιλιάδες δεν πολιτεύονταν σωστά, εξαφανιζόταν και η ευκαιρία για να χτυπηθεί η ανομία στις πόλεις.

Στράβων, 17, 1.

Τα δικαστήρια. Οι υποθέσεις μεταξύ των ιθαγενών στη *χώρα* εκδικάζονταν με βάση το παραδοσιακό τους δίκαιο και από δικούς τους δικαστές, τους *λαοκρίτας*, οι οποίοι συνήθως ήταν ιερείς. Οι Πτολεμαίοι φρόντισαν να μεταφραστεί στα ελληνικά το αιγυπτιακό δίκαιο και να ενταχθεί στο κρατικό δίκαιο. Οι υποθέσεις μεταξύ των Ελλήνων στην Αίγυπτο εκδικάζονταν από τους *χρηματιστές*, που ήταν περιοδεύοντες δικαστές, μια και οι Έλληνες βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε όλη την πτολεμαϊκή επικράτεια. Ο μικρός αριθμός των *χρηματιστών* σε συνάρτηση με την αναγκαιότητα άμεσης εκδίκασης των υποθέσεων συνέβαλλε στο να αναλάβουν σταδιακά δικαστικές αρμοδιότητες και κάποιοι διοικητικοί υπάλληλοι.

Ο Φάρος της Αλεξάνδρειας σε ασημένιο πιάτο (4ος αι. μ.Χ., μουσείο Ερμιτάζ). Το οικοδόμημα είχε ύψος περίπου 120 μέτρα και συγκαταλεγόταν στα επτά θαύματα του κόσμου.

Οι πόλεις είχαν τα δικά τους δικαστήρια και κάθε εθνική ομάδα (*πολίτευμα*) εφάρμοζε τους δικούς της νόμους. Οι Πτολεμαίοι δηλαδή, παράλληλα με το ελληνικό και το αιγυπτιακό, ενέταξαν στο κρατικό δίκαιο και τα δίκαια όλων των εθνοτήτων που κατοικούσαν στην επικράτειά τους. Στόχος τους ήταν προφανώς η πρόληψη αντιδράσεων από μέρους των μελών των διαφόρων εθνοτήτων. Η όλη πάντως ενέργεια συνέβαλε στο να γίνει πολύ δύσκολη η απονομή δικαιοσύνης από μέρους των δικαστών μέσα σε μια "βαβέλ" γλωσσών και κανόνων δικαίου, συχνά αλληλοσυγκρουομένων.

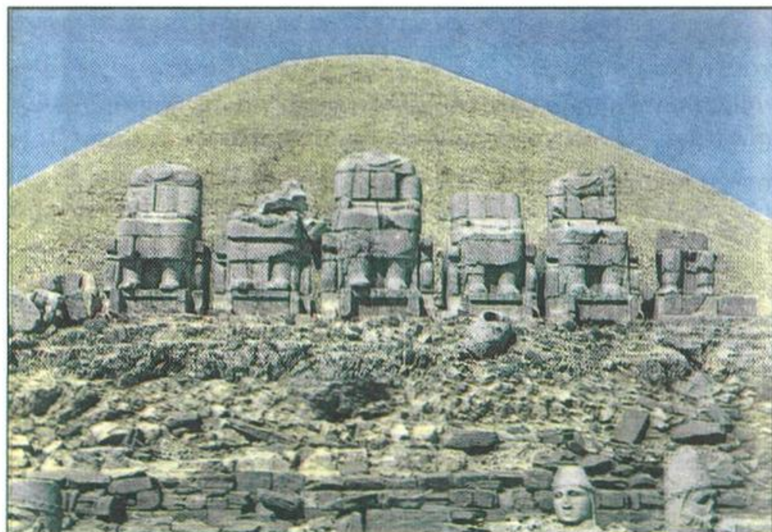
Στις εκτός Αιγύπτου περιοχές (εξωτερικές κτήσεις) οι Πτολεμαίοι εφάρμοσαν όμοιο διοικητικό και δικαστικό σύστημα. Τις χώρισαν δηλαδή και αυτές σε *χώρα* και *πόλεις* και οι κάτοικοί τους είχαν τις ίδιες υποχρεώσεις, περιορισμούς και προνόμια.

2. Το κράτος των Σελευκιδών

Βασικές πολιτικές επιδιώξεις των Σελευκιδών ήταν η συγκρότηση ισχυρής κεντρικής εξουσίας, η διεύρυνση του κράτους, η συγχώνευση των λαών όλης της επικράτειας και η οικονομική ανάπτυξη. Τα μέσα που χρησιμοποίησαν για την εφαρμογή της πολιτικής αυτής ήταν: Έλληνες επιτελείς, ισχυρός στρατός, ίδρυση νέων πόλεων και οργάνωση βιοτεχνικής παραγωγής και εμπορίου. Ουσιαστικά αντικατέστησαν στη διαχείριση της εξουσίας τη δυναστεία των Αχαιμενιδών.

Η μεγάλη γραφειοκρατία που επικρατούσε στη διοίκηση αντικατοπτρίζεται στη φράση που συνήθιζε να λέει ο ίδιος ο ιδρυτής του κράτους (Σέλευκος Α΄): "Αν ήξερε ο πολύς κόσμος πόσος κόπος χρειάζεται για να διαβάσεις και να γράψεις τόσα γράμματα, τα στέμματα θα κυλούσαν στο δρόμο και δε θα τα σήκωνε κανείς". Οι επιγραφές το επιβεβαιώνουν. Οι βασιλείς είχαν πυκνή αλληλογραφία με το εσωτερικό (περιφερειακές διοικήσεις) και το εξωτερικό, και διέθεταν για τη διεξαγωγή της πολυπληθή υπηρεσία συμβούλων και γραφέων. Εξέδιδαν νόμους και διατάγματα, διόριζαν δικαστές, διαιτητές, φρόντιζαν για ίδρυση αποικιών, είχαν επαφές με πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας, με ναούς και πανελλήνια ιερά.

Τους διάφορους τομείς της κρατικής εξουσίας (περίπου σημερινά υπουργεία) διηύθυναν ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, *οἱ τά βασιλικά διοικοῦντες*,

Ο τάφος του Αντίοχου Α΄ στο όρος Ταύρος. Οι Σελευκίδες λατρεύονταν ως θεοί και για το λόγο αυτό το άγαλμα του Αντίοχου βρίσκεται ανάμεσα σε αγάλματα άλλων θεών.

διορισμένοι από το βασιλιά. Οι επιγραφές διέσωσαν κάποιες ονομασίες τους, όπως: ο *ἐπί τῶν πραγμάτων* (φαίνεται να είχε αρμοδιότητες πρωθυπουργού), ο *ἐπί τῶν προσόδων* (υπουργός οικονομικών), ο *ἀρχιγραμματεύς τῶν δυνάμεων* (υπουργός στρατιωτικών) κ.ά. Ανώτεροι υπάλληλοι ήταν και ο *ἐπιστάτης τῆς πόλεως*, όπως και ο *ἐπιστολογράφος*. Κατώτεροι υπάλληλοι πρέπει να ήταν αυτοί που υπηρετούσαν στα αρχεία του κράτους (*χρεωφύλακες* και *βιβλιοφύλακες*). Οι σύμβουλοι του βασιλιά και οι αξιωματούχοι συνήθως αποκαλούνταν: *φίλοι, προτιμώμενοι φίλοι* ή *τιμώμενοι φίλοι*. Οι αυλικοί που περιστοίχιζαν το βασιλιά και, κατά κανόνα, ήταν συγγενείς του, έφεραν διάφορους τίτλους (*συγγενεῖς, σύντροφοι, ὁμοτράπεζοι*). Ο ρόλος του καθενός δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί με σαφήνεια. Το βέβαιο είναι ότι όλοι όφειλαν να υπακούουν τυφλά στις εντολές του μονάρχη, στη θέληση του οποίου και μόνο στηριζόταν η δική τους εξουσία[3].

Το κράτος χωρίστηκε σε δύο τμήματα, τη *βασιλική χώρα* και τη *συμμαχία*. Το πρώτο έλεγχε ο βασιλιάς με τους υπαλλήλους του, ενώ το δεύτερο αποτελούσαν τα αυτόνομα κράτη που είχε υπό την επικυριαρχία του. Χωρίστηκε επίσης σε σατραπείες, τις οποίες διοικούσαν οι *σατράπες* (ή *στρατηγοί*), που ασκούσαν πολιτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά καθήκοντα. Ως βοηθούς τους χρησιμοποιούσαν πολλούς υπαλλήλους [*οικονόμους, διοικητές, βιβλιοφύλακες (αρχειοφύλακες), χωροφύλακες, χρεωφύλακες* (=συμβολαιογράφους)]. Η σατραπεία χωριζόταν σε *υπαρχίες* και *τοπαρχίες*, που διοικούσαν *ύπαρχοι* και *τοπάρχες*, αντίστοιχα. Οι παλαιές πόλεις των ιθαγενών δεν είχαν τα προνόμια των ελληνικών πόλεων, αλλά διοικούνταν από βασιλικό αντιπρόσωπο. Μόνο σε θέματα θρησκευτικά είχαν κάποιες ελευθερίες[4]. Το ίδιο συνέβαινε και με τις *κα-*

3. Ορισμός της εξουσίας

Καί οὐ Περσῶν ὑμῖν ἔθη καί ἑτέρων ἐθνῶν μᾶλλον ἤ τόνδε τόν κοινόν ἅπασιν ἐπιθήσω νόμον "ἀεί δίκαιον εἶναι τό πρός βασιλέως ὁριζόμενον". Ὁ μέν δή οὕτως εἶπεν ἡ στρατιά δέ ὡς βασιλέα τε τῶν ἐπί Ἀλεξάνδρῳ μέγιστον καί πατέρα ἄριστον εὐφήμει.

Αππιανός, Ιστορίαι, Συριακή, 326.

4. Η διοίκηση των Σελευκιδών

Η Διοίκηση των Πτολεμαίων και των Σελευκιδών επανδρωνόταν κυρίως από Έλληνες και όχι από ιθαγενείς. Η άρχουσα τάξη των Σελευκιδών απέκλεισε εντελώς τους υποτελείς πληθυσμούς για δύο γενιές περίπου. Ακόμα και μετά το χρονικό αυτό διάστημα ουδέποτε συμπεριέλαβε στη διοίκηση περισσότερο από 5,5% περίπου μη Ελλήνων. Μια εξαίρεση δείχνει με ποιο τρόπο μπορούσαν να γίνουν δεκτοί υπό ειδικές συνθήκες. Το πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων περιγράφει πως δύο αντίπαλοι για το θρόνο των Σελευκιδών αγωνίζονταν για την υποστήριξη του βασιλιά των Ιουδαίων Ιωνάθαν. Ο ένας του έδωσε μια ολόκληρη σειρά τίτλων που συνήθως αποδίδονταν μόνο σε Έλληνες ... Έτσι ο Ιωνάθαν έφθασε στον ανώτατο βαθμό των αυλικών διακρίσεων.

Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 468.

τοικίες (περιοχές που κατοικούσαν κληρούχοι στρατιώτες). Μέσα στις πόλεις ή τις *κατοικίες* πολλές φορές σχηματίζονταν τα *πολιτεύματα* (κοινοτικές οργανώσεις από άτομα που ανήκαν στο ίδιο έθνος) χωρίς να διαφοροποιούνται διοικητικά. Οι *ιερατικές κοινότητες* (οικισμοί γύρω από ένα ναό) είχαν επικεφαλής τον αρχιερέα του ναού, αλλά παράλληλα πλήρωναν φόρο και ελέγχονταν από κρατικούς υπαλλήλους. Μερικές από τις κοινότητες αυτές, ως προς το μέγεθος και το βαθμό αυτοδιοίκησης, δεν διέφεραν από πόλεις.

Οι παλαιές ελληνικές πόλεις και όσες χτίστηκαν από τον Μ. Αλέξανδρο και τους Σελευκίδες ανήκαν στη *συμμαχία* και υπάγονταν απευθείας στο βασιλιά, που τους παραχωρούσε "ελευθερία και αυτονομία". Αυτό σήμαινε ότι είχαν το δικαίωμα να ρυθμίζουν μόνες τους τα εσωτερικά και εξωτερικά τους θέματα. Ο βασιλιάς όμως μπορούσε όποια στιγμή ήθελε να ανακαλέσει την παραχώρηση. Όταν κατά τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. έκανε την παραχώρηση του δικαιώματος αυτού στους κατοίκους μιας πόλης (Κολοφών), οι τελευταίοι έσπευσαν πρώτα απ' όλα να χτίσουν τείχη. Ήταν ίσως μια ένδειξη επιθυμίας για πραγματική ανεξαρτησία. Ουσιαστικά δηλαδή οι πόλεις ήταν υποτελείς στο βασιλιά και πλήρωναν το σχετικό φόρο που, σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν αρκετά βαρύς. Η Μίλητος, για παράδειγμα, πλήρωνε 25 τάλαντα, ενώ παλιότερα, όταν ανήκε στην Αθηναϊκή Συμμαχία, πλήρωνε μόλις 10. Οι Σελευκίδες συνήθιζαν να απαλλάσσουν προνομιακά από το φόρο τις πόλεις που αποδεδειγμένα βρίσκονταν σε άσχημη οικονομική κατάσταση[5]. Ο συνδυασμός της αυτόνομης και δημοκρατικής διοίκησης των πόλεων με το μοναρχικό καθεστώς, που τις ήθελε να υπάγονται στην ανώτατη εξουσία του βασιλιά, αποτελούσε πάντα ένα από τα ζητούμενα των Σελευκιδών για την ενότητα του κράτους.

5. Ασυλία-απαλλαγή φόρων

Ήρθε (ο Αντίοχος Γ΄) στη συνέλευση (των κατοίκων της πόλης Τέω) και αυτοπροσώπως ανακήρυξε την πόλη και την επικράτειά της ιερή, άσυλη και απαλλαγμένη από φόρους. Συνάμα μας υποσχέθηκε ότι θα μας απαλλάξει από την πληρωμή φόρων που έπρεπε να πληρώνουμε στο βασιλιά Άτταλο. (Η Τέω αποσπάστηκε από το βασίλειο της Περγάμου με ενέργειες του βασιλιά της Συρίας Αντίοχου Γ΄).

Επιγραφή, P. Herman, Anadolou, 1967, 13, 17-20.

Η δικαστική εξουσία στη *βασιλική χώρα* ανήκε στην αρμοδιότητα της κεντρικής εξουσίας Ο βασιλιάς διόριζε τους δικαστές και τους διαιτητές, κατά συνέπεια, τα δικαστήρια είχαν άμεση εξάρτηση απ' αυτόν και πιθανότατα ακολουθούσαν δικές του εντολές. Οι πόλεις της "συμμαχίας" φαίνεται ότι είχαν και δικαστική αυτοτέλεια. Σε περιπτώσεις όμως που, για διάφορους λόγους, τα δικαστήριά τους διαλύονταν ή η απονομή της δικαιοσύνης καθίστατο

προβληματική, ο βασιλιάς συνήθιζε να στέλνει δικαστές από άλλες πόλεις, για την αποκατάσταση της εύρυθμης λειτουργίας της. Επίσης, όταν αναφύονταν έριδες μεταξύ δύο πόλεων, όριζε μια τρίτη πόλη ως δικαστή/ διαιτητή για την επίλυση των διαφορών.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια προβλήματα αντιμετώπιζαν οι Πτολεμαίοι στην άσκηση της εξουσίας και πώς τα αντιμετώπισαν;

2. "Ο συνδυασμός της αυτόνομης και δημοκρατικής διοίκησης των πόλεων με το μοναρχικό καθεστώς, που τις ήθελε να υπάγονται στην ανώτατη εξουσία του βασιλιά, αποτελούσε πάντα ένα από τα ζητούμενα των Σελευκιδών για την ενότητα του κράτους". Να σχολιάσετε την άποψη αυτή.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ, ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΕΣ

Στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. συγκρούστηκαν ουσιαστικά η μοναρχία με την πόλη-κράτος. Η νίκη της πρώτης καταδίκασε σε μαρασμό τη δεύτερη. Κατά την ελληνιστική περίοδο οι πόλεις-κράτη της μητροπολιτικής Ελλάδας διατήρησαν την παλαιότερη κοινωνικοπολιτική δομή τους, αλλά καμιά δεν απέκτησε δύναμη (οικονομική και στρατιωτική) ανάλογη μ' αυτή του βασιλείου της Μακεδονίας ή των νέων ισχυρών βασιλείων της Ανατολής. Η πολιτική τους ανεξαρτησία περιοριζόταν από τα βασίλεια αυτά, ενώ κάθε σύγκρουση μαζί τους ίσως σήμαινε και απώλεια της ελευθερίας τους. Δεν έλειπαν, βέβαια, και οι περιπτώσεις συνεργασίας με τους βασιλείς για θέματα κοινού ενδιαφέροντος, όπως η πάταξη της ληστείας, της πειρατείας και κάθε μορφής βίας. Έχοντας χάσει πια την απόλυτη ανεξαρτησία που τις χαρακτήριζε από παλαιά, έθεσαν ως βασικό στόχο τους την ειρηνική συνύπαρξη και την ασφάλειά τους, που επιδίωξαν με ποικίλους τρόπους και πολιτικές: διεθνή διαιτησία, ασυλία, προξενία ή ισοπολιτεία και πολιτική συνεργασία στο πλαίσιο της οργάνωσης Συμπολιτειών.

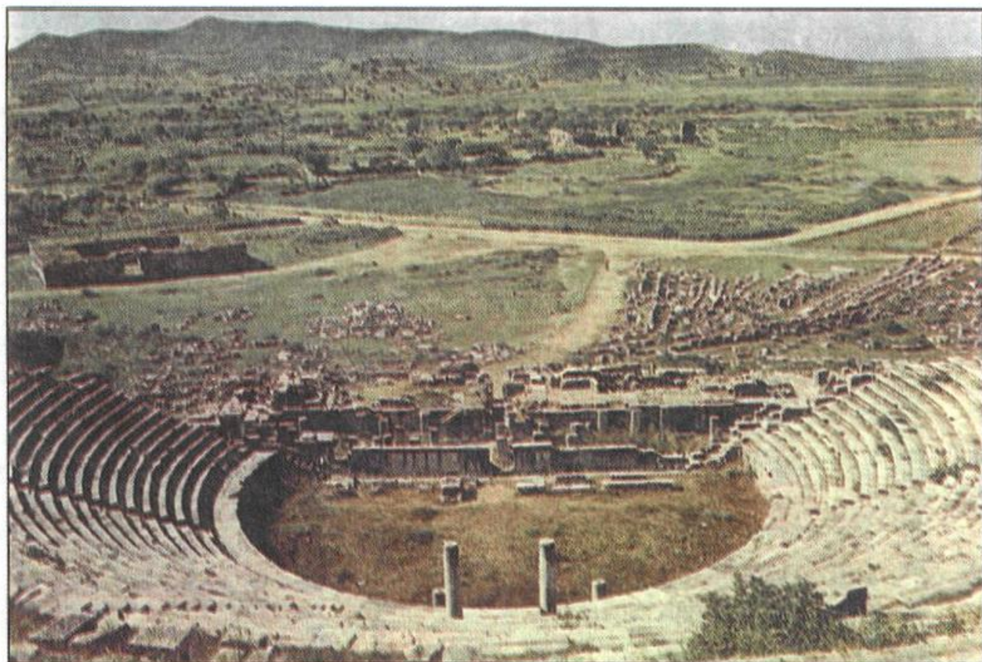
Σχέσεις μεταξύ πόλεων

Όταν δυο πόλεις είχαν διαφορές μεταξύ τους (συνήθως για αμφισβήτηση συνοριακών εδαφών) και υπήρχε κίνδυνος δυναμικής αναμέτρησης, συνήθιζαν να καταφεύγουν στη ***διεθνή διαιτησία***. Ανέθεταν δηλαδή σε γειτονικό βασιλιά ή σε μία άλλη πόλη να λύσει τη διαφορά τους. Όταν, για παράδειγμα, (κατά τα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα) η Κόρινθος και η Επίδαυρος, που ανήκαν και οι δύο στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, διαφωνούσαν για το ακρωτήριο Σπιραίον, εμπιστεύτηκαν στα Μέγαρα τη διαιτησία[1]. Ανάλογη διαιτησία ανέλαβαν και οι Μιλήσιοι το 140 π.Χ., προκειμένου να λύσουν τη διαφορά Σπαρτιατών και Μεσσηνίων για κάποια αμφισβητούμενη περιοχή στα δυτικά του Ταϋγετου. Στη σχετική επιγραφή αναφέρεται εκτός των άλλων ότι

1. Διαιτησία

Οι Μεγαρείς αποφάσισαν τα ακόλουθα για τους Επιδαυρίους και τους Κορίνθιους σχετικά με τη γη που αμφισβητούσαν και σχετικά με το Σελλανύα και το Σπίραιο: έστειλαν δικαστική αντιπροσωπία αποτελούμενη από 151 άνδρες, σύμφωνα με το ψήφισμα των Αχαιών. Οι δικαστές έφτασαν στην αμφισβητούμενη χώρα και έκριναν ότι η περιοχή ανήκει στους Επιδαυρίους. Επειδή οι Κορίνθιοι αμφισβήτησαν την οροθεσία, έστειλαν πάλι οι Μεγαρείς από τους ίδιους δικαστές 31 άνδρες, για να ορίσουν τα σύνορα σύμφωνα με το ψήφισμα των Αχαιών. Αυτοί όταν έφτασαν στην περιοχή, όρισαν τα σύνορα σύμφωνα με τον ακόλουθο τρόπο :..

Επιγραφή, Syll, 471, Austin, 136, από F. Walbank, Ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 200.

Ο χώρος της αρχαίας Μιλήτου και σε πρώτο επίπεδο το ονομαστό θέατρό της. Η πρωτεύουσα της Ιωνίας υπήρξε για πολλούς αιώνες πνευματικό και οικονομικό κέντρο του μικρασιατικού Ελληνισμού.

οι Μιλήσιοι δικαστές που ανέλαβαν την υπόθεση έφταναν σε αριθμό τους 600, που ήταν και το ανώτατο επιτρεπτό από τον νόμο όριο. Παράλληλα, μερικές πόλεις συνήθιζαν να καλούν ξένους διαιτητές-δικαστές ακόμα και για εσωτερικές τους υποθέσεις, όταν αδυνατούσαν μόνες τους να τις ρυθμίσουν. Οι περισσότερο φημισμένοι και ως εκ τούτου πιο περιζήτητοι "διεθνείς" διαιτητές προέρχονταν από τη Ρόδο και την Πριήνη.

Πολλές ήταν οι πόλεις που επιδίωκαν να ανακηρυχθούν ***ἄσυλοι***, να απαλλαχθούν δηλαδή από τη *σύλη* (νόμιμη χρήση αντιποίνων από μέρους άλλης πόλης για αδικήματα των πολιτών τους). Το προνόμιο αυτό ήταν, κατά κάποιο τρόπο, επέκταση, σε επίπεδο πόλης, της ασυλίας που παλαιότερα αναγνωριζόταν αποκλειστικά σε ιερά. Για να το επιτύχουν αναγκάζονταν να καταφεύγουν σε βασιλείς ή μαντεία, εκλιπαρώντας τη σχετική εντολή ή χρησμοδότηση.

Στην προσπάθεια σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ γειτονικών κυρίως πόλεων για αποφυγή δυσάρεστων καταστάσεων μεταξύ τους ή για αντιμετώπιση κοινών εξωτερικών κινδύνων, εντάσσεται και η επέκταση της παραχώρησης

της ιδιότητας του ***προξένου***. Την ιδιότητα αυτή, που ήταν συνήθως κληρονομική, παραχωρούσε παλαιότερα μια πόλη-κράτος σε ξένους πολίτες, κατά κανόνα για να φροντίζουν τους δικούς της πολίτες, όταν για διάφορους λόγους επισκέπτονταν τις πόλεις τους. Κατά τον 4ο όμως π.Χ. αιώνα, πολλές πόλεις άρχισαν να παραχωρούν *προξενία* σε ξένους για αναγνώριση κάποιων υπηρεσιών, ενώ κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα το μέτρο επεκτάθηκε ακόμα περισσότερο. Η ιδιότητα του προξένου συνοδευόταν συνήθως με ασυλία, πολιτικά δικαιώματα και άλλες τιμητικές διακρίσεις.

Η παραχώρηση ***πολιτικών δικαιωμάτων*** σε ξένους, εκτός από τη δημιουργία καλών σχέσεων, συχνά αποσκοπούσε στην αύξηση του πληθυσμού ή ήταν αποτέλεσμα διαταγών του "επικυρίαρχου" βασιλιά. Το 215 π.Χ. ο Φίλιππος Ε της Μακεδονίας απηύθυνε προς τους κατοίκους της Λάρισας την παρακάτω έμμεση διαταγή: "Κανένας δεν νομίζω ότι θα είχε αντίρρηση ότι το καλύτερο είναι να γραφούν στους καταλόγους των πολιτών όσο το δυνατόν περισσότεροι, για να ενισχυθεί η πόλη και να μη μένει η ύπαιθρος ακαλλιέργητη, όπως τώρα"[2]. Όταν μια πόλη παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα σε πολίτες άλλων πόλεων (ισοπολιτεία) για να τους τιμήσει, αυτά ίσχυαν μόνο σε περίπτωση που οι τιμώμενοι θα αποφάσιζαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην πόλη που τους τίμησε. Οι Αθηναίοι, σύμφωνα με τον Πολύβιο, ψήφισαν το 200 π.Χ. παραχώρηση ισοπολιτείας σε όλους τους Ροδίους[3].

Όλα τα παραπάνω μπορεί άμεσα και πρακτικά να οδηγούσαν στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των γειτονικών, κυρίως, πόλεων, δημιουργούσαν όμως παράλληλα και τις απαραίτη-

2. Οι "παραινέσεις" του Φιλίππου Ε΄

Έχω τη γνώμη ότι κανένας δε θα πρόβαλλε αντιρρήσεις ότι το καλύτερο από όλα είναι να εγγραφούν στους καταλόγους των πολιτών όσο το δυνατόν περισσότεροι, για να δυναμώσει η πόλη και να μη μένει ακαλλιέργητη, όπως τώρα, η ύπαιθρος. Υπάρχει η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε και άλλους που χρησιμοποιούν τις ίδιες διαδικασίες της πολιτογράφησης και μεταξύ αυτών τους Ρωμαίους. Αυτοί και τους δούλους, όταν τους απελευθερώνουν, τους εγγράφουν στους καταλόγους των πολιτών και τους επιτρέπουν συμμετοχή σε ορισμένα αξιώματα. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο έκαναν πιο μεγάλη την πατρίδα τους, αλλά ίδρυσαν και αποικίες σε εβδομήντα περίπου θέσεις.

Επιγραφή Syll. 543, 29-34, από F. Walbank, Ο ελληνιστικός κόσμος, σ. 210.

3. Παραχώρηση ισοπολιτείας

Όταν παρουσιάστηκαν οι πρέσβεις των Ροδίων και είπαν πολλά για την ίδια υπόθεση, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να κηρύξουν τον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου. Υποδέχτηκαν μάλιστα του Ρόδιους με μεγαλοπρέπεια και πρόσφεραν στεφάνι "αριστείων" στο δήμο των Ροδίων και απένειμαν ισοπολιτεία σε όλους τους Ροδίους, διότι εκείνοι, εκτός από τα άλλα, αποκατέστησαν και τα πλοία που αιχμαλωτίστηκαν και τους άνδρες. Οι πρέσβεις λοιπόν που στάλθηκαν από μέρους των Ροδίων, αφού πέτυχαν αυτά, απέπλευσαν με το στόλο τους προς τη Τζια και τα άλλα νησιά.

Πολύβιος, Ιστορίαι, 16, 26.

τες προϋποθέσεις για μια μελλοντική πλήρη συγχώνευσή τους σε πολιτικούς οργανισμούς όπως τα Κοινά και οι Συμπολιτείες.

Κοινά και Συμπολιτείες

Κοινά και Συμπολιτείες ονομάζουμε τις πολιτικές ενώσεις πόλεων σε κράτη με ενιαία κεντρική διοίκηση και ίσα δικαιώματα των πόλεων-μελών. Τέτοιοι πολιτικοί οργανισμοί είχαν δημιουργηθεί από τον 5ο π.Χ. αιώνα σε πολλές ελληνικές περιοχές, στις οποίες δεν υπήρχαν μοναρχίες ή ισχυρές πόλεις- κράτη (Βοιωτία, Αρκαδία, Αχαΐα), αλλά δεν είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη αίγλη ή δύναμη. Κατά τα ελληνιστικά χρόνια δημιουργήθηκαν καινούριες ή αναδιοργανώθηκαν οι παλαιές και εξελίχτηκαν σε μεγάλες δυνάμεις. Η ελληνιστική συμπολιτεία θεωρείται ως το τελειότερο πολιτειακό σύστημα που δημιούργησε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, γιατί: περιόριζε την πολιτική πολυδιάσπαση χωρίς οι πόλεις-μέλη να χάνουν την αυτονομία τους, εγγυόταν ασφάλεια και ειρήνη χωρίς οι πολίτες να χάνουν την ελευθερία τους και δημιουργούσε συνθήκες πρόσφορες για οικονομική ανάπτυξη.

Η Οργάνωση των Συμπολιτειών. Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει δεκτή κάποια πόλη στη συμπολιτεία ήταν να έχει δημοκρατικό πολίτευμα. Η πολιτική οργάνωση της συμπολιτείας ήταν παρόμοια μ' εκείνη των πόλεων. Υπήρχαν δηλαδή *συνέλευση των πολιτών, βουλή και άρχοντες (εκτελεστική εξουσία).*

Η συνέλευση των πολιτών ασκούσε την ανώτατη εξουσία. Στις λίγες τακτικές συνεδριάσεις της (δύο συνήθως το χρόνο) ή στις έκτακτες αποφάσιζε για όλα τα σοβαρά ζητήματα και εξέλεγε τους άρχοντες. Για δευτερεύοντα ζητήματα αποφάσεις έπαιρνε η *βουλή*, της οποίας τα μέλη προέρχονταν από τις πόλεις της συμπολιτείας, σε αριθμό ανάλογο με τον πληθυσμό τους. Την εκτελεστική εξουσία ασκούσαν οι *ἄρχοντες* (στρατηγός, ίππαρχος, ναύαρχος, γραμματέας), που ελέγχονταν από τη συνέλευση και από ειδική επιτροπή της βουλής (*απόκλητοι).*

Οι πολίτες μιας πόλης της συμπολιτείας είχαν το δικαίωμα να νυμφεύονται (*επιγαμία*) ή να αποκτούν περιουσία (*ἔγκτησις*) σε άλλη πόλη, δεν έχει όμως πλήρως διευκρινιστεί, αν ταυτόχρονα αποκτούσαν και πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Το δημοκρατικό χαρακτήρα των συμπολιτειών αλλοίωνε το γεγονός ότι

αυτοί που έπαιρναν μέρος στις συνελεύσεις και ήταν αναγκασμένοι να λείπουν για μεγάλο χρονικό διάστημα μακριά από τα σπίτια τους (χωρίς κάποια αποζημίωση) δεν μπορούσαν, εκ των πραγμάτων, να προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα. Για τον ίδιο λόγο τα μέλη της βουλής και οι άρχοντες (άμισθοι κι αυτοί) εκλέγονταν συνήθως από τα ευπορότερα στρώματα. Έτσι, άτομα με χαμηλά εισοδήματα έμμεσα αποκλείονταν από κάθε μορφή εξουσίας.

Οι σπουδαιότερες από τις συμπολιτείες των ελληνιστικών χρόνων ήταν η Αχαϊκή και η Αιτωλική, τα μέλη των οποίων συνεδρίαζαν αντίστοιχα στο *Αίγιο* και στο *Θέρμο*.

Η Αχαϊκή Συμπολιτεία, που προϋπήρχε ως συμμαχία με κέντρο τη βόρεια Πελοπόννησο, στις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα βρέθηκε σε δύσκολη θέση, γιατί σε μερικές πόλεις της είχαν εγκατασταθεί μακεδονικές φρουρές και σε άλλες τυραννίδες. Γύρω στο 280 π.Χ., αφού προστέθηκαν νέες πόλεις στη συμμαχία, σχηματίστηκε η νέα Αχαϊκή Συμπολιτεία. Αυτή εξαρχής έθεσε ως στόχο της την εκδίωξη των Μακεδόνων από την Πελοπόννησο, την ανατροπή των τυραννικών καθεστώτων και την απελευθέρωση των πόλεων. Η εξασθένιση της μακεδονικής κυριαρχίας, η οικονομική ενίσχυση από μέρους των Πτολεμαίων και η ικανότητα του στρατηγού Άρατου συνέβαλαν στην επέκταση και ισχυροποίησή της[4]. Ο κίνδυνος που προκλήθηκε από το μεταρρυθμιστικό έργο του βασιλιά της Σπάρτης Κλεομένη συνέτεινε στην αλλαγή της αντιμακεδονικής πολιτικής της. Έτσι, μετά από δική της πρόσκληση ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αντίγονος Δώσων οδήγησε τα στρατεύματά του στην Πελοπόννησο και νίκησε τους Σπαρτιάτες στη Σελλασία (222 π.Χ.). Λίγα χρόνια αργότερα ο στρατηγός Φιλοποίμην από τη Μεγαλόπολη κατόρθωσε να εντάξει στη συμπολιτεία ακόμα και τη Σπάρτη. Η πολιτική της στην περίοδο της ρωμαϊκής επέκτασης στην Ελλάδα ήταν αμφιταλαντευόμενη. Τα στρατεύματά της πάντως προσπάθησαν, την τελευταία έστω στιγμή, να σταματήσουν τις ρωμαϊκές λεγεώνες στον Ισθμό (μάχη Λευκόπετρας, 146 π.Χ.).

4. Η ένωση της Πελοποννήσου

Αν και κατά το παρελθόν πολλοί προσπάθησαν να συνενώσουν τους Πελοποννήσιους για το κοινό συμφέρον, κανείς δεν το κατόρθωσε, γιατί ο καθένας φρόντιζε όχι για την κοινή ελευθερία, αλλά για τη δική του. Στην εποχή μας η υπόθεση αυτή τόσο πολύ προχώρησε και πραγματοποιήθηκε, ώστε οι Πελοποννήσιοι όχι μόνο να είναι σύμμαχοι και φίλοι μεταξύ τους, αλλά και να έχουν τους ίδιους νόμους και τα ίδια μέτρα, σταθμά και νομίσματα, ακόμα δε και τους ίδιους άρχοντες και βουλευτές και δικαστές. Και γενικά στο μόνο που διαφέρει η Πελοπόννησος από το να είναι μια πόλη είναι το ότι δεν υπάρχει ένα τείχος που να περιλαμβάνει όλους τους κατοίκους της.

Πολύβιος, Ιστορίαι, 2, 37.

Η αίγλη που απέκτησε η **Αιτωλική Συμπολιτεία** με τη νίκη της κατά των Γαλατών (279 π.Χ.) και η δημοκρατική οργάνωσή της (όλες οι πόλεις ήταν ισότιμες), συνέβαλαν στο να επεκταθεί σταδιακά σε πολλές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου. Επειδή η εξωτερική πολιτική της δεν ήταν σταθερή, η προσφορά της στην ενοποίηση των Ελλήνων της νότιας Ελλάδας για αντιμετώπιση των κοινών κινδύνων κρίνεται ασήμαντη.

Οι δύο αυτοί πολιτικοί οργανισμοί δεν ανταποκρίθηκαν στις ανάγκες της εποχής ούτε στους στόχους που οι ίδιοι είχαν εξαρχής θέσει. Ενώ δηλαδή με βάση την επίσημη πολιτική τους στρέφονταν εναντίον των Μακεδόνων και των Ρωμαίων, σε πολλές περιπτώσεις, μέσα στα πλαίσια του κακώς εννοούμενου τοπικού συμφέροντος, συνεργάστηκαν με τον ένα ή με τον άλλο απ' αυτούς, και σε άλλες δεν δίστασαν να έρθουν ακόμα και σε σύγκρουση μεταξύ τους.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να διερευνήσετε τις αιτίες και τις συνέπειες της καθιέρωσης των θεσμών της διαιτησίας, της ασυλίας, της προξενίας και της παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων στις ελληνικές πόλεις της ελληνιστικής εποχής.

2. Να σχολιάσετε την έλλειψη σταθερότητας στην εξωτερική πολιτική των Συμπολιτειών και τις συνέπειές της.

Χρονολογικός Πίνακας

Ακμή μινωικού πολιτισμού	1600
Ακμή μυκηναϊκού πολιτισμού	1400
Πτώση της Τροίας	1184 περίπου
Όμηρος	800 περίπου
Ησίοδος	750 περίπου
Αποικισμός	750-550 περίπου
Δράκων	621 περίπου
Σόλων	594
Πεισίστρατος	560-527
Κλεισθένης	508
Εκστρατεία Μαρδονίου	492
Μάχη Μαραθώνα	490
Μάχη Θερμοπυλών	480
Μάχη Πλαταιών, Μυκάλης	479
Ίδρυση Συμμαχίας Δήλου	477
Μεταρρύθμιση Εφιάλτη	462
Πελοποννησιακός πόλεμος	431-404
Τριάκοντα Τύραννοι στην Αθήνα	404
Θάνατος Σωκράτη	399
Δεύτερη Αθηναϊκή συμμαχία	377
Μάχη των Λεύκτρων	371
Μάχη Μαντινείας	362
Φίλιππος Β Μακεδονίας	359-336
Μάχη Χαιρωνείας	338
Μέγας Αλέξανδρος	336-323
Λαμιακός πόλεμος	323
Πόλεμοι διαδόχων	323-276
Πτολεμαίος Α΄	305-283
Σέλευκος Α΄	305-281
Ο Πύρρος στην Ιταλία	281-275
Αντίγονος Γονατάς	279-239

Η Ίδρυση του κράτους της Περγάμου	263
Η μεταρρύθμιση του Άγη Δ' στη Σπάρτη	245
Ακμή Αχαϊκής και Αιτωλικής Συμπολιτείας	230
Η μεταρρύθμιση του Κλεομένη στη Σπάρτη	226
Αντίγονος Δώσων	229-221
Μάχη Σελλασίας	222
Μάχη Πύδνας	168
Η Μακεδονία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία	148
Καταστροφή της Κορίνθου	146
Η Συρία γίνεται ρωμαϊκή επαρχία	64
Ναυμαχία του Ακτίου	31

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

*Ευχαριστούμε την "Εκδοτική Αθηνών"
που μας έδωσε την άδεια να χρησιμοποιήσουμε
εικόνες και χάρτες από τις εκδόσεις της
στο παρόν σχολικό εγχειρίδιο.*

ΕΚΔΟΣΗ Ζ' 2007 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ: 9.000 - ΑΡ. ΣΥΜΒΑΣΗΣ 020/18-5-2007

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Γ. ΣΥΚΑΡΗΣ Α.Ε.Β.Ε.